زمانڤانیيا کارەکی

ڕێڤەبەرێ گشتێ و
سەرنڤیسەر
مؤید طیب

کوردستانا عێراقێ ـ دهۆك
تاخێ مازی - جادا ئاشتی
ئاڤاهیێ سپیرێز

www.spirez.org
www.spirezpage.net

- **ژمارا وەشانێ:** ( )
- **ناڤێ پەرتووکێ:** زمانڤانییا کارەکی
- **دانانا:** شێرزاد سەبری عەلی - عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا
- **دەرهێنانا هونەری:** ناسر منبەری
- **بەرگ:** نەجمەدین بیری
- **سەرپەرشتکارێ چاپێ:** شیروان ئەحمەد تەیب
- **چاپا:** ئێکێ
- **تیراژ:** ( ) دانە
- **ژمارا سپاردنێ ل پەرتوکخانا بەدرخانیان ل دهوك ( ) ل سالا ٢٠١١**
- **چاپخانا:**

دار سبیریز للطباعة والنشر
دهوك

SPIREZ PRESS & PUBLISHER
DUHOK

مافێن چاپکرنێ د پاراستی نە
©

زمانـڤانیا کـــارەکی

دانانا:

شێرزاد سەبری عەلی
زانکۆیا دهۆکێ/فەکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی
کۆلیژا/ ئادابێ پشکا زمانێ کوردی

عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا
زانکۆیا زاخۆ/ فەکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی
پشکا زمانێ کوردی

2011

سوپاسی بۆ:

ـ بەرێز (مؤید طیب)ی، کو پشتەڤان بوویە، بۆ چاپکرنا ڤێ پەرتووکێ.

ـ بەرێز (بختیار خواجە طە شاهین)ی، کو ب سینگەکێ بەرفرەھ و ب هەدارەکا زۆر ئەرکێ تایبکرنا ڤێ پەرتووکێ ب ستۆیێ خوەڤە گرتییە.

ـ بەرێز (حسێن سەنعان و ناسر منبەری) بۆ ئەوێ زەحمەتییا ئەوان دیتی د دەرهێنانا ئەڤێ پەرتووکێدا.

ناڤەرۆك

پێشەکی ١٧

دەروازە: چەمك و بوارێن زمانڤانییا کارەکی(پراکتیکی) ١٩

- چەمکێ زمانڤانییا کارەکی ١٩

- بیاڤێن (بوارێن) زمانڤانییا کارەکی ٢٠

پشکا ئێکێ: زمانڤانییا جڤاکی (کۆ زمانڤانی) ٢١

- چەمکێ زمانڤانییا جڤاکی ٢١

- زمانڤانییا جڤاکی و جڤاکناسییا زمانی ٢٢

- زمانڤانییا جڤاکی و زمانڤانی ٢٣

- زمانڤانییا جڤاکی و دیالێکتۆلۆجیا (زارناسی) ٢٤

- زمانڤانییا جڤاکی و زانستێ شێوازی ٢٥

- زمان و سیاسەت ٢٥

١ -زمانڤانییا سیاسی ٢٥

٢ -پێناسا سیاسەتێ ٢٦

٣ - بیاڤێن ڤەکۆلینێ د زمانێ سیاسیدا ٢٦

٤ -پەیوەندیکرنا سیاسی و پەیوەندیکرنا زمانی ٢٧

٥ -تایبەتمەندییێن زمانێ سیاسی ٢٨

٦ -رەگەزێن گوتارا سیاسی ٢٨

٧ -ئەرکێن زمانێ سیاسی ٢٩

- زمان و رەوشەنبیری ٣٠

١ -زمان و رەوشەنبیری ٣٠
٢ - چەوانییا دروستبوونا چەمکان؟ ٣١
أ - تیۆرا سیماییێن جوداکەر ٣٢
ب - تیۆرا نموونا بنەرەت ٣٢
ج - تایبەتمەندییێن تیۆرا نموونا بنەرەتی ٣٢
- **زمان و ناسنامە** ٣٣
- **زمان و نەتەوە** ٣٥
١ -زمان و نەتەوە ٣٥
أ - مللەت ٣٦
ب - دەولەت ٣٦
ج - نەتەوە ٣٦
٢ -بنەماییێن نەتەویٚ ٣٧
٣ -زمانیٚ نەتەوەیی ٣٧
- **زمان و نەژاد** ٣٩
١ -دابەشکرنەکا نەژادی بۆ مللەتان ٣٩
٢ -زمان و نەژاد ٤٠
- **زمان و ئاین** ٤١
- **زمان و تەمەن** ٤١
- **زمان و ژیانا ئابووری** ٤٢
١ -پەیوەندی د ناڤبەرا زمان و ژیانا ئابووریدا ٤٢
٢ -جورێن ریکلامان ٤٤
٣ -تایبەتمەندییێن ریکلامێن نڤێسی ٤٥
٤ -تایبەتمەندییێن زمانیٚ ریکلامیٚ ٤٥
- **زمان و راگەهاندن** ٤٧
- **نەخشە دانانا زمانی** ٤٩
١ - هەلبژارتنا زمانیٚ فەرمی (ستاندەرد) ٥٠

أ - زمانێ ستاندەرد ٥١
ب - تایبەتمەندییێن زمانێ ستاندەرد ٥١
ج - قۆناغێن دروستبوونا زمانێ ستاندەرد ٥٢
٢ -قەژاندنا زمانی ٥٤
٣ -پاقژکرنا زمانی ٥٥
٤ -رێنڤیس ٥٦
- جووت زمانی، فره زمانی، دایگلۆسیا و لینگوافرانگا ٥٨
١ -جووت زمانی ٥٩
أ - چەمکێ جووت زمانی ٥٩
ب - پیڤەرێ جووت زمانییا جڤاکی ٦٠
ج - پێڤەرێ جووت زمانییا تاکەکەسی ٦٠
٢ -فرەزمانی ٦١
٣ -دایگلۆسیا ٦٢
٤ -لینگوا فرانکا ٦٥
- زمان، جڤاك و کەلتۆور ٦٧
١ -جواراوجورییا زمانی ٦٧
أ - دیالێکت ٧١
ب - شێواز ٧٥
ج - پێشینەیا نەژادی ٧٧
د - دایگلۆسیا دوو زمانشێوەیی ٧٨
ﻫ - گریمانا وورف و سابیر ٧٨
- تابۆ و ئاخفتنا جوان (یۆفیمیزم) ٨٢
١-تابۆ ٨٢
٢ - ئاخفتنا جوان(یۆفیمیزم) ٨٤
- گەنجینا زمانی ٨٤
أ - چەمکێ گەنجینا زمانی ٨٤

ب - ژێدەرێن گەنجینا زمانی ٨٥
- مان و مرنا زمانان ٨٦
- ململانا زمانی ٨٩
١ -کاریگەرییا زمانێن هەڤ خێزان و نەهەڤ خێزان ل سەرهەڤ ٨٩
٢ -هۆکارێن پەیدابوونا ململانێیا زمانی ٩٠
- پیجین و کریۆل: ٩١
١ -پیجین ٩٢
٢ - کریۆل ٩٢
- زمانێن دەستکرد ٩٥

پشکا دووێ: زمانڤانییا دەروونی ٩٩
- چەمکێ زمانڤانییا دەروونی ٩٩
- زمانڤانی و زمانڤانییا دەروونی ١٠٠
- بیاڤێن کارکرنا زمانڤانییا دەروونی ١٠١
زمانڤانییا دەروونی ڤان بیاڤان و چەندین ١٠١
- راستییا رێزمانا ڤەگوهاستنێ ١٠٣
- ئەرێ زمان تایبەتە ب مرۆڤی؟ ١٠٣
- تاقیکرنێن زمانی ١٠٦
- فێربوونا زمانی ل دەڤ زارۆکی (فێربوونا زمانێ ئێکی): ١٠٧
١ -گریمانا خوەزایی ١٠٧
٢ -گریمانا ژینگەهی ١٠٩
٣ -گریما کارڤەدانا بەرامبەر(کارڤەدانێ) ١١٢
- بۆچوونا لایەنگرێن ڤەگوهاستنێ ل دور فێربوونا زمانی ١١٣
- قۆناغێن فێربوونا زمانی ل دەڤ زارۆکی: ١١٥
١ - قوناغا بەری ژدایکبوونێ (ئاشنابوون ل گەل ئاوازا زمانێ دایکێ) ... ١١٥
٢ -غڕغڕکرن ١١٦

٣ - ڤرڤركرن ١١٦
٤ -ژێكڤاڤارتنا دەنگێن زمانی ژ دەنگێن نەزمانی ١١٦
٥ -وەكهەڤییا فێربوونا دەنگان ١١٧
٦ - پرۆسێن دەنگییێن دەستپێكی: ١١٧
أ - جهـ گوهورین ١١٨
ب - سادەكرنا برگێ ١١٨
ج - گونجان ١١٩
٧ -زارۆك و تەمەنێ فێربوونا فۆنیمان ١١٩
٨ -ئێكەم واتا ١١٩
٩ -ئاوازا ئاخفتنێ ١٢٠
١٠ -وەرارا واتا پەیڤان ١٢٠
١١ فێربوونا واتا پەیڤێ: ١٢١
أ - بەرفرەهكرنا واتایێ ١٢١
ب - كێمكرنا واتایێ ١٢٢
١٢ وەرارا سینتاكسی: ١٢٣
أ - قۆناغا ئێك پەیڤی ١٢٣
ب - قۆناغا دوو پەیڤی ١٢٤
ج - قۆناغا تلگرافی ١٢٥
١٣ وەرارا فەرهەنگا زارۆكی ١٢٨
١٤-پراگماتیك ١٢٨
- فێربوونا زمانێ دووێ یان زمانێ بیانی ل دەڤ مەزنان: ١٢٩
١ -فێربوونا زمانێ دووێ و بیانی ١٢٩
٢ - جیاوازییا فێربوونا زمانێ دووێ و بیانی ١٢٩
- ئەرێ ژییەكێ دیاركری هەیە بۆ فێربوونا زمانی: ١٣٠
١ -بۆچوونا بایلۆژی ١٣٠
٢ -بۆچوونا نیاسینێ ١٣٠

٣ -بۆچوونا سۆزداری ١٣١
٤ -زارۆکێن کویڤی ١٣١
- مەرجێن مامۆستایێ فێرکەرێ زمانی ١٣٢
- رێکێن فێرکرنا زمانێ بیانی: ١٣٣
١ -رێکا رێزمان - وەرگێڕان ١٣٣
٢ - رێکا راستەوخۆ ١٣٤
٣ -رێکا سرۆشتی ١٣٤
٤ -رێکا بهیستن - ئاخڤتن ١٣٤
٥ -رێکا پەیوەندیکرنێ ١٣٥
- شرۆڤەکرنا بەرامبەری ١٣٥
- جۆرێن شاشییان: ١٣٦
١ -شاشیێن نێڤ زمانی ١٣٦
٢ -شاشیێن وەراری ١٣٦
- زمانێ ئیشارەیی ١٣٨
١ -چەمکێ زمانێ ئیشارەیی ١٣٨
٢ -جورێن زمانێن ئیشارەیی ١٣٩
أ - ب رێکا ئاخڤتنێ ١٣٩
ب - ب رێکا نڤێسینێ ١٤٠
٣ -ئەرێ زمانەکێ ئیشارەییێ گشتی هەیە ١٤٠
٤ -پێکهاتا ئیشاران ١٤٠
- کار و کارڤەدانێن هۆشی د پەیوەندیکرنێدا: ١٤١
١-بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ: ١٤٢
أ - چەواتییا دەربڕینا وێ هزرا کو پێدڤییە بهێتە دەربڕین ١٤٢
ب - فورمۆلەکرنا پلانەکا زمانی ١٤٣
ج - دەربڕینا وێ پلانێ (گووتن) ١٤٤
د - چاڤدێریکرنا ئاخڤتنێ ١٤٤

٢ -تێگەهشتنا ئاخڤتنێ ١٤٦
- **زمان و کەسایەتی** ١٤٧
- **زمان و رازیکرن** ١٤٨
- **زمان و هزر(بیر)** ١٥١
- **زمانڤانی و رەنگ** ١٥٣
- **زمانێ جەستەیی** ١٥٨
- **زمانڤانییا دەماری** ١٦٠
١ -چەمکێ زمانڤانییا دەماری ١٦٠
٢ -مێشکێ مرۆڤی ١٦٢
٣ -زالبوونا مێشکی ١٦٤
٤ -مێشك و زمان ١٦٦
٥ - نیڤ بازنا راست ١٦٦
٦ -نیڤ بازنا چەپ ١٦٧
٧ -پەیوەندی د ناڤبەرا هەر دوو بازنێن مێشکیدا ١٦٨
٨ -سەنتەرێن زمانی ١٦٩
أ - دەڤەرا برۆکا ١٧٠
ب - دەڤەرا ڤێرنیکا ١٧١
ج - کوریشکا گۆشەی ١٧١
د - دەڤەرا بەرپرس ژ بزاڤێن هاریکار ١٧٢
٩ -پراگماتیك و مێشك ١٧٢
١٠-فێربوونا زمانی و تەمەنێ هەستیار ١٧٣
- **نەخۆشی و نارێکییێن زمانی** ١٧٤
١ -نەخۆشییێن تێگەهشتنا زمانی: ١٧٤
أ - کاریگەرییا کێماسییا دیتن و بهیستنێ ١٧٥
ب - نەخۆشییا هەستی ١٧٦
ج - بەرزەکرنا واتا پەیڤان ١٧٦

د - نارێکی د تێگەهشتنا لایەنێن سۆزادرییێن زمانیدا ١٧٦
ه - نەخۆشییا بهسیتنێ - بیردانك ١٧٧
ن - نەخۆشییا تێگەهشتنێ د ئاستێ پەیوەندییا لۆژیکی - رێزمانیدا ١٧٧
ی - نەخۆشییا گرێدای وەرارێ د تێگەهشتنا ئاخڤتنێدا (نەخۆشییا وەرارا زمانی ١٧٨
٢ -نەخۆشیا تێگەهشتنا زمانی د ئاستێ خواندنێدا: ١٧٨
أ - ناتەواو خواندن ١٧٩
ب - نەخۆشییا تێگەهشتنا ناڤەرۆكێ ١٧٩
٣ -نەخۆشیێن بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ (زمانێ گوتنێ): ١٨٠
أ - نەخۆشییا گرێدای ژ دەست دانا پالدەرێ دەستپێکی ١٨٠
ب - نەخۆشییا رێکخستنا واتایێ ١٨١
ج - نەخۆشییا (نەبوونا ئاخڤتنا دەروونی) ١٨١
د - ئافاسیا سینتاکسی (شێوازێ تلگرافی) ١٨٢
ه - ئاڤاسیا لڤینێ ١٨٢
ن - ئاڤاسیا هەستی - لڤینی ١٨٣
ی - ئاڤاسیا ناڤی ١٨٣
ز - ئاڤاسیا واتایی ١٨٤
٤ -نەخۆشیێن زمانی یێن گرێدای ب قۆناغا وەرارێ: ١٨٤
أ - گێژییا هەلبژارتنێ ١٨٤
ب - نەخۆشیا زمانییا گرێدای وەرارێ ١٨٥
ج - ڤارێبوونا ئاخڤتنێ ١٨٥
د - نەخۆشییا لڤینا ئەندامێن ب لێڤکرنێ د زارۆکاندا ١٨٥
٥ -نەخۆشیێن زمانیێن لاوەکی (گرێدای نەخۆشییێن دن): ١٨٦
أ - نەخۆشییا زمانی و پاشکەڤتنا هۆشی ١٨٦
ب - نەخوشییا زمانییا (ئاوتیستم) ١٨٦
ج - نەخۆشییا زمانی ل دەڤ زارۆکێ نەئامادە (MBD) ١٨٧

٦ - نەخۆشیێن دنێن ئاخفتنێ (ئەو نەخۆشیێن ژێدەرێ وان دەروونی نەبیت): ١٨٧
أ - ترتری بوون ١٨٧
ب - بڕین ١٨٧
ج - گرتن: ١٨٨
١ -سەرێ ئەزمانی ١٨٨
٢ -شاشییێن زمانی ١٨٨
٧ -کێماسی د نڤێسینێدا: ١٨٩
أ - خەت نەخۆشی ١٩٠
ب - نارێکییا گرێدای وەرارێ د نڤێسینێدا ١٩١

پشکا سێیێ: پروگرامێ زمانڤانییا دەماری: ١٩٣
- چەمکێ پروگرامێ زمانڤانییا دەماری ١٩٣
- پشکێن پێکهێنەرێن (NLP) ١٩٤
- دەستنیشانکرنا چەمك و کارکرنا (NLP) ب رێکا سمینارەکا سێ خۆلەکی ١٩٥
- بابەتێن پروگرامێ زمانڤانییا دەماری ١٩٦
- گرنگییا پروگرامێ زمانڤانییا دەماری ١٩٧
- چاکی و کێماسیێن پروگرامێ زمانڤانییا دەماری: ١٩٧
- واتادارکرنا ئاخڤتنێ - مۆدێلا میتا ١٩٨

پشکا چارێ: فەرهەنگسازی ٢٠٣
- چەمکێ فەرهەنگسازی ٢٠٣
- فەرهەنگ نڤێسین د ناڤبەرا زانست و هونەریدا ٢٠٣
- جوداهی د ناڤبەرا زانستێ کەرەستان و فەرهەنگێدا ٢٠٤
- پێناسا فەرهەنگێ ٢٠٥

- **جۆرێن فەرهەنگان** ٢٠٧

- **هونەرێ رێکخستنا فەرهەنگان** ٢١٠

پشکا پێنجێ: وەرگێران و وەرگێرانا ئامیری ٢١٣

- **وەرگێران** ٢١٣

١ چەمکێ وەرگێرانێ ٢١٣

٢ -زمانڤانی و وەرگێران ٢١٥

٣ -پێنگاڤێن وەرگێرانێ ل دەڤ وەرگێرێ مرۆڤ ٢١٦

٤ -مودێلێن وەرگێرانێ ٢١٧

- **وەرگێرانا ئامیری** ٢٢٠

١ -چەمکێ وەرگێرانا ئامیری ٢٢٠

٢ -گیروگرفتێن وەرگێرانا ئامیری ٢٢٠

پشکا شەشێ: پەیوەندیکرن ٢٢٣

- **چەمکێ پەیوەندیکرنێ** ٢٢٣

- **شێوێن پەیوەندیکرنێ** ٢٢٥

١ پەیوەندیکرنا زمانی ٢٢٥

٢ -پەیوەندیکرنا نەزمانی ٢٢٥

- **وەکهەڤی د ناڤبەرا پەیوەندیکرنا زمانی و پەیوەندیکرنا نەزمانیدا** ٢٢٦

- **جوداهی د ناڤبەرا پەیوەندیکرنا زمانی و پەیوەندیکرنا نەزمانیدا** ٢٢٧

- **تێکەلکرن د ناڤبەرا پەیوەندیکرنا زمانی و پەیوەندیکرنا نەزمانیدا** ٢٢٨

پشکا حەفتێ: شێوازگەری ٢٢٩

- **چەمکێ شێوازگەریێ** ٢٢٩

- **نموونە بۆ هەمەجورییا شێوازی** ٢٣١

- **جورێن شێوازی** ٢٣٢

پشکا هەشتێ: زمانڤانییا جوگرافی ٢٣٣
- **چەمکێ زمانڤانییا جوگرافی** ٢٣٣
- **ئەتلەسا زمانی** ٢٣٥
١ چەمکێ ئەتلەسا زمانی ٢٣٥
٢ -رێکێن کارکرنێ د ئەتلەسا زمانیدا ٢٣٦
٣ -پێنگاڤێن کارکرنێ ٢٣٦
٤ -سیمایێن ڤەکۆلەری ٢٣٧
- **خێزانێن زمانی** ٢٤٠

پشکا نەهێ: چەند بیاڤێن دنێن زمانڤانییا کارەکی ٢٦٣
- **زمانڤانییا پەروەردەیی** ٢٦٣
- **زمانڤانییا بیۆلۆجی** ٢٦٤
- **زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی** ٢٦٥
- **زمانڤانییا ئەنترۆبۆلۆجی** ٢٦٦
- **زمانڤانییا فولکلۆری** ٢٦٧
- **زمانڤانییا ماتماتیکی** ٢٦٧
- **زمانڤانییا دادوەری** ٢٦٨
- **شرۆڤەکرنا ڕەخنەیی** ٢٧١
لیستا ژێدەران ٢٧٣

پێشەکی

ناڤ و نیشانێ پەرتووکێ بریتییە ژ (زمانڤانییا کارەکی)، کو ئەڤەژی وێ چەندێ دگەهینیت کو ئەڤ پەرتووکە هاتییە تەرخانکرن بۆ دانە نیاسین و دیارکرنا ئەرك و بیاڤێ کارکرنا ڤی تایێ زانستێ زمانی.

د ڤێ پەرتووکێدا پێکول هاتییە کرن ل دەستپێکێ بەحسێ چەمك و بوارێن زمانڤانییا کارەکی(پراکتیکی) بهێتەکرن، پاشان د (٩) پشکاندا پێکول هاتییە کرن ب کورتی و چڕی بیاڤێ کارکرنا زمانڤانییا کارەکی بهێتە باسکرن. ب ڤی رەنگێ ل خوارێ:

دەروازە: (چەمك و بیاڤێن زمانڤانییا کارەکی).(پشکا ئێکێ: زمانڤانییا جڤاکی)، (پشکا دووێ:زمانڤانییا دەروونی)، (پشکا سێیێ: پرۆگرامێ زمانڤانییا دەماری)، (پشکا چارێ: فەرهەنگسازی)، (پشکا پێنجێ: وەرگێڕان و وەرگێڕانا ئامیری)، (پشکا شەشێ: پەیوەندیکرن)، (پشکا حەفتێ: شێوازگەری)، (پشکا هەشتێ: زمانڤانییا جوگرافی)،(پشکا نەهێ: چەند بیاڤێن دنێن زمانڤانییا کارەکی).

دانەران هەست ب کێمبوونا ژێدەران ل دور(زمانڤانییا کارەکی) د ناڤ پەرتووکخانا کوردیدا و ب تایبەتی د ناڤ پەرتووکخانا کرمانجیدا کرینە، لەوا هەولداینە ڤێ پەرتووکێ بنڤێسن.

هەلبەت ئەڤ بەرهەمە ڤالە نابیت ژ کێماسیان ب تایبەتی کو د ماوێ نڤیسینا ڤێ پەرتووکێدا دانەر تۆشی ئاستەنگا دانانا زاراڤان بووینە، و لەوا ل دویڤ شیانێ پێکولکرینە هەتا دشیاندا هەبیت زاراڤێ بیانی بۆ سەر زمانێ کوردی بهێتە وەرگێڕان، کو گەلەك جاران زاراڤ ب فرێز هاتینە وەرگێڕان. لەوا داخوازێ ژ خوینەرێن بەرێز دکەین کو د ماوێ خواندنا ڤێ پەرتووکێدا ئەگەر هەست ب زاراڤەکێ باشتر یان نێرینەکا باشتر بکەن، دانەران پێ ئاگەهدار بکەن، دا ب ئانەهییا خودێ ئەو کێماسی د چاپێن بهێتدا بهێنە بەرچاڤگرتن.

دەروازە:

چەمك و بوارێن زمانڤانییا کارەکی (پراکتیکی)

- چەمکێ زمانڤانییا کارەکی:

دەستپێکا پەیدابوونا زاراڤێ زمانڤانییا کارەکی دزڤریتەڤە بۆ سالا ١٩٤٦ز بۆ جارا ئێکێ ل برێتانیا (کاپلان) و زانا (ستریڤێنس)ی بکارهینا، پاشی ل وەلاتێن یەکگرتیێن ئەمریکا گرنگییەکا تایبەت ب ڤی بیاڤی هاتە دان، نەخاسمە ژلایێ زانکۆیا مەشیگانڤە و ب تایبەتی د گوڤارا زانستییا زانکۆیێدا، کو ب ناڤێ (گوڤارا زمانڤانییا کارەکی) دهاتە وەشاندن، پشتی ڤێ دیروکێ و ب درێژاهییا نیڤا دووێ ژ سەدێ بیستێ و هەتا نهاژی بکارهینانا ڤی زاراڤی و ئەنجامدانا ڤەکۆلینێن زانستی د ڤی بیاڤیدا ڕۆژ بۆ ڕۆژێ ل زانکۆییێن ناڤدارێن جیهانێدا د قۆناغا وەراریێدایە، ئەڤجا چ ب رەنگەکێ سەربەخۆ بهێتە باسکرن یان ل گەل ڤەکۆلینێن دنێن د بیاڤێ زمان و زمانڤانییێدا دهێنە کرن. (عەبدولوهاب خالید، ٢٠١٠، ٧).

زمانڤانییا کارەکی زانستەکە، چارچووڤەکێ ئەبستۆمۆلۆجیێ تایبەت ب خوەڤە هەیە، لێ ژێدەرێن وێ هەمە جورن و وەکو پرەکێ دهێتە هژمارتن د ناڤبەرا وان زانستاندا ئەوێن ڤەکۆلینێ ل چالاکییا مرۆڤان دکەن، مینا زانستێن جڤاکناسی و پەروەردە و دەروونی. زاراڤێ زمانڤانییا کارەکی بەرامبەر زاراڤێ زمانڤانییا تیۆری هاتە دانان، ئەڤ لڤێ داویێ، گرنگیێ ب دانانا تیۆرەکێ ددەت بۆ راڤەکرنا چەوانییا کارکرنا زمانی، لێ زمانڤانییا کارەکی گرنگیێ ب لایەنێن زانستی و پراکتیکیێن زمانڤانیێ ددەت، زانستەکە د بیاڤێ کارکرناخوەدا پشت بەستنێ ب پراکتیکرنا زانستێن تیۆری دکەت. (احمد دراج، ٢٠٠٩، ٨٠). ب دیتنا کریستالی زمانڤانییا کارەکی زانستەکە ب پراکتیکرنا ئەنجامێن ڕێبازا زمانی و رێکێن وێ یێن هونەری د ڤەکۆلین و

شرۆڤەکرنا بوارێن نەزمانیدا رادبیت. ب ڤێ چەندێ زمانڤانی ب تنێ گرنگیێ ب خوە نادەت، بەلکو زێدەتر د بیاڤێن دندا کار دکەت. (محمد حسن عبدالعزیز، ١٩٩١، ١٠١)

ڤی زانستی، شێواز و پێرابوونێن پراکتیکیێن بژارە هەنە، کو د چارەسەرکرنا ئەوان ئاریشێن پراکتیکیدا دهێنە بەرجەستەکرن، ئەوێن ب زمانیڤە گرێدای بن؛ مینا فێربوونا زمانی و چەواتییا وەرگرتنا زمانی و هونەرێ دروستکرنا فەرهەنگان و زانستێ نەخۆشیێن ئاخفتنێ و چارەسەرییا وان و وەرگێڕانێ... هتد. (احمد دراج، ٢٠٠٩، ٨٠). ژ هەژییە بێژین، هندەك زمانڤان، زمانڤانییا کارەکی ب تنێ ب لایەنێن فێربوونێڤە (فێربوونا زمانێ بیانی یان نەتەوەیی) گرێددەن، لێ هندەك زمانڤانێن دن، بوارێن بکارهینانا ڤی زانستی بەرفرەهتر دکەن و ژبلی فێربوونێ چەندین بیاڤێن دن دکەنە د ناڤ سنوورێ کارکرنا ڤی زانستیدا. (محمد حسن عبدالعزیز، ١٩٩١، ١٠٢).

- بیاڤێن(بوارێن) زمانڤانییا کارەکی :

ژبەرکو زمانڤانییا کارەکی د گەلەك بیاڤێن ژیانا رۆژانەدا دهێتە پراکتیکرن، لەوا سنوورەکێ بەرهرە هەیە و ژمارەکا زۆرا چالاکییان ب خوەڤە دگریت. ئەڤ بیاڤە ژی بریتینە ژ:

- زمانڤانییا جڤاکی (کۆ زمانڤانی)
- زمانڤانییا دەروونی
- پرۆگرامێ زمانڤانییا دەماری
- فەرهەنگسازی
- وەرگێڕان و وەرگێڕانا ئامیری
- شێوازگەری
- زمانڤانییا جوگرافی
- زمانڤانییا پەروەردەیی
- زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی
- زمانڤانییا ئەنترۆپۆلۆجی
- زمانڤانییا فولکلۆری
- زمانڤانییا ماتماتیکی
- زمانڤانییا دادوەری
- شرۆڤەکرنا گوتارا رەخنەیی - (CDA)

پشكا ئێكێ:

زمانڤانییا جڤاكی (كۆ زمانڤانی)

- چەمكێ زمانڤانییا جڤاكی:

ڤەكۆلینا زمانی و گرنگیدان ب هۆكارێن جڤاكی، واتە ئەو هۆكارێن كاریگەرییێ ل زمانی دكەن، ب بیاڤەكێ نوو دهێتە هژمارتن و لقەكێ نوو د ناڤبەرا زمانڤانییێ و جڤاكناسییێدا (كۆمەڵناسییێدا) دروستدكەت. (كورش صفوى، ١٣٨٠، ١١٣)

زمانڤانییا جڤاكی (كومەلایەتی) گرنگییێ ب ڤەكۆلینا زمانی و پەیوەندییا زمانی ب جڤاكیڤە ددەت، زانستەكە پێكولێ دكەت بەرسڤێ ل سەر ڤان پرسیاران بدەت: كی دبێژیت؟ چ دبێژیت؟ ل كیڤە؟ كەنگی؟ چەوا؟ بۆچی؟ (صابر الحباشة، ٢٠٠٨، ١٣٠)

تۆڤ و رە و ریشالێن ڤی لقێ زمانی بۆ جارا ئێكی ل دەڤ دی سوسێری (١٨٥٦ - ١٩١٣) دهێتە دیتن، ل دەمێ دووپاتكری، زمان دیمەنەكێ جڤاكییە، بۆ گرۆپێن مرۆڤان ئەوێن خودان تایبەتمەندییێن ڕەوشەنبیری و شارستانییێن دیاركری. دی سوسێری ئەڤ بۆچوونا جڤاكی بۆ دیاردا زمانی ژ زانایێ جڤاكی دوركایمی وەرگرتییە و ژ وی دەمی و پێدا زمان بوویە دیارەكا جڤاكی. (نور الهدى لوشن، ٢٠٠٨، ١٦٣)

ژ هەژییە بێژین زمانڤانییا جڤاكی ل سەر دەستێ زانایێن ئەمریكی لابوف و فشمان و فرگسونی پێشكەڤتنا مەزن دیتییە.

زمانڤانییا جڤاكی مینا هەر زانستەكێ دن دابەشی دوو پشكان دبیت:

١ - پراكتیكی، ئەڤەژی گرێدای لایەنێ مەیدانییە د كومكرنا كەرەستەیدا.

٢ - تێوری: ئەڤە ژی گرێدای لایەنی ڤەكۆلینا كەرەستێ گروپەكێیە و ب پێشبینی و هووربینی و راڤەكرن و شرۆڤەكرنا وی كەرەستەی رادبیت.

(محمد حسن عبدالعزیز، ٢٠٠٩ ، ١٠).

- زمانڤانییا جڤاکی و جڤاکناسییا زمانی:

ل دور پێناسا زمانڤانییا جڤاکی (جین ایچیسون) دبێژیت: زمانڤانییا جڤاکی لقەکێ زمانڤانییێیە، ڤەکۆلینێ ل زمان و جڤاکی دکەت. زمانڤانییا جڤاکی گرنگی ب جیاوازییێن زمانی ب تایبەتی هەمەجوریا زمانی ددەت. (jean aitchison, 2008, 107) دیسان فینج دبێژیت: زمانڤانییا جڤاکی ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت ب پەیوەندییا وی ب جڤاکیڤە. (geoffrey finch, 2006 , 191) هەروەسان (ترادیگل) دبێژیت: زمانڤانییا جڤاکی لقەکە ژ زمانڤانیێ و وەکو دیاردەیەکا کەلتووری و جڤاکی سەرەدەریێ ل گەل زمانی دکەت. و ل گەل زانستێن جڤاکیێن (Social science) ب تایبەتی جڤاکناسییا دەروونی (Social psychology) و مروڤناسی (Anthropology) و جوگرافییا مرۆڤایەتی (Human geography) و جڤاکناسیێ (Sociology) پەیوەندییەکا بهێز هەیە. (ترادیگل، ١٣٧٦، ٤٢)

کەواتە زمانڤانییا جڤاکی ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت ب پەیوەندییا وی ب جڤاکیڤە، واتە کاریگەرییا هۆکارێن جڤاکی ل سەر زمانی چەوایە؟ وەکو رەگەز و جھ و دەم و ئاستێ خواندنێ... هتد

ل دور پێناسا جڤاکناسییا زمانی (پراید) دبێژیت: ((جڤاکناسییا زمانی ناڤ و نیشانەکە بەهرا پتر بۆ ڤەکۆلینا وێ چەندێیە، کا چ کەس ل گەل کێ و ل چ دەم و ل چ جھ و چەوا و بۆچی دئاخڤیت (یان دنڤێسیت). ب واتایەکا دی جڤاکناسییا زمانی ڤەکۆلینێ ل زمانی و سرۆشتێ وی د هەموو بوارێن جیاوازێن جڤاکی و کەلتوورییا ویدا دکەت)). (ج. ب. پراید، ١٣٧٣، ١٠). کەواتە جڤاکناسییا زمانی ڤەکۆلینێ ل جڤاکی دکەت ب پەیوەندییا وی ب زمانیڤە. واتە کاریگەرییا زمانی ل سەر هۆکارێن جڤاکی چەوایە؟

جوداهی د ناڤبەرا زمانڤانییا جڤاکی و جڤاکناسییا زمانیدا بۆ وان رەگەزان نازڤریت ئەوێن هەر ئێك ژ وان چارەسەر دکەت، بەلکو بۆ تەوەرێ گرنگیپێدانێ دزڤرن، ئانکو بۆ زمانی یان بۆ جڤاکی. هەروەسان بۆ چەندییا شارەزاییا ڤەکۆلەری د شرۆڤەکرنا پێکهاتا زمانی یان یا جڤاکیدا دزڤریتەڤە؛ بێگومان وەکهەڤییەکا مەزن د ناڤبەرا ڤان هەر دوو زانستاندا هەیە.

- زمانڤانييا جڤاكى و زمانڤانى:

بسپورێن زمانڤانييا گشتى گرنگيێ ب زمانڤانييا جڤاكى ددەن و بسپورێن زمانڤانييا جڤاكيژى گرنگييێ ب زمانڤانييا گشتى ددەن، ئەڤەژى وێ چەندێ ديار دكەت كو هندەك بياڤ و هەڤپشكێن تەمامكەر دناڤبەرا كارێن هەر دوو زانستاندا هەيە، لێ ل گەل هندێ جوداهيژى د ناڤبەرا واندا هەيە. (محمد حسن عبدالعزيز، ٢٠٠٩، ١١)

وەكو د ڤان خالێن ل خوارێدا دياردبيت:

١ - ب ديتنا گەلەك ڤەكۆلەران جوداهى د ناڤبەرا زمانڤانى و زمانڤانييا جڤاكيدا د وێ چەنديدايە، كو زمانڤانى گرنگيێ ب پێكهاتا زمانى ددەت، بێيكو گرنگيێ ب وان دەوروبەرێن جڤاكى بدەت ئەوێن زمان تێدا دهێتە بكارهينان. (محمد حسن عبدالعزيز، ٢٠٠٩، ١١).

ب ديتنا وان ڤەكۆلەران كارێ زمانڤانييێ ئەوە، رادبيت ب دياركرن و ب دەست نيشانكرنا ياسايێن هەر زمانەكى هەتا كو زمانڤانێن جڤاكى پشتى هينگێ بشێن ڤەكۆلينێ ل پەيوەنديا وان ياسايان ب جڤاكيڤە بكەن.

٢ - جوداهيەكا دن دناڤبەرا وان د وێ چەندێدايە، كو پرانييا ڤوتابخانێن زمانى رستێ ب داوى يەكەيا زمانى دزانن، لێ زمانڤانييا جڤاكى گرنگيێ نادەتە وێ رستا تاك ئەوا ژ لايێ كەسەكيڤە ب تنێ هاتبيتە گوتن، بەلكو پتر وێ رۆنانێ وەردگريت كو پەيوەندى ب ئاخڤتنكەر و گوهدار و بابەتيڤە هەبيت، واتە رۆنانەكێ وەردگريت، كو ژ رستێ مەزنتر بيت مينا دەق و گوتار يان چەند پرسيار و بەرسڤان.

٣ - زمانڤانى زێدەتر خوە ب شيانا زمانيڤە گرێددەت، لێ زمانڤانييا جڤاكى پەيوەندى ب چالاكييا ئاخڤتنێڤە هەيە.

٤ - زمانڤانى مينا لەشەكێ ئێك پارچەيێ تێكرستيێ د ناڤ ئێكدا چووى تەماشەى زمانى دكەت، لێ زمانڤانييا جڤاكى بەروڤاژى زمانڤانيێ، زمانى ب كومەكا شێوازێن جودا جودا ددانيت و دڤێت ئەركى جڤاكييێ تايبەتێ ڤان شێوازان ئێك ئێكە ديار بكەت. (محمد معروف فتاح، ١٩٨٦، ١٢٦ - ١٢٧)

ل گەل ڤان جیاوازیێن ل سەری، نابیت ئەم وێ چەندێ ژبیر بکەین، کو زمانڤانییا جڤاکی نەشێت دەست ژ زمانڤانییێ بەردەت. زمانڤانییا جڤاکی نەشێت کوما وان زانیاریێن کو زمانڤانییێ ژ دەستپێکا پەیدابوونێ و هەتا نها ب دەستڤە هینایین، پشت گوه پاڤێت. هەر ژبەر ڤێ چەندێ، ئەوێن د بیاڤێ زمانڤانییا جڤاکیدا کار دکەن، خوە ب زمانڤان ددانن. (محمد معروف فتاح، ١٩٨٦، ١٢٧).

- زمانڤانییا جڤاکی و دیالێکتۆلۆجیا (زارناسی):

زمانڤانییا جڤاکی ژلایەکێ دنڤە نێزیکی دیالێکتۆلۆجیایێ دبیت، چونکی زمانڤانییا جڤاکیژی گوه ددەتە جوداهییا د ناڤبەرا زمان و شێوەزاراندا، لێ ل گەل ڤێ چەندێژی هندەك جوداهی د ناڤبەرا واندا هەنە:

١ - دیالێکتۆلۆجیا بۆچوونەکا دیروکییە، پێکولێ دکەت پەیوەندییا دیروکی د ناڤبەرا دیالێکتێن زمانیدا و وان پاشمایان دیاربکەت، کو ئێك یان زێدەتر ژ دیالێکتان پاراست بیت. ژبەر هندێ دیالێکتۆلۆجیا زێدەتر گوه ددەتە لێکدان و شرۆڤەکرنا وان فۆرمێن، کو هەڤپشکن و ئەو فۆرمێن کو ژێکجودانە، نەکو رەوشتێ ئاخڤتنکەری. زمانڤانییا جڤاکی هەلبژارتنا زمانی و جوداهییا شێوەزارێ ب بارێ جڤاکییێ خەلکیڤە گرێددەت.

٢ - دیالێکتۆلۆجیا تەماشەی زمان و دیالێکتان دکەت وەکو لەشەکێ خودان سنوور و چارچوڤەدار و د وێ باوەرێدایە، کو دشیاندایە سنوورێن دیالێکتان ب رێکا هێلەکا راست دیار بکەت، کا ل کیڤە سنوورێ زارەکێ دوماهێك دهێت و ل کیڤە سنوورێ وێ دهێتە داخستن. زمانڤانییا جڤاکی هند ژ سنوورێ دیالێکت و شێوەزاران پشت راست نینە و مینا پەیروەکێ د ناڤ ئێکداچووی تەماشەی وێ کێشێ دکەت و دڤێت ئەرکێ جڤاکییێ شێوەزاران دیاربکەت و نیشانا تەمەن و رەگەز و چین و پلەو پایەیا جڤاکییا خەلکی د شێوازێن واندا پێشبینیدکەت. (محمد معروف فتاح، ١٩٨٦، ١٢٧).

- زمانڤانییا جڤاکی و زانستیێ شێوازی (شێوازگەری):

زمانڤانییا جڤاکی نێزیکی زانستیێ شێوازێژی دبیت، چونکی یەکەیا مەزنتر ژ رستی ب بیاڤێ کاکرنا خوە ددانیت، جوداهی د ناڤبەرا زمانڤانییا جڤاکی و زانستیێ شێواز و ڕەوانبێژییێدا د ڤان خالێن ژێریدا دیاردبیت:

١ - بەروڤاژی رەوانبێژییێ زمانڤانییا جڤاکی گوهـ نادەتە هندێ شێوازێ پەسەند و نەپەسەند فێری خەلکی بکەت یان ب سەپینیت، ب واتایەکا دی زمانڤانییا جڤاکی ئەرکێ وێ ئەوە، کو شێوازان دیاربکەت و ئەرکێ جڤاکییێ وان ئاشکەرا بکەت، بێیکو بەها و نرخێ جوانییێ بۆ دابنیت.

٢ - هەر دووك گرنگییێ ب دەڤی ددەن، لێ گرنگی پێدان وان ژێکجودایە. زمانڤانییا جڤاکی گرنگییێ ب هەمی کەرەستەکێ زمانی ددەن، ئاخڤتن بیت یان نڤیسی بیت لێ رەوانبێژی و زانستیێ شێوازی ب تنێ گرنگییێ ب دەڤێ نڤێسی ددەت. (محمد معروف فتاح، ١٩٨٦، ١٢٧ - ١٢٨).

- زمان و سیاسەت

١ - *زمانڤانییا سیاسی:*

زمانڤانییا سیاسی لقەکە ژ لقێن زمانڤانییا جڤاکی. ئەڤ زانستە گرنگییێ ب ڤەکۆلینا لایەنین گوتارا سیاسی و نیاسینا تایبەتمەندیێن وێ یێن زمانی ددەت، بۆ هندێ داکو ل سەر گرنگترین رەگەز و تایبەتمەندییێن زمانی ئەوێن پالپشتییا وێ گوتارێ دکەن براوستیت، دیسان ئەڤ لقە گرنگییێ ب شێوازێ هاندان و ئازراندنێژی ددەت. هەروەسا ڤەکۆلینێ ل رێکێن کارتێکرن و رازیکرنا گوهداری دکەت، ئەوژی ب رێکا زمانی وەکو: دوبارەکرن، بکارهینانا دوبارەکرنێ ب شێوەکێ تەکنیکی پێخەمەت هاندانێ، چەوانییا دروستکرنا دروشمان؟، شیانا بەرزکرنا کێشەیان و خاپاندنا هزران،

رێکێن جودایێن خاپاندنێ و سەرەرای زانینا سیما و بەرژەنگێن شێوازیێن تایبەت ب هەر جڤاکەکیڤە و هەر دەستەیەکا د ناڤ وی جڤاکیدا.(محمد محمد داود، ٢٠٠١، ٩٤).

دیسان ئەڤ لقە گرنگیێ ب ڤەکۆلینا جۆرێ زمانێ بکارهاتی د گوتارا سیاسیدا ددەت، کا ئەو زمانە فەرمانە، گەفەیە .... هتد.

٢- *پێناسا سیاسەتێ:*

سیاسەت زاراڤەکە ئاماژێ ب وان پرۆسێسان ددەت، کو رەفتارا مرۆڤایەتیێ ب خوەڤەدگریت، ب رێکا سیاسەتێ ململانێیا د ناڤبەرا گرۆپاندا دوماهیك پێ دهێت.. پرانییا جاران ئەڤ چەندە ب رێکا هێزێ یان هەر رێکەکا دن دهێتە ئەنجامدان. چێدبیت بکارهینانا زاراڤێ سیاسەت بۆ ئاماژەکرنا وان پرۆسێسان بهێتە بکارهینان ئەوێن دناڤ چارچووڤێ سیستەمی دەولەتێدا دیاردبیت... هێز ل ڤێرێ ژ لایێ پرۆسێسا دەستهەلاتێ و دچارچووڤێ دەولەتێدا دهێتە مومارسەکرن و ڤەکۆلینا سیاسەتێ شرۆڤەکرنەکە بۆ پەیوەندیێن وێ هێزێ. (محمد حسن عبدالعزيز، ٢٠٠٩، ١٦٢)

د کەڤندا فەیلەسوفان زانستێ سیاسەتێ ب ڤی رەنگی پێناسەکربوو، کو زانستێ رێکخستنا شار و لاینگرانە، د کەلتۆورێ فقها ئیسلامیدا (الفقهي الاسلامي) سیاسەتا شەرعی دهێتە پێناسەکرن کو پێشەوایێ گشتییە بۆ خیلافەتا پێغەمبەراتیێ د زیرەڤانیکرنا ئاین و سیاسەتا جیهانیدا. (محمد حسن عبدالعزيز، ٢٠٠٩، ١٦٢).

٣- *بیاڤێن ڤەکۆلینێ د زمانێ سیاسیدا :*

١ - ئەو زاراڤ و دەربرینێن هەر سیستەمەك ژ سیستەمێن سیاسی دروست دکەن، ژێکجودانە و زاراڤێن هەر سیستەمەکی پروپاکندێ بۆ خوە دکەت و ب جێگیربوونا دەستەهەلاتا خوە رادبن و د سەرەدەریکرنێدا ل گەل سیستەمەکێ دن جیاوازن.

٢ - زمانێ هەلبژارتنان: ڤەکۆلینێ ل وی زمانێ دکەت، ئەوێ د هەوێن هەلبژارتناندا دهێتە بکارهینان ژبوونا هەلبژارتنا بەربژێرەکێ دیارکری یان ژبوونا هندێ کو دەنگی نەدەنە بەربژێرەکێ دیارکری.

٣ - زمانێ رێ و رسمان: ئەو زمانە ئەوێ دەولەت د کاروبارێن سیاسیدا بکاردهینیت، مینا پێ سپاردنا وەزارەتەکێ، دانانا وەزارەتەکی، ڤەکرنا پەرلەمانی، پاش ئێخستن یان ژ کار ئێخستنا پەرلەمانی و... هتد.

٤ - شرۆڤەکرنا وان پەیڤ و دەربڕینین د شەریدا دهێنە بکارهینان.

٥ - زمانێ ئاشتیێ و بانگەوازییا ئاشتیێ، هۆشداریێ ددەت، کو بەرەڤ شەریڤە نەچن، هەروەسان وی زمانی ب خوەڤەدگریت ئەوێ شەرعیەتێ ددەتە سیاسەتا دەولەتێ، دەمێ ب ئیمزاکرنا هەڤ پەیمانییەکێ ل سەر ئاستێ دەولی یان هەرێمی رادبیت.

٦ - شرۆڤەکرنا گوهۆرینێن واتایی ل دەمێ روودانا کودەتا و شورەشان؛ شورەش و کودەتا کاریگەریێ دکەنە سەر زمانی و د زمانیدا رەنگڤەدەن، لەوا گوهۆڕین ب سەر واتا گەلەك پەیڤاندا دهیت. (محمود السعران، ١٩٥٨، ٤٦ - ٤٨).

٤- پەیوەندیکرنا سیاسی و پەیوەندیکرنا زمانی:

مەبەست ژ پەیوەندیکرنا سیاسی ئەو چالاکیا سیاسییا ئارستەکرییە، کو سیاستمەدار یان راگەهینەر یان هەموو تاکەکەسێن مللەتی پێ رادبن، ئەڤ چالاکییە رەنگڤەدانا ئارمانجێن سیاسیێن دەستنیشانکری دکەن، ئەوژی بریتیینە ژ کێشەیێن ژینگەها سیاسی و کارتیکرنێ ل حکومەت یان رایا گشتی یان ژیانا تاکە کەس و مللەتی دکەن ئەوژی ب رێکا ئالاڤێن پەیوەندیکرنێ یێن هەمە جۆر (محمد بن سعود البشير، ١٩٩٧، ١٨).

پەیوەندیکرنا زمانی جوهەرێ سیاسەتێیە... پەیوەندیکرن و سیاسەتێ پەیوەندی ب هەڤدووڤە هەیە، هەر دووك پێکڤە دچن و هەر دووکژی پشکەکن ژ سروشتێ مرۆڤی و ژێ جودا نابن. ئەرستۆ د وێ باوەرێدایە، کو مرۆڤ گیاندارەکێ سیاسییە و دناڤ گیانداراندا ب تنێ مرۆڤان زمان هەیە و هونەرێ گوتاربێژی ب رێکا زمانی خەلکێ رازیدکەت. (محمد حسن عبدالعزيز، ٢٠٠٩، ١٦٣).

هەژییە بێژین، زمانە دیمەنێ سیاسی دروست دکەت، ئەڤجا چ رەخنە بیت یان رێنمایی بیت یان کارەك بیت. پەیوەندیکرنا سیاسی زۆر گرنگە بۆ مە و گەلەك تێکەلی ئارەزوو و ئازارێن مە دبیت و ئەم نەشێین خوە ژێ دوور بێخین یان ژبیربکەین. (احمد بن راشد بن سعيد، ٢٠٠٣، ٤١).

٥- تایبەتمەندییێن زمانێ سیاسی:

زمان رۆلەکێ سەرەکی دپرۆسێسا پێگەهاندنا جڤاکیدا دگێڕیت، هەروەسان پشکدارییێ د دروستکرنا شەرعیەتێدا بۆ سیستەمێ سیاسی دکەت. (محمد حسن عبدالعزیز، ٢٠٠٩، ١٦٣)، چونکی زمان ئالاڤێ سیاسەتێیە و رێکەکا سەرەکییە بۆ هەلگرتن و بەلاڤکرن و ڤەگوهاستنا هزر و بڕیاران هەروەسان بۆ ب دەستڤەهینانا ئارمانجێن مەبەستدار. (احمد سر الختم، ٢٠٠٨، ٢).

سیاسەت هەر وەك د ناڤ سیاسەتمەدراندا بەلاڤە (یاریا پەیڤانە). سیاسەتمەدار پێکولا ب دەستڤە ئانینا دەستهەلاتێ دکەن، ئەوژی ژبەر چەند ئەگەرەکێن مینا، جێبەجێکرنا ئارمانجێن خوە... هتد. بۆ ڤێ چەندێژی ب رێکا ئاخڤتنێ خەلکی رازیدکەن و دلسۆزییا جەماوەری بۆ خوە رادکێشن، ئەڤە ژی ل وی دەمی ب جە دهێت، دەمێ هێماییێن زمانی و نەزمانی ب سەرەکەڤتیانە د چالاکییا خوە یا پەیوەندیکرنێدا دهێنە بەرجەستەکرن. زمانێ سیاسی ل وی دەمی ئەرکێ وی دهێتە ب جە هینان، ل دەمێ ب ڤەگوهاستنا پێزانینان رادبیت و د ژینگەهەکیدا پەیوەندیکرن روو بدەت (احمد بن راشد بن سعید، ٢٠٠٣، ٤٨).

٦- رەگەزێن گوتارا سیاسی:

گوتارا سیاسی (٤) رەگەزان ب خوەڤە دگریت:

١ – **فرێکەر (ئاخڤتنکەر):** ئەو کەسە ئەوێ گوتار ژ لایێ ویڤە دهێتە پێشکێشکرن، ب مەرەما کارتیکرن و رازیکرنێ.

٢ - **بابەت:** بریتییە ژ ناڤەرۆکا گوتارا سیاسی وەکو کێشەیا هەلبژارتنان و هەر کێشەیەکا دن یا گرێدای ب جڤاکیڤە بیت. وەکو دامەزراندنان و خوەپیشاندانان.

٣ - **ئالاڤ:** ئەوژی ئالاڤێن پەیوەندیکرنێ یێن هەمە جۆر ب خوەڤەدگرت وەکو کاسێت و تەلەفزیون و رادیۆ ....هتد.

٤ – **وەرگر (گوهدار):** ئەو جەماوەرە ئەوێ گوتار بۆ دهێتە پێشکێشکرن.

٧- ئەركێن زمانێ سیاسی:

زمانێ سیاسی (٥) ئەرك هەنە، كو بریتینە ژ:

١ - بەلاڤكرنا پێزانینان - information dissemination:

بەلاڤكرنا پێزانینان گرنگترین ئەركە ژ ئەركێن زمانێ سیاسی، كو رادبیت ب روونكرنا سرۆشتێ وێ سیاسەتا سیاسەتمدار ل دویڤ دچن، ئەڤجا چ ب رێكەكا راستەوخۆ بیت یان نەراستەوخۆ بیت.

٢ - رێكخستنا بەراهییان - agenda - setting:

مەبەست پێ ئەوە ل دەمێ پێشكێشكرنا گوتارێ، ئەو تشت دهێنە ئازراندن، یێن جهێ گرنگیپێدانا گەل و مللەتینە و جڤاك هزر تێدا دكەت.

٣ - راڤەكرن و پێكڤە گرێدان - linkage and interpretation:

چێدبیت سیاسەتمدار جەماوەری بەرەڤ چەند كێشەیێن دیاركری رابكێشیت و وان كێشەیان راڤە دكەت و ب تێكستێن ئاینی یان گوتنێن مەزنان یان رووداێن مێژوویڤە گرێبددەت. (عیسی عوده برهومه، ٢٠٠٧، ١٣٥ - ١٣٦).

٤ - بیرهینانا رابردوو و ئایندەی - past and projection to future:

سیاسەتمەدار رووداێن بەرێ ل بیرا خەلكی دهینن و دكەنە بناغەك بۆ تەماشەكرنا ئایندەی، ئەڤەژی ب مەرەما هندێیە، كو وان ل وان گرفتان ئاگەهداربكەن، كو چێدبیت د ئایندە دا روو بدەنەڤە یانژی بۆ هندێیە، كو بێژن ئەو ل ژێر سیبەرا دەستهەلاتا واندا د ژیانەكا خوەش و شاددا دژین. (محمد حسن عبدالعزیز، ٢٠٠٩، ١٦٧).

٥ - هاندان بۆ ئەنجامدانا كارەكی - action stimulation:

سیاسەتمدار ب رێكا بكارهینانا پەیامێن دیاركری جەماوەری ب ئەنجامدانا كارەكێ دیاركری هانددەت. سیاسەتمەدار ب ڤی شێوەی جەماوەری رازیدكەت، وی كاری بكەت یێ ئەو دخوازیت. (دیار عەلی كەمال، ٢٠١٠، ٢٣).

- زمان و رەوشەنبیری

١- *زمان و رەوشەنبیری:*

ب دیتنا ئەنترپۆلۆجی و خودانێن تیۆرێن رەفتاری و لایەنگرێن وان، تاکەکەسێن جڤاکەکێ دیارکری، ئەگەر ب زمانەکێ هەڤپشك باخڤن، دیرۆکەکا ئاینی و سیاسی و ئابووری و جڤاکییا هەڤپشك هەبیت، بۆماوەیێن رەوشەنبیری و شارستانی د پەروەردە و زانست و زانیاریاندا هەبن و دگەلەك تایبەتمەندی و رفتار و رەوشت و داب و نەریتاندا هەڤپشك بن، ئەڤە وێ چەندێ دگەهینیت، کو تاکەسێن وی جڤاکی، رەوشەنبیرییەکا هەڤپشك هەیە. (عبد القادر عبدالجليل، ٢٠٠٦، ٨١ ، ٨٢) ب واتایەکا دن ل وی دەمی کومەکا کەسەکان دێ خودان ئێك ڕەوشەنبیری بن، دەمێ د گەلەك خالێن مینا ئاین و داب ونەریت و زمان و .... هتد دا هەپشك بن.

ب دیتنا هادسونی، رەوشەنبیری جورەکە ژ زانینێ، کو ژ تاکەکەسان دهێتە زانین، ئەڤجا چ ب ریکا فێرکرنا راستەوخۆ بیت یان ب رێکا چاڤدێرییا رەفتارا وان بیت. (هدسون، ١٩٧٨، ١٤٢). هادسون زانینی دابەش (٣) جوران دکەت:

١ - **زانینا رەوشەنبیری:** ب دەستڤەهینانا ئەڤی جورێ زانینێ، ب رێکا فێربوونێیە ژ تاکەکەسان.

٢ - **زانینا هەڤپشکا نەرەوشەنبیری:** جورەکە ژ زانینی، کو تاکەکەسێن گرۆپەکێ دیارکری یان هەموو گرۆپێن جیهانێ تێدا هەڤپشك دبن، لێ ئەڤ جورێ زانینێ ب رێکا فێربوونێ ژ تاکەکەسان ب دەستڤەناهێت.

٣ - **زانینا نە هەڤپشك و نەرەوشەنبیری:** ئەڤ جورێ زانینێ ب تنێ یا تایبەتە ب تاکەکەسەکیڤە. هەژییە بێژین زمان پشکدارییێ د ڤی جوریدا دکەت. (هدسون، ١٩٧٨، ١٣٧). لێ زانینا هەڤپشکا نەرەوشەنبیری پتر ژ جورێن دن پەیوەندییا ب زمانیڤە هەی هەر چەندە ئەڤ جورە ب ڕێکا فێربوونێ ب دەستڤە ناهێت.

(هدسون، ١٩٧٨، ١٤٢).

تايلور د پێناسا رەوشەنبیرییێدا دبێژیت: رەوشەنبیری بریتییە ژ وان زانیاری، باوەر، هونەر، رەوشت، یاسا و داب ونەریتان، ئەوێن مرۆڤ ژ دەوروبەرێ خوە وەردگریت، ئەو دەوروبەرێ، کو ئەندامە تێدا. (محمد حسن عبدالعزیز، ٢٠٠٩، ١٨٠).

رەوشەنبیری ب رێکا زمانی ژ نەوەکی بۆ نەوەکێ دن دهێتە ڤەگوهاستن، ژبەر هندێ رەوشەنبیرییا جڤاکان ب دەربازبوونا چەندین نەوەیان هەر دهێتە پاراستن. دیسان ب رێکا زمانی رەوشەنبیری، ژ مللەتەکی بۆ مللەتەکێ دن دهێتە ڤەگوهاستن، ئەڤ هەر دوو خالە پەیوەندیێ د ناڤبەرا زمان و رەوشەنبیرییێدا ب هێز دکەن.

لێ زمانێ جڤاکی هەر وەکو هادسون دبێژیت لایەنەکێ رەوشەنبیرییێ نیشانددەت، ژبەر هندێ زمان بەشەکە ژ رەوشەنبیرییێ ئانکو پەیوەندی د ناڤبەرا واندا پەیوەندییا بەش و گشتە. و خالا وەکهەڤ د ناڤبەرا واندا بریتییە ژ وان رەگەزێن رەوشەنبیری ئەوێن ئەم ژ کەسێن دن فێردبین، لێ هندەك رەگەزێن دن هەنە، چێدبیت تاکەکەس ب خوە دەرئەنجاما وان بکەت وەکو (تایبەتمەندییێن دەنگی یان چەمکێن گشتییێن زمانی وەکو چەمکێ ناڤی و کاری) (محمد حسن عبدالعزیز، ٢٠٠٩، ١٨٦).

٢- *چەوانییا دروستبوونا چەمکان؟*

فەیلەسوفێ ئەلمانی (کانت) ئاماژە ب هندێ دا، کو سێ بزاڤێن هزرییێن پێدڤی هەنە بۆ هندێ داکو چەمك یان بۆچوون دروست ببن، ئەوژی (بەراوردی، پێشبینیکرن و دیارکرن)ن. دەمێ مرۆڤ جوداهیێ دناڤبەرا تشتاندا دکەت و لایەنێ هەڤپشك و جودا دیاردکەت، ب پێشبینیێ بۆ مرۆڤی دیار دبیت، کو ژمارەکا تایبەتمەندییان بەرپرسن ژ ڤێ هەڤپشکی و جوداهیێ، و ل دوماهیێ پێدڤییە بگەهیتە ئەنجامەکی یان وان تایبەتمەندییێن جوهەری دیار بکەت، ئەوێن چەمکان دروست دکەن. (محمد حسن عبدالعزیز، ٢٠٠٩، ١٨٤).

ب شێوەکێ گشتی تایبەتمەندی دبنە دوو جۆر:

١ - **تایبەتمەندیێن جەوهەری:** ئەڤ تایبەتمەندییە پشت ب خوە دبەستیت و بەردەوام جێگیرن و هەردەم پێدڤییە بۆ تاکەکەسی ناسیاربن و گرنگترین تایبەتمەندیژی: تایبەتمەندییێن شێوەی، قەبارەی، کەرەستە، رەنگ، تام و گەرماتییە...

٢ - **تايبەتمەندیێن نەسەرەکی (لاوەکی):** ئەو سیفەتن ئەوێن ژ دەرڤەی خودێ چەمکی و پشت ب خوە نابەستن، ئەوژی بریتینە ژ: تایبەتمەندیێن مەبەستدار ئانکو ئەرك، بکارهینان، بابەت و دروستبوون... هتد. (محمد حسن عبدالعزیز، ٢٠٠٩، ١٨٤).

ژبەرکو زانا و بکارهینەرێن زمانی ل سەر تایبەتمەندیێن جەوهەری و لاوەکی رێك نەکەڤتن، ژبەر هندێ تیۆر بۆ راڤەکرنا وان پەیدابوون ژوان تیۆران.

أ - تیۆرا سیماییێن جوداکەر - criterial feature:

ئەڤ تیۆرە د وێ باوەرێدایە، کو هەر چەمکەك ژ کومەکا تایبەتمەندیێن پێدڤی پێکدهێت، هەتا کو ئەو تشتە ب خوە ببیتە نموونە بۆ وی چەمکی (هدسون، ١٩٧٨، ١٣٧ - ١٣٨). هەر وەکو چەمکێ (گورگ) کو ژڤان تایبەتمەندییان پێکدهێت: چار پێ، گوشت خوەر و گیاندار..... هتد.

ب - تیۆرا نموونا بنەرەت - prototype:

ل دویڤ ڤێ تیۆرێ ئەم د چەمکی ناگەهین، ئەگەر پشت ب کومەکا تایبەتمەندییان ببەستین، بەلکو بۆ تێگەهشتنا چەمکی پێدڤییە پشت ب نموونا بنەرەتی ببەستین، کو بریتییە ژ وەسفکرنا نموونی بۆ چەمکی ب خوە (هدسون، ١٩٧٨، ١٣٨). ب ڤێ چەندێ چەمکێ (گورگ) دهێتە پێناسەکرن، کو وەسفەکا نموونەیی بۆ گورگی ب خوەڤە دگریت.

ج - تایبەتمەندیێن تیۆرا نموونا بنەرەتی:

١ - هندەك ژ سەربۆرێن زانستی، جەختی ل سەر هێزا تیۆرا نموونا بنەرەت دکەن، ئەگەر هات ل گەل تیۆرا سیماییێن جوداکەر بهێتە بەراوردکرن. ژ کومەکا مەزنا مرۆڤان هاتە داخوازکرن، کو ژمارەکا زۆرا بالندەیان ل دویڤ نواندنا وان بۆ چەمکێ (فرندە - مەل - طائر) رێك بخەن. پرانییا وان ل سەر رێکخستنەکا دەست نیشانکری رێککەڤتن، ئەوژی ئەو بوو، کو بالندێ (بەر سوورك - ابو الحناء) و

(حاجی رەشك - الخطاف) زێدەتر ژ هەر چەمكەكی نواندنا چەمكی (فرندەی - مەل) دكەن و مریشك و بەتریق نواندنا وان كێمتر بوو.

٢ - ئەڤ تیۆرە جەختێ ل سەر هندێ دكەت، كو فێربوونا نموونا بنەرەت چێدبیت د قۆناغا زارۆكینێدا بریتی بیت ژ فێربوونا هژمارەكا كێما نموونەیان، بێیكو پێكولا نیاسنا شێوەیان بدەت، لێ د تیۆرا سیماییێن جوداكەردا بۆ فێربوونا چەمكەكێ ب ڤی رەنگی، پێدڤییە هژمارەكا زۆر ژ نموونە و نموونێن هەڤدژ فێرببیت .

٣ - ئەڤ تیۆرە رێ ب جۆرەكی ژ (نەرماتییەكا ئەفراندی - المرونة الخلاقة) د پراكتیكرنا چەمكان د ژیانا مەیا رۆژانەدا ددەت، ئانكو هەتا رادەیەكی پێشبینیا سنوورێ چەمكان و رێژا وان دكەت، بۆ نموونە پرتەقال نموونەكا بنەرەتە بۆ فێقی و كەرفس نموونەكا بنەرەتە بۆ زەرزەواتی.

٤ - ئەڤ تیۆرە راڤەكرنەكێ پێشكێشی زمانڤانێ جڤاكی دكەت بۆ چەوانییا پۆلینكرنا رەگەزێن جڤاكییێن پەیوەندی ب زمانیڤە هەین، مینا: جۆرێ تاكەكەسێ ئاخڤتنكەر و ئەو دۆخ یان هەلویستێ ئاخڤتنكەر تێدا د ئاخڤیت. (هدسون، ١٩٧٨ : ١٣٨ - ١٤١)

- زمان و ناسنامە :

پەیڤا ناسنامە ب واتا (كی بوون؟) دهێت و هەر هەبوونا ناسنامێیە زنجیرەكا بابەتێن كەلتووری و دیروكی ل دەڤ مرۆڤی د ئازرینیت. هەر وەكو چەوان كەسەكی پێدڤی ب ناڤەكی و كومەكا تایبەتمەندییێن دنە، مللەتیژی پێدڤی ب ناساندنا خوە و نیاسینا خوە هەیە، ئەڤەژی ب رێكا زمانی دهێتە زانین.

ئەم نەشێین گرۆپەكا مرۆڤان وەكو نەتەوەیەك یان مللەتەك بنیاسین، بێیكو وان زمانەكێ تایبەت ب خوە د دان و ستاندناندا هەبیت، ئەگەر ئەم تەماشەی ژمارا زمانان د جیهانێدا و ژمارا ناسنامێن ئەتنیكی د جیهانێدا بكەین، دێ بینین ب تنێ ل ئاسیا (٣٣٠٢) زمان و (١٨٢١) زمان ل ئەفریقیایێ هەنە. زۆری یان كێمییا ژمارا زمانان ل وەلاتەكی پەیوەندی ب ژمارا ئاكنجیبوون یان رووبەریڤە نینە. ئەگەر هەر دوو وەلاتێن

(غینیا نوو) و (چین)ێ ژ لایێ رووبەر و ئاكنجیبوونانڤە ل گەل ئێك بەراورد بكەین، دێ بینین كو (٨٦٢) زمان ل غینیا نوو هەنە و روبەری وێ (٤٦٢٨٤٠) كێلومتر چار گۆشەیە و ژمارا ئاكنجیبونان (٤) ملیونن، لێ ب تنی (١٦٨) زمان ل چینێ هەنە، كو روبەرێ وێ (٩٠٥) ملیون كێلومتر چار گۆشەیە و ژمارا ئاكنجیبوونان (٢٠١) ملیارن. (هارالد هارمان : ٢٠٠٦ : ٦٦ - ٦٧)

كەواتە ژمارا زمانان چەندن، مە هند ناسنامە ژی هەنە، چونكی وەكی بەری نها مە ئاماژە ب هندێ دا، كو نیاسینا مرۆڤ و مللەتان ب رێكا زمانییە، ئەڤجا ژبەر هندێ ئەم دێ شیێن بێژین كو نێزیكی (٦) هزار ناسنامان ل جیهانێ هەنە، چونكی سەرجەمێ هەمی زمانێن جیهانێ نێزیكی (٦) هزار زمانانە.

بیرمەندێن رومانسیێن ئەلمانی ئێكەم كەس بوون، كو ل داوییا چەرخێ (١٨ ز) باسی پەیوەندییا د ناڤبەرا زمان و هەستكرن ب ئینتیمائێ بۆ گرۆپەكا دیاركری كرین. یوهان هردر و جوهان غوتلیب فیتشت جەخت ل سەر مەركزیەتا زمانی د دروستكرنا ناساما نەتەوەیدا كرن. ئەنتۆنی سمێس تێبینیا هندێ كر، كو گەل گرۆپێن زمانینە. (على ناصر كنانة: ٢٠٠٩ : ٣٧ - ٣٨)

دەمێ هەڤسەنگی د هەڤركییا زمانییا د ناڤبەرا دوو زماناندا پەیدا دبیت، ئەڤە كێشەیا ناسنامێ و پەیوەندییا وێ ب زمانیڤە ب شێوەكێ مەزنتر بەرچاڤ دبیت.

(دەمێ زمانەك ژناڤدچیت و زمانەكێ نوو ل جهێ وی زمانی بهێتە بكارئانین، ئەڤە دێ ناسنامەكا نوو پەیدا بیت. هەر وەكو ل (هند)ێ ئەڤ چەندە دهێتە دیتن، چونكی نها ل (هند)ێ، زمانێ ئینگلیزی مینا زمانێ ستاندەر سەرەدەری دگەلدا دهێتە كرن.

پێدڤییە بێژین، كو چێدبیت چەند بابەتێن دن رۆلێ خوە د دیاركرنا ناساما مللەتیدا هەبن، لێ ژبەر كو ڤەكۆلینا مە زمانییە ژبەر هندێ ب تنێ مە باسی پەیوەندییا د ناڤبەرا زمان و ناسنامێدا و وی رۆلێ زمان د دیاركرنا ناسنامێدا دبینیت كریە. (سامونێل هنتنگتۆن) د پەرتووكا (كینە ئەم؟) دا ل دور ناسنامێ دبێژیت:

بۆ كۆمەكا مرۆڤان ژمارەكا بێ داوی ژێدەر هەنە، داكو ناسنامەكا جیاوازتر ژ كۆمێن دن پێك بینن، گرنگترین ئەو ژێدەر:

١ - سیمایێن کەسی: تەمەن، رەچەلەك، نقش، خزمایەتییا ئەتنیکی و خوینە.
٢ - سیمایێن رەوشنبیری (کەلتووری): هۆز، خێل، ئەتنیك، زمان، ئاین، شارستانیەت.
٣ - سیمایێن جۆگرافی (هەرێمی): هەڤسوویاتی، نێزیکی و دووری، باژێر و باژێرك، هەرێم، دەڤەر، ویلایەت، دەڤەرا جوگرافی، کیشوەر، ناڤەراستا گوویا ئەردی.
٤ - سیمایێن سیاسی: جودا بوون ژ کۆمەکێ (بۆ نموونە پارتی، ئێکەتی و...هتد)، تاقم، سەرکردە ،گرۆپەکا خودان بەرژەوەندا تایبەت ، پارت ، دۆز، ئایدۆلۆژیا، دەولەت.
٥ - سیمایێن ئابووری: پیشە،هزر، کار، بەرهەمهینان، پیشەسازی، کەرتێ ئابووری، کرێکار، چین.
٦ - سیمایێن جڤاکی: هەڤال، یانە، تیم، گرۆپ، پلاجڤاکی.

- زمان و نەتەوە

١ - زمان و نەتەوە:

زمان و نەتەوەی پەیوەندییەکا ب هێز ب هەڤدووڤە هەیە و گەلەك جاران نەتەوێ کەسەکی یان مللەتەکی ب رێکا زمانێ وی دهێتە زانین، بۆ نموونە نەتەوا کورد زمانەك هەیە ئەوژی زمانێ کوردییە و نەتەوا عەرەب ب زمانێ عەرەبی دئاخڤن.

هەژییە بێژین، کو دانەنیاسینا زاراڤێن: (نەتەوە، مللەت، دەولەت) رۆلەکێ مەزن هەیە د دیارکرنا پەیوەندییا زمانی ب نەتەوێڤە و پێدڤییە بەری پێناسەکرنا ڤان هەر سێ زاراڤان ئەوێ دیاربکەین:

١ - زاراڤێ نەتەوە د چەمکێ خۆیێ هەڤچەرخدا زاراڤەکێ نوویە و زانایێن سیاسەت و جڤاکناسیێ هەتا داویا چەرخێ هەژدێ ڤەکۆلین ل سەر نەکرینە.
٢ - زاراڤێ نەتەوە وەکو زاراڤەکێ سیاسی و جڤاکناسی زاراڤەکێ تەم و مژاوییە و یا ب ساناهی نینە بهێتە پێناسەکرن و چەمکی نەتەوە تێکەلی چەمکێ دوو زاراڤێن (مللەت - الامة) و دەولەت دبیت. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٤٦).

أ - مللەت:

گرۆپەکێ سیاسی سەربخۆیە، خودان سنوورەکێ دەستنیشانکریە و ئەندامێن وێ ب دلسۆزیڤە پشکداریێ د دەزگەهەکیدا دکەن، ب ڤێ چەندێ هەست ب ئێکگرتنێ دکەن و جڤاکەکی دروست دکەن. مەرج نینە هەبوونا مللەتەکی گرێدای هندێ بیت، کو خودان ئێك نەژاد یان ئێك زمان یان ئێك ئاین و تۆخم بیت، بەلکو هەموو جارێ مللەت پشت ب هەڤپشکییا دیروکی و کەلچەرێ هەڤپشك دبەستیت و چێدبیت مللەتەك ژمارەکا دەولەتان ب خوەڤەبگریت وەکو مللەتێ عەرەبی و چێدبیت دەولەتەك چەند مللەتێن جیاواز ب خوەڤەبگریت وەکو هند و کەنەدا و د ئێك مللەتدا چێدبیت فرە ئاین و کەلچەر و زمان هەبن وەکو هند و چینێ. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٤٦).

ب - دەولەت:

گرۆپەکا هەمیشەیی و سەربخۆیە ژ تاکەکەسان، د هەریمەکا دیارکریدا دژین و ب گرێدانەکا سیاسی ب هەڤدووڤە دهێنە گرێدان، و هەموو ملکەچن بۆ دەستهەلاتا مەرکەزی، ئەوا کو ماف و ئازادییا هەر تاکەکەسەکی ددەتێ.

دۆخێ سرۆشتی ئەوە، کو ئاکنجییێن دەولەتەکا دیارکری سەر ب ئێك مللەت بن، لێ ئەڤرۆ ل جیهانێ رەوشەکا جیاواز هەیە. مینا وەلاتێن ئێکگرتێن ئەمریکا، کو ژمارەکا مللەتان ب خوەڤەدگریت و مللەتی عەرەبی کو ژمارەکا دەولەتان هەیە. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٤٦)

ج - نەتەوە:

نەتەوە دلسۆزی و ئەڤینییە بۆ مللەتەکێ دیارکری، پەیوەندییەکا جڤاکی دلسۆزییە، کو ب رێکا هەڤپشك بوونێ د کەلچەر، دیروك، زمان، رەگەز، ئاخێدا دروست دبیت. دلسۆزی بۆ مللەتەکی ژ ئەنجامێ هەستکرنا تاکەکەسییە، کو ژ وی مللەتییە، واتە تاکەکەس هەست ب هندێ دکەت، کو پشکەکە ژ گیانێ وی و ژێ جودا نابیت. هەروەسان هەست ب گرنگییا ئەڤێ ئینتمائێ دکەت و شانازیێ پێدکەت و هەست ب جودابوونا خوە ژ مللەتێن دن دکەت. (محمد حسن عبدالعزیز: ٢٠٠٩ : ١٤٦)

٢- بنەمایێن نەتەوێ:

زانایان بیر و بۆچوونێن جودا ل دوور بنەمایێن نەتەوێ هەنە، هندەك ژ وان د وێ باوەرێدانە، کو ئاین بنەمایێ سەرەکییە بۆ نەتەوێ، ب دیتنا هندەك زانایێن دن جهـ بنەمایێ سەرەکییە بۆ نەتەوەی، هندەکێن دن بۆ هندێ دچن نەژاد بنەرەتە بۆ نەتەوە بوونێ و هندەك ژی دیروکێ دکەنە شەنگەستە.

لێ هندەك زانایێن دن بۆ هندێ دچن، کو نەتەوێ چەند بنەما هەنە، گرنگترین ژی رەگەز، ئاین، رەوشەنبیری و زمانن، لێ کارتێکرنا ڤان بنەمایان ژ نەتەوەکی بۆ نەتەوەکێ دن دهێتە گوهۆڕین، بۆ نموونە زمانێ هەڤپشك گرنگترین بنەمایە و کارتێکرنا وێ ل سەر دروستبوونا نەتەواندا د دیروکا هاوچەرخا جیهانیدا ژ هەموو بنەمایێن دن پترە. دروست بوونا دەولەتێ د چەرخێ نوودا تا رادەیەکێ زۆر بکارهینانا تاکە زمانێ نەتەوەیڤە گرێدایە و د زۆربەیا دەستۆرێن جیهانێدا هاتییە، کو مللەت زمانێ خوەیێ فەرمی ژ زمانێ نەتەوەیی وەردگریت (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٤٧). زمان گرنگترین و ب هێزترین بنەمایە ژ بنەمایێن نەتەوێ، و ئەڤ دیتنە ژ لایێ گەلەك زانایانڤە هاتە پەسەندکرن و ژوانژی (هیردر- Herder) و (فیگتە - Fichte) و (ئارنت - Arndt) ن؛ پەرتووکێن سیاسی و جڤاکناسی بۆ مە ڤەدگێڕن، کو (ئارنت) ی نیشتمانێ ئەلمانیا ب رێکا سنوورێ زمانێ ئەلمانی ب خوە دەستنیشاندکر. ب ڤێ چەندێ ئەو رۆلێ زمانی د پێکڤە گرێدانا جڤاکاندا دیار دکەت. (کمال بشیر : ١٩٩٤ : ٣٧٢)

٣- زمانێ نەتەوەیی:

زمانێ نەتەوەیی ئەو زمانە ئەوێ نەتەوەیەك بکاردهیت، ئەڤجا ئەو نەتەوە د وەلاتەکیدا یان د چەند وەلاتاندا بژیت.

هندەك زانا د وێ باوەرێدانە، کو نەتەوە و زمانی پەیوەندییەکا ب هێز ب هەڤدووڤە هەنە، ب وی بەلگەی، کو ئەو دبینن ئەو نەتەوەیێن ل ئەوروپا د چەرخێ نوزدێدا دروست بووین ل سەر بنەرەتێ زمانی بوون، ئەلمانیا رۆژئاڤا و رۆژهەلات

بوونه ئێك، ئیتالیا، یونان، بولغاریا، ئەلبانیا و مەجەرێ سەربەخۆییا خوە ب دەستڤە هینان، ل سەر وی بنەرەتی ، کو هەر دەولەتەك ژ وان دەولەتان زمانەکێ نەتەوەییێ جیاواز هەیە.(محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٤٦).

هندەك زانایێن دن دژی ڤێ بۆچوونا ل سەری دراوستن و دبینن رۆلی زمانی د دروستکرنا نەتەوێن ئەوروپیدا رۆلەکێ لاوەکییە و زۆر نموونان بۆ ڤێ چەندێ دهینن. بۆ نموونە ل بەلجیکا سێ زمانێن جیاوازێن فەرەنسی، فلمنکی(هولەندی) و ئەلمانی، دهێنەبکارهینان، بێیکو هیچ کاریگەرییەکا نەرێنی ل سەر دروستکرنا دەولەتێ یان د رێڤەبرنا کاروبارێن بەلجیکا دا هەبن.

ل سوێسرا چار زمان هەنە، ئیتالی ل سەر سنوورێ وێ ل گەل ئیتالیایێ دهێتە بکارهینان و فەرەنسی ل سەر سنوورێ وێ ل گەل فەرەنسایێ دهێتە بکارهینان و ئەلمانیا ل سەر سنوورێ ئەلمانیا و زمانێ چارێ ژی رۆمانییە. ڤان زمانان چ کارتێکرن ل سەر رێرەوەێ کاروبارێن سوێسرادا نینە. دیسان هەمان حالەت ل دەولەتا ئوسمانیژی دهێتە دیتن، کو ل دەمێ وان دەستهەلات ل سەر مللەتان هەی، وان مللەتان دلسۆزی و خۆشەویستی بۆ دەولەتا ئوسمانی هەبوون ل گەل هندێ کو زمانێ ئەوان مللەتان یێ جیاواز بوو ژ زمانێ ئوسمانی. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٤٨)

ل گەل هندێ ئەوێن دبێژن کارتێکرنا زمانی ل سەر دروستکرنا نەتەوەیان هەیە، ئەوێ بۆچوونا ناڤبری رەتدکەن، کو دبینن ئەو دۆخێ ل سوێسرا و بەلجیکا هەی بارودۆخەکێ تایبەتە، کو ژ ئەنجامێ گەلەك هۆیان پەیدابوونە. دیسان دبینن هەرفینا دەولەتا رۆمانی و هەلوەشاندنا ئیمپراتۆرییەتا ئوسمانی ژ ئەنجامێ هەبوونا گەلەك زمانان بوو، کو دوور کەڤتنا دەولەتان ژ وان هەر دوو دەولەتان ژ ئەنجامێ جیاوازییا زمانان بوو. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٤٨)

کەواتە، ئەگەر زمان تاکە بنەمایەك نەبیت ژ بنەمایێن نەتەوێ، ئەم دشێین بێژین زمان گرنگترین بنەمایە ژ بنەمایێن نەتەوێ، ژبەر کو بەردەوام نەبوونا حوکمدارییا دەولەتەکێ ل سەر دەولەتەکا دن، ژ بەر زمانی بوویە.

- زمان و نەژاد

١- دابەشکرنەکا نەژادی بۆ مللەتان:

نەژاد یان نەژادێ مرۆڤان ئەوە کو کومەکا مرۆڤان د هندەك سیماییێن لەشیدا هەڤپشك بن، ئەڤجا چ شێوێ چاڤان بیت یان ڕەنگێ سەری بیت ... هتد، ب ڤێ چەندێ نەژادێ مرۆڤان دهێتە پۆلینکرن.

زانایێن ئەنترۆپۆلۆجیایێ ل دویڤ سیماییێن لەشی، مرۆڤان دابەشی گرۆپێن نەژادی دکەن و زۆربەیا ڤان سیمایان بۆماوەنیە و چێدبیت هندەك ژ وان ژ ئەنجامێ پاشمایێ وێ ژینگەهێ بن، ئەوا ئەو گرۆپ تێدا دژین و ژوان سیمایان : ڕەنگێ روویێ پیستی، شێوە، ڕەنگێ موو، شێوە و ڕەنگێ چاڤی، شێوێ سەر و دفن، درێژی، قەلافەت و گرۆپێن خوینێیە. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٣٤).

گەلەك پۆلینکرن بۆ ڕەگەز و نەژادێن مرۆڤان هاتینە ئەنجامدان و ب ناڤ و دەنگترین پۆلینکرن، پۆلینکرنا (فردریك بلومینا خ - ١٧٥٢ - ١٨٤٠ ز)یە، کو ل سەر بنەمایێ ڕەنگێ روویێ پیستییە، ئەوژی سپیێ قوقازی و زەرێ مەغولی و ڕەشی ئەسیوپی و سوورێ ئەمریکی و ئەسمەر و زەرێ مەلاوییە. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٣٤).

زاراڤی نەژاد ژ لایێ بیۆلۆجیڤە ئاماژێ ب هەڤپشك بوونا گرۆپێن نەژادی د هندەك جینات یان بۆماوەیاندا ددەت، ئەڤەژی دابەشکرنەکا جیاوکە (ممیزە) بۆ سیماییێن فیزیکی، کو ب ڕێکا بۆماوێ دهێنە دەستنیشانکرن. د ڤێ چارچوڤەیدا ڕەوتەکێ نوو پەیدا بوو کو جینات و مللەت و زمانان ب ئێکڤە گرێددەت. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٣٤).

ژ هەرییە بێژین ئەو سیماییێن نەژادی ئەوێن ژ لایێ ئترۆبۆلۆجیانڤە بۆ گرۆپین مرۆڤان هاتینە دانان سەد ژ سەدێ ل سەر گرۆپێن نەژادی پەیرەو نابن، چونکی چێدبیت د ناڤ ئێك گرۆپا نەژادیدا دوو یان زێدەتر ژ ڕەنگێن سەری هەبن. دیسان د ناڤ گرۆپەکا دیدا ڕەش و زەر و سپی و ئەسمەر پێکڤە هەبن، ئەڤەژی بۆمە دیار دکەت

کو، رێژەیەکا سەدی ژ سیمایێن لەشیێن هەڤپشك د هەر گرۆپەکا نەژادیدا هەیە، لێ ئەڤە وێ ناگەهینیت کو هیلەکا دابڕ دانین بۆ ژێکجوداکرنا نەژادان ل سەر بنەرەتێ سیمایێن لەشی هەر وەکو بێژین رەنگێ روویێ پیستێ هەموو ئەمریکیان سوورە، هەر چەندە رێژەکا زۆر ژ سەدێ ژ رەنگێ روویێ پیستی ئەمریکیان سوورە.

٢- زمان و نەژاد:

پۆلینکرنا (بلومنباخ)ی ژ لایێ هندەك زانایێن زمانی ل دوماهیکا چەرخێ نوزدێ هاتە بکارهینان. بۆ نموونە (ماکسی مولەر)ی زمان و نەژاد پێکڤە گرێدان و زمانێن مرۆڤی ل دویڤ سیمایێن لەشی (جەستەیی) دابەشکرن و ژ وانژی زمانێن مللەتێن موویێن سەرێ وان گرژ و زمانێن مللەتێن موویێن سەرێ وان نەرم و حولی .... هتد. و مولەری پەیڤا Aryan – ئاریان (ئاریان پەیڤەکا سانسکریتییە ژ پەیڤا arya هاتییە کو ب واتایا جوانی یان کەڤن دهێت) ل سەر گرۆپەکا دیارکرییا مرۆڤان هەروەسان ل سەر زمانێ وان دانا، ڤی مللەتی سیمایێن لەشیێن نموونەیی هەنە وەکو پرچەکا نەرم و سەرەکێ درێژ و بەژنەکا بلند .... هتد. بۆچوون و دیتنا مولەری بۆ سیمایێن نەژادێ ئاری کاریگەری هەبوو ل سەر چەندین نڤیسەرێن دن، مینا (تۆماس کارلیل و ریجارذر جرین .... هتد).

دبلوماس و رەوشەنبیرێ فەرەنسی (ئارسۆ جونبیۆ) د چەرخێ نوزدێدا پشکداری د دانانا پەرتووکا (ڕاپورتەك ل سەر جودابوونا نەژادێن مرۆڤان) دا کر، ئەڤ پەرتووکە رەنگڤەدانا رەگەز پەرستییا ئەلمانی بوو، ئەڤ پەرتووکە بۆ هندێ دچوو کو ئەورووپی ب گشتی و ئاکنجییێن ناڤەڕاستا ئەورووپا ب تایبەتی ژ لایێ بۆماوەیڤە پێشکەفتیتر، بەرزتر و بیر تیژترن ژ هەموو نەژادێن دن.(محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٣٥)

ئەڤ هزرا رەگەز پەرستی بۆ ئەگەر، کو پارتا نازی بۆ خوە بکەتە بیانۆیەك بۆ داگیرکرنا مللەتێن نە ئاری، چونکە پێشکەفتن و شارستانییا وان ژ مللەتێن ئاری کێمترە.

- زمان و ئاین:

زمان و ئاینی پەیوەندییەكان ب هێز ب هەڤدووڤە هەیە، چونكی هەر ئێك ژوان خزمەتا یێ دن دكەت. ئاین دبیتە ئەگەرێ داهینانا زمانی و وەرگرتنا پەیڤ و دەربرینان ژ زمانێن دن و پرۆسێسێن دنێن زمانی، ل ڤێرێ ئاین وەكو بازرگانی و شەر و سیاسەت و ڤەكۆلینا زانستی و روویێن دنێن دیاردێن جڤاكی كار دكەت، چونكی ئاینژی دبیتە ئەگەرێ داهینانا زمانی و وەرگرتنا پەیڤ و دەربڕینێن بیانی...هتد. (ماریو بای : ١٩٧٠ : ٥٥) دیسان ئاین هۆكارە بۆ گوهۆڕین و وەرارا زمانی و بەربەلاڤبوونا زمانی، هەروەسا دبیتە فاكتەرەك ژبۆ بەردەوامبوون و مانا زمانی. (كمال بشر: ١٩٩٤ :٢٧٠) ئانكو هندی لاینگرێن وی ئاینی مابن ئەو زمانە ژی دێ یێ (زیندی)[1] بیت و دێ مینیت، لێ ل دەمێ لاینگەرین وی ئاینی نەمان ئەو زمانە ژی دێ مریت و نامینیت.

زمانژی ژ لایێ خوەڤە ئاینی هەلدگرت و ب راڤەكرن و روونكرن و بەلاڤكرنا وی رادبیت و بنەما و ستۆینێن وێ دیاردكەت و خەلكی هانددەتە هندێ، كو ب ئێك رێز و ب ئێك چاڤ تەماشەی ژیانێ بكەن.

- زمان و تەمەن:

زمان و تەمەنی پەیوەندییەكا ب هێز ب هەڤدووڤە هەیە، ژبەركو ئێك ژ ئەگەرێن گوهۆڕینا زمانی تەمەنە، چونكی مرۆڤ د هەر قۆناغەكا تەمەنێ خوەدا پەیڤێن تایبەت ب خوەڤە هەنە. ب واتایەكا دن فەرهەنگا زمانییا زارۆكی و گەنجی و پیری وەكو هەڤ نینە و جڤاكژی رێكێ نادەت، پیرەمێر پەیڤێن زارۆكی بكاربهینیت یان زارۆك پەیڤێن

---

(١) زمانێ زیندی : ئەو زمانە یێ هەتا نها ئاخڤتن پێ دهێتە كرن مینا: كوردی، عەرەبی و ئینگلیزی، لێ زمانێ مری ئەو زمانە یێ نها ئاخڤتن پێ ناهێتە كرن، بەلكو دكەڤندا ئاخڤتنكەرێن خۆ هەبوون وەكو زمانێ سومەری ، .... هتد.

تەمەنێ پیراتییێ بکاربهینیت یان پەیڤێن تەمەنێ گەنجاتییێ بکاربهینیت. بۆ نموونە زارۆك دبێژیت (پەزی) (بەعەك)، لێ مرۆڤێ پیر یان گەنج دبێژیتێ (پەز). ئەڤەژی وێ چەندێ ناگەهینیت کو پەیڤێن هەڤپشك د ناڤبەرا واندا نەبن، بەلکو پرانییا پەیڤێن زمانی د ناڤبەرا واندا وەکهەڤن ب تایبەتی د ناڤبەرا پەیڤێن تەمەنێ گەنجاتی و پیرییێدا.

- زمان و ژیانا ئابووری

١ - پەیوەندی د ناڤبەرا زمان و ژیانا ئابووریدا :

پەیوەندی د ناڤبەرا زمان و ژیانا ئابووریدا د ئەڤان خالێن ل خوارێدا دیاردبن:

١ - زمانێ ژیانا بازرگانی: ئەو زمانێ د ناڤ لایەن و ئاستێن جیاوازێن ژیانا ئابووریدا دهێتە بکارهینان کەرەستەکێ دەولەمەند، پێشکێشی ڤەکۆلەرێ زمانی دکەت، کو شرۆڤەکرنا وی کەرەستەی ژلاییێ زمانڤانیڤە ئەنجامێن بەهادار ب دەستڤە دهینیت. ئەڤ کەرەستە چالاکیێن ئابووری مینا کڕین و فروتن و کاروبارێن کۆمپانیان و کاروبارێن بەنکان .... ب خوەڤە دگریت.

٢ - زمانێ هژمارتنێ: د هەر زمان و دیالێکتەکیدا ژمارە هەنە، لێ ل دەڤ هندەك هوزان (عشیرة) ژمارە د قۆناغەکا دەستپێکیدانە، لێ وان نەتەوێن شارستانیەکا پێشکەفتی هەی، ژمارە د ناڤ واندا تێروتەسەل و ئالۆزن.

٣ - زمانێ بەها بلندکرنێ (مزایدة): ئەڤی جوری، زمانەکێ تایبەت هەیە و ڤەکۆلینا ئەڤی جورێ زمانی جەوهەرەکێ ب نرخ ژ ئەرکێن زمانی بۆ مە ئاشکەرا دکەت.

٤ - فێلێن ئاخفتنێ دکڕین و فروتنێدا: ئەڤەژی فێل و شێوێن غشێ و جورێن سەردابڕنان ب خوەڤەدگریت.

٥ - دەستنیشانکرنا زاراڤێن تایبەت ب هەر ئالیەکێ ژ ئالیێن ئابووریڤە وەکو زاراڤێن هەڤبەست و کرێ و دابینکرن و پەیامنێران. هەروەسان پسولێن تایبەت ب باشییا کە ل و پەلان و کێشا وانڤە ... هتد.

٦ - زمانێ رێککەڤتنێ، وەکو د کڕین و فروتنا کەل و پەلاندا دیار دبیت، ئەڤجا د ناڤ جڤاکێن دەست پێکیدابن یان د ناڤ جڤاکێن خودان شارستانیەکا مەزندا بن. ژ هەژییە بێژین ئەڤ جورێ زمانی کەرەستەکێ باش پێشکێشی ڤەکۆلەرێ زمانی دکەت. ب واتایەکا دن پۆلینکرنا زمانێ رێککەڤتنێ (لغة المساومة) ل دویڤ چینێن بکڕ و چینێن فروشیاران، هەروەسان ل دویڤ میزاج و سرۆشتێ بکڕ و فروشیاران و ل دویڤ کەل و پەلی و جۆرێن کەل و پەلان کارەکێ پێدڤییە ل سەر ڤەکۆلەرێ زمانی. (محمود السعران : ١٩٥٨ : ٥٩ - ٦٠)

٧ - زمانێ ریکلامێ: ئەو جورێ زمانییە ئەوێ د بیاڤێ پێشکێشکرنا ریکلاماندا دهێتە بکارهینان، پێخەمەت هندێ داکو بشێت سەرەنجا خەلکی بۆ وی کەل و پەلی یان تشتی رابکێشیت.

زمانێ ریکلامێ ل دویڤ گەلەك پیڤەران دهێتە گوهۆڕین. ئەو ریکلامێن بۆ جەماوەرەکی گشتی دهێنە ئارستەکرن زمانێ وێ یێ جیاوازە، ژ زمانێ وان ریکلامان ئەوێن بۆ چینەکا دیارکری دهێنە پێشکێشکرن وەکو قوتابییان، کابانییێن مالان، .... (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٠٠). دیسان زمانێ ریکلاما خوارنەکێ یان ڤەخوارنەکێ یێ جودایە ژ زمانێ ریکلاما ترومبێلەکی یان دەرمانەکی ... هتد. دیسان زمانێ ریکلامێ ل دویڤ بارێ شارستانیێ نەتەوەی دهێتە گوهۆڕین. گازیکرنێن فروشیاران بۆ کەل و پەلێن وان د ناڤ خەلکێ گوندنشیندا یێ جیاوازە دناڤ خەلکێ شارنشنیدا. بۆ نموونە د ناڤ خەلکێ گوندنشیندا فروشیارێن کەل و پەلان د ئاخڤتنا خوەدا گەلەك پەنایێ دبنە بەر خوازە و خواستن و لێکچواندن و سەروادار و دەربڕینێن درێژ و ستران گوتنێ، لێ ئەو جڤاکێن بۆ ماوەکێ درێژ مەدەنیەت و شارستانی تێدا هەبیت و کاروبارێن وان ئالۆز بووینە دەمەکێ هند زێدە نینە، کو ب گازیکرنێن درێژ و گوه لێبوونێڤە ببن، ژبەر هندێ فروشیارێن کەل و پەلان پەنایێ دبنە بەر دەربڕنییێن کورت و ئاشکەرا. دیسان گازیکرن ل دویڤ کەسیژی ب خوە ژی دهێتە گوهۆڕین، چونکی ئەو کەسێن زمانەکێ رەهوان یان خۆش هەبیت نموونێن جوانتر د گازیکرنێن خوەدا ل سەر کەل و پەلان دهینن ب بەراورد ل گەل وان کەسێن ئەو شیان نەبیت. (محمود السعران : ١٩٥٨ : ٦٠).

٢- جورێن ریكلامان:

أ - ریكلاما ب رێكا رادیۆیێ دهێته بهیستن: د ناڤ هندەك نەتەوەیاندا ریكلاما رادیۆیێ پرانییا جاران زێدەرۆویی تێدا هەیە، ئەوژی بۆ هندێیە داكو پتر بشێت سەرنجا خەلكێ بۆ وی كەل و پەلی رابكێشیت. چێدبیت ئەڤ جۆرە ریكلامە ب شێوێ دیالۆگ بیت د ناڤبەرا دوو كەسان یازێدەتردا. دیسان چێدبیت موزیك د گەلدا هەبیت و چێدبیت هەمی ریكلام یان هندەك ژێ ب شێوێ ستران یان مۆنۆلۆگ بیت.

ب - ریكلامێن نڤێسی : وەكو وان ریكلامێن ل سەر فرۆشگەهان یان ئەوێن چاپكری ل سەر كاغەزێن تایبەت، ئەوێن ل رۆژنامە و گوڤاران، یان ئەوێن ل تەلەفزیون و سینەمایێ دهێنە دیتن. هەموو جورێن جیاوازێن ریكلامێ ب تنێ پشت بەستنێ ب نڤێسنێ ناكەن، هەموو جورێن ریكلامان د هندەك سیمایاندا هەڤپشكن و د هندەكاندا ژێكجیاوازن، ژبەر هندێ پێدڤییە زمانێ ریكلامێ د هەر جورەكێدا ب جودا ڤەكۆلین لێ بهێتەكرن. ژبەر كو زمانێ نڤێسی دان و ستاندنا چاڤان دكەت، ژ بەر هندێ پشت ب وێنە و نەخشە و رەنگ و زەخرەڤە و رووناهی و ... هتد دبەستیت، لێ د ریكلامێن تەلەفزیون و سینەماییدا گوتار بۆ چاڤ و گوهی پێكڤە دهێتە ئارستەكرن. پێدڤییە ئەوێ چەندێ ژی دیار بكەی، كو ریكلامێن نڤێسی ئەوێن ل سەر فروشگەهان هاتینە نڤێسین ژ دەڤەرەكێ بۆ دەڤەرەكا دن ژێكجودانە هەروەسا ل دویڤ جوری فرۆشگەهان ژێكجودا دبن. دیسان د ریكلامێن نڤێسیدا وێنە و رەنگ و نەخشەیان ... هتد رۆلێ خوە هەیە د دیاركرنا واتا ریكلامێدا.

ج - ریكلامێن سینەما و تەلەفزیونێ: د ڤی جورێ ریكلامێدا، ئاخڤتنا دهێتە بهیستن و وێنێ دهێتە دیتن كوم دبن. (محمود السعران : ١٩٥٨ : ٦٠ - ٦٢) ب واتایەكا دن د ڤی جورێ ریكلامێدا ئاخڤتن و وێنە هەر دوو پشكداریێ د دروستكرنا ریكلامێن سینەما و تەلەفزیونێدا دكەن زێدەباری بكارهینانا ستران و موزیك و سەمایێ ... هتد د ڤی جورێ ریكلامێدا.

٣ - تايبەتمەندیێن ریکلاما نڤیسی:

ئێكەم تشت د زمانێ ریکلاما نڤیسیدا بهێته تیبینکرن ئەوە، کو تێدا گەلەك پیتێن نڤیسی و خالبەندی دهێنە بكارهینان، لێ بكارهینانا وان پیت و خالبەندیان جیاوازن ژ نڤیسینا ئاسایی. بۆ نموونە چێدبیت پیتێن پەیڤەکێ ژ ئێك جودا بهێنە نڤیسین نەکو پێکڤە و نڤیسینا وێ ژی چێدبیت ب داری یان بەری یان کانزایەکی یان هەر تشتەکێ دی بیت، لێ سەبارەت خالبەندییێ د زمانێ ریکلامێدا هندەك دەلالەتێن نوو یێن وەرگرتین، هەر وەکو ریکلام ب نیشانا پرس دەست پێدکەت بێیکو هیچ نڤیسنەك بەری وێ نیشانێ هەبیت یان چێدبیت ریکلام ب نیشانا سەرسورمانێ یان ب نیشانا پرس و سەرسورمانێ دەست پێکەت یان ب کومەکا خالێن ئاسۆیی ل گەل نیشانا پرسێ یان نیشانا سەرسورمانێ بهێتە بكارئانین، دیسان د ریکلامێن نڤیسێدا گەلەك جاران دهێتە دیتن کو نیشانێن پرس و سەرسورمانێ ب شێوەکی ئێك ل دویڤ ئێك دهێنە دووبارەکرن. (محمود السعران : ١٩٥٨ : ٦١ - ٦٢).

٤ - تايبەتمەندیێن زمانێ ریکلامێ:

١ - زمانێ ریکلامێ پەیڤێن خوە ژوان بیاڤان یان چالاکییان وەردگریت، ئەوێن ل دەڤ جەماوەری جهێ گرنگیپێدانێ بن. وەکو بكارهینانا پەیڤ و دەربڕینێن ل سەر زمانێ وەرزشڤان یان هونەرمەندان یان سیاسەتمەداران دهێنە گوتن.

٢ - پێدڤییە د زمانێ ریکلامێدا ئەو پەیڤ و دەربڕین بهێنە بكارهینان ئەوێن هلگرێن هێزەکا سۆزداری یان هەلچوونێ بن، داکو پتر سەرەنجا جەماوەری رابکێشیت.

٣ - پرانییا جاران شێوازێ ریکلامێ بەرەڤ نووکرنا پەیڤ و هزرانڤە دچیت، دیسان هەولددەت یێ ئازاد بیت، بۆ هندێ داکو بشێت خوە ژ یاساییێن زمانی قورتال بکەت و پشت ب شێوازێن هەست لڤینڤە ببەستیت.

٤ - پرانییا جاران ریکلاما تەلەفزیون و سینەمایی زمانێ ژیانا رۆژانە بكاردهینیت ژبەر کو کارتێکرنا وێ پترە و نێزیکترە بۆ خەلکی، لێ رێکخراوێن فەرمی و

دەزگەهێن گشتی زمانێ ستاندەردێ ئاسان پەسەندتر دکەن. د هندەك بارودۆخاندا هندەك ژ وان کەسێن ریکلاما تەلەفزیون و سینەمایێ دروستدکەن، پتر پەسەندییا ستاندەرێ ئاسان دکەن، بۆ هندێ داکو ئاماژێ ب زانستی بوون و بابەتییا وێ تشتی بدەن ئەوێن ریکلامی بۆ دکەن. لێ ب شێوەکێ گشتی د ڤان دوماهیکاندا پتر زمانێ ژیانا رۆژانە د ڤان ریکلاماندا دهێتە بکارهینان.لێ ل گەل هندێ زمانێ ریکلامێن رۆژنامە و گۆڤاران پتر پشت ب زمانی ستاندەردێ ئاسان دبەستیت و ئەڤەژی زمانێ ریکلاما رۆژنامە و گوڤاران جودا دکەت ژ زمانێ ریکلاما تەلەفزیون و سینەمایێ، کو ئەڤ جورێ دوماهییێ جارجاران پشت ب زمانێ رۆژانە دبەستیت و هندەك جارانژی پشت ب زمانێ ستاندەردێ ئاسان دبەستیت.

٥ - هندەك ژوان کەسێن ریکلامان دروستدکەن و ل دەمێ ئارستەی جەماوەری دکەن هندەك جاران پەنایێ دبنە بەر ب کارهینانا پەیڤێن بیانی (ئینگلیزی یان فەرەنسی) بۆ هندێ داکو وی هەستی ل دەڤ وی جەماوەری دروستبکەت، کو ئەو تشتە یێ باشە و یێ رەسەنە.

٦ - بۆ هندێ داکو پتر سەرەنجا جەماوەری بۆ ریکلامێ بهێتە کێشان، دیسان داکو یا ئاسان بیت، پێدڤییە هونەرێن جوانکارییا پەیڤێ وەکو رەگەزدۆزی ... هتد تێدا بهێنە بکارهینان، ژبەر هندێ گەلەك جاران جەرەسەکا موسیقی ل گەل ریکلامێ هەیە و گەلەك جاران ریکلام ل سەر کێش و موسیقا سترانەکا ب ناڤ و دەنگ دهێتە پێشکێشکرن. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ١٠١ - ١٠٢).

ل داوییێ هەژییە ئاماژێ ب وێ چەندێ ژی بکەین، کو هەر جورێ ریکلامەکێ ، ئەگەر ل گەل وی بابەتێ ریکلام بۆ دهێتە کرن یێ گونجای نەبیت ئەڤجا ژ لایێ ناڤیڤە بیت یان ژ لایێ ریکلامێ ب خوەڤە بیت، ل وی دەمی ئەو ریکلام سەرکەڤتنێ ب دەست خوەڤە ناهینیت و بەروڤاژی دروست واتە ئەگەر ریکلام ل گەل بابەتێ ریکلام بۆ دهێتە کرن یێ گونجای بیت، ل وی دەمی ئەو ریکلامە ژی دێ یا گونجای بیت و دێ سەرکەڤتنێ ب دەست خوەڤە هینیت.

- زمان و راگەهاندن

یا ئاشکەرایە، زمانی پەیوەندی ب گەلەك بیاڤێن دنڤە هەیە،مینا رەوشەنبیری و ناسنامە و هزر و سیاسەت و راگەهاندنێ.... ئەگەر جودا و سەربخۆ ژ ڤان بیاڤان، ڤەکۆلین ل زمانی بهێتە کرن، ل وی دەمێ، دێ ئەو هزر ل دەڤ مە دروست بیت، کو بنیاتێ مرۆڤی زمانە، لێ ئەگەر د چارچووڤێ هەر ئێك ژ بیاڤێن سیاسەت، هزر، رەوشەنبیری، ناسنامە و راگەهاندنێ ڤەکۆلین ل زمانی بهێتە کرن، ل وی دەمی دێ دیاردبیت، کو زمانی جهەکێ جەوهەری دناڤ وان بیاڤاندا هەیە، کەواتە ئەم دشێین سەربخۆ و دوور ژ ڤان بیاڤان ڤەکۆلینێ ل زمانی بکەین، لێ یا ب زەحمەتە ئەم دوور ژ بەشداربوونا زمانی، ڤەکۆلینێ ل هەر زانستەکێ دنێ مرۆڤایەتی بکەین، ب تایبەی بیاڤێ راگەهاندنێ کو پتر ژ هەموو بیاڤێن دن پەیوەندی ب زمانیڤە هەیە،لەوا هەر ژ کەڤندا هاتییە گووتن کو راگەهاندن هەر زمانە. (علي ناصر كنانة : ٢٠٠٩ : ٤٩) ئەگەرێ ڤێ چەندێ ژی کو زمان د بیاڤێ راگەهاندنێدا گرنگییا تایبەت هەیە، ژ بەرکو پروسێسا راگەهاندنێ بریتییە ژ بەلاڤکرن و پێشکێشکرنا پێزانینێن دروست و دەنگ و باسێن راست و روودانێن دیارکری و هزرێن لۆجیکی و نێرین و بۆچوونێن پەسەند بۆ جەماوەری، زێدەباری دیارکرنا ژێدەر و سەرچاوێ وان. (رحيمة الطيب عيساني : ٢٠٠٨ : ١٩) ئەڤ پێناسە بۆ مە دیار دکەت، کو ئەنجامدانا پرۆسێسا راگەهاندنێ ب پلا سەرەکی پشت بەستنێ ب زمانی دکەت، چونکی بەلاڤکرنا پێزانین و هزران و پێشکێشکرنا دەنگ و باسان ..... ب رێکا زمانییە.

زمان ب دەربازبوونا دەمی دهێتە گوهۆڕین، ئەوژی ل ژێر گاریکەرییا ئەگەرێن مینا، چین، جڤاك،وەرارا زانستی و بارۆدۆخێ سیاسی و...هتد، لێ ئێك ژ مەزنترین ئەگەرێن کو کارتێکرن ل سەر گوهۆڕینا زمانی هەی، راگەهاندنە و ئەڤ کاریگەرییە دوو لایەنە واتە زمانیژی کاریگەری ل سەر راگەهاندنێ هەیە.

ژ کەڤندا و هەتا نها راگەهاندن ب رێکا زمانی، هزر و سیاسەتا لایەنەکی دیاردکەت و بەرسڤا پێدڤییاتییێن خەلکی ددەت. ب تایبەتی ل دەمێ خەلکەك یان جەماوەرەك بزانیت کو دەستهەلات دشێت پێدڤییاتێن وان بجه بینیت، ئەڤجا جەماوەر یان خەلك، دەستهەلاتێ نەچار دکەت، کو ب ڤی کاری رادبیت.

هەر ل دور وێ پەیوەندییا د ناڤبەرا زمانڤانی و راگەهاندنێدا هەی، جورج ئورویلی (٦) یاسا بۆ نڤێسینا رۆژمەڤانی دانان، کو پشت بەستنێ ب زمانێ بکارهاتی تێدا دکەت، ئەڤ (٦) یاسا هەتا نهاژی رۆژنامەڤان پشت بەستێ ل سەر دکەن، کو بریتینە ژ:

١ - ئەگەر تەشییا، تۆ پەیڤەکێ ژێبەی، ژێبە.

٢ - چ جاران پەیڤا درێژ بکارنەهینە، ئەگەر پەیڤەکا کورت هەبیت، کو بشێت مەبەستێ بگەهینیت، وێ بکار بینە.

٣ - چ جاران تەکنیکا بکەر نەدیار بکارنەهیتە، ئەگەر بشێی باشترە تەکنیکا بکەر دیاری بکاربهینی.

٤ - خوە ژ کارهینانا پەیڤێن بیانی و تەڤەنی دوور بێخە.

٥ - خوە ژ کارهینانا دەربڕینێن میتافۆری دوور بێخە.

٦ - ئەڤ یاسایە دهێنە هەلوەشاندن، ئەگەر تشتەکێ نامۆ پەیدا بوو. (علي ناصر كنانة : ٢٠٠٩ : ٥٠).

(روجر فولەر) جەختێ ل سەر هندێ دکەت، کو زمان د کارێ راگەهاندنێدا پێدڤییە یێ ئالۆز و تەم و مژاوی نەبیت و ژ لایێ خەلکیڤە یێ پەسەند بیت. (علي ناصر كنانة : ٢٠٠٩ : ٥٠).

پرانییا ئەوان ڤەکۆلەرێن ڤەکۆلینی ل راگەهاندنێ و پەیوەندییا وێ ب زمانیڤە کرین ئاماژێ ب هندێ ددەن، کو پێخەمەت خزمەتا راگەهاندنێ و ب رێڤەرنا کارێ راگەهاندنێ گرنگی ب زمانی دهێتە دان، نەکو بۆ خزمەتا زمانی.

- نەخشە دانانا زمانی Language planning

نەخشەدانان یان نەخشەکێشانا زمانی بریتییە ژ وێ دەستکارییا د پێکهات و بکارهینانا زمانیدا دهێتە کرن، ئەوژی ژ لایێ دەولەتێڤە یان رێکخراوەکا سەر ب دەولەتێڤە بیت.

گرنگییا نەخشەدانانا زمانی د وێ دەولەتێدا دیار دبیت، کو فرە زمان یان دیالێکت بیت. نەخشێ زمانی بۆ دوو مەبەستان دهێتە کێشان:

١ - بۆ ب رێڤەبرنا کاروبارێ کارگێری وەکو کاروبارێ پەروەردەیی و تەندروستی و جڤاکی.

٢ - بۆ ب هێزکرنا ئێکەتییا نیشتمانی و هەستێ نەتەوایەتی و هاوەلاتییان. (محمد معروف فتاح : ١٩٨٦ : ١٢٤)

ژبەر کو نەخشەدانانا زمانی گرێدای هندەك فاکتەرێن نەزمانینە وەکو فاکتەرێ نەتەوەیی، جڤاکی، ئابووری، دەروونی .... هتد و ئەڤ فاکتەرە ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دن دهێنە گوهورین، لەوا نەخشەکێشانا زمانیژی پێدڤییە ل دویڤ کاودانێن تایبەتێن هەر جڤاکەکی بهێتە گوهورین.

لێ ل گەل ئەڤێ چەندێژی، ئەم دشێین ئەو چالاکیێن د ڤی بیاڤیدا دهێنە ئەنجامدان، دابەشی چار گرۆپان بکەین:

١ - زیندی کرن یان هەلبژارتنا ئێك ژ زمانێن خومالی وەکو زمانێ فەرمی.

٢ - ڤەژاندنا زمانی، ب شێوەکێ زمانێ فەرمی بشێت بەرسڤا هەمی پێدڤییاتێن زانستی و هونەرێن سەر دەمی بدەت.

٣ - پاقژکرنا زمانی ژ کەرەستێن بیانی.

٤ - رێنڤیس و بابەتێن گرێدای پێڤە. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٦٦).

ئەڤ خالە ژ هەڤدوو جودانینن و هندەك جاران د نەخشە دانانا زمانیدا هندەك یان هەمی پێکڤە دهێنە باسکرن، ل گەل ڤێ چەندێژی ژێکجوداکرنا وان کارێ مە سانەهیتر دکەت و باشتر دشێین باس بکەین:

١ - هەلبژارتنا زمانێ فەرمی (ستاندەر):

پێکولکرنا ژبۆ دروستبوونا زمانەکێ ستاندەر دیروکەکا دویر و کویر هەیە. کەڤنترین دەزگەهێ بۆ ڤێ مەبەستێ هاتبیە دانان ئەکادیمییا فەرەنسییە، کو ل سالا ١٦٣٥ ز هاتییە دامەزراندن داکو ل ژێر چاڤدێریا دەولەتێ د رێکا بەلاڤکرن، ئێکگرتن و پاقژکرنا زمانێ فەرەنسیدا کاربکەت. ئەکادیمییا فەرەنسی ل دەمەکێ هاتە دامەزراندن، کو هەتا ڕادەیەکێ سنوورێن دەولەتا فەرەنسا هاتبوونە دیارکرن، لێ چ ئێکگرتنا کەلتۆوری و زمانی لێ نەد هاتە دیتن. ل دویڤ ئەو بەلگێن گەهشتینە مە دیار دبیت، کو هەتا سالا ١٧٨٩ ز نیڤەکێ ژ خەلکێ باشوورێ ڤی وەلاتی زمانێ فەرەنسی نەدزانین، ئەرکێ ئەکادیمییا فەرەنسی ئەو بوو، کو زمانێ فەرەنسی بکەتە ستاندەرد و فەرهەنگ و رێزمان و یاسایێن ئێکگرتی بۆ رێنڤیسا وێ دانیت. ئەکادیمییا فەرەنسی د ئەرکێ خوەدا هەتا رادەیەکێ سەرکەڤت، کو ئەڤرۆ هندەك کەس د وێ باوەرێدانە، کو ئەکادیمییا فەرەنسی بوویە ئەگەرێ هشکاتی و ڕەقاتییا ڤی زمانی.

پێکول ژ بوونا زیندیکرنا زمانەکێ فەرمی ل چەرخێ بوریدا نموونێن زۆر هەنە. ئێك ژ وان پێکولان زیندیکرنا زمانێ عیبرییە وەکو زمانێ فەرمی. ل سالا ١٨٨١ ل فلستینێ دەسپێکر و ل سالا ١٩٠٤ گرۆپەك ل ژێر ناڤێ (کومیتا زمانی) هاتە دامەزراندن، پێکول ژ بوونا زیندی کرنا زمانێ عبری ب دروستبوونا دەولەتا ئیسرائیلێ خورتتر بوون و روویەکێ فەرمی ب خوەڤەگرت. ل سالا ١٩٥٣ ل دویڤ یاسایێ (ئەکادیمییا زمانێ عیبری) هاتە دامەزراندن و ژ رێکخراوێن فەرمیێن ئسرائێلێ هاتە هژمارتن. ئارمانج ژ دامەزراندنا ڤێ ئەکادیمیێ (ئارستەکرنا وەرارا زمانێ عیبری ل سەر بناغێ ڤەکۆلینێن زانستی بوو). بریارێن ئەکادیمیێ ل دور رێزمانا زمانی، رێنڤیسی، پەیڤان و زاراڤان .... هتد هێزا یاسایی هەیە و پشتی کو د رۆژناما فەرمیدا بەلاڤ دبن پێدڤییە دەزگەهێن پەروەردەیی و رێکخراوێن دەولەتی ل دویڤ بچن. ل دویڤ راپوورتا بسپورێن ڤی بواری ئەکادیمییا زمانێ عیبری د کارێ خوەدا سەرکەڤتی بوویە. ژ لایەکیڤە پەیڤێن زانستی و هونەریێن زۆر هاتینە دروستکرن و فەرهەنگەکا

زمانییا دەولەمەند پەیدابوویە و ژ لایەکێ دیڤە زمانێ عیبری هاتییە دەستکاریکرن تا وەکو یاسا و بنەمایێن وێ سادەتر و کشتگیرتر ببن و ب ڤی رەنگی فێربوون و بکارهینانا وێ سانەهیتر بیت. لێ ل دور ڕاستڤە کرن و گوهۆڕینا ڕێنیڤیسا عیبری، کو ژ بابەتێن گەرمێن ئەکادیمییێنە، هەتا نها چ بریار نەهاتینە دان. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٥: ٦٧)

أ - زمانێ ستاندەرد:

ئەو جورێ زمانییە، ئەوێ د ناڤ جڤاکەکیدا بەهایەکێ بلند هەبیت و ئەڤ جورێ زمانی د کاروبارێن فەرمیدا دهێتە بکاردهینان.وەکو زمانێ گوتاران و زمانێ دەنگ و باسان و خواندنێ ...هتد.

ب - تایبەتمەندییێن زمانێ ستاندەرد:

١ - هەر جڤاکەکێ زمانی، ستاندەردێ خوە هەیە، کو ناسنامە و ئەرکێ جڤاکی دیاردکەت.

٢ - زۆربەیا جاران زمانێ ستاندەرد زمانێ دەولەتێیە، کو د هەمی کارێن فەرمیدا دهێتە بکارهینان.

٣ - زمانێ ستاندەرد جهەکێ بژارە د ناڤ جڤاکیدا هەیە و دبیتە رەمز بۆ راستییا جڤاکی و دەربڕینێ ژ ڕەوشەنبیرییا دەولەتێ دکەت و ئێکگرتنێ دناڤبەرا خەلکیدا پەیدادکەت و ژبەر ڤێ چەندێ پلەکا بەرزتر هەیە ژ هەمموو جۆرێن دنێن زمانی ئەوێن خەلك د ژیانا خوەدا بکاردهینن.

٤ - زمانێ ستاندەرد جێگیرییا خوە یا رێژەیی و گونجاندنا خوە یا مەزن وەرگرتییە، ئەوژی ب رێکا گەلەك فاکتەران مینا نڤێسینێ د کەڤندا و چاپکرنێ ل ڤی سەردەمی، ئەڤجا ڤی زمانی هندەك یاسایێن هوور هەنە، کو رێکێ نادەن ڤاریێبوون دروست ببیت.

٥ - هنری سویت ئاماژێ ددەتە سالوخەتەکا گرنگا زمانێ ستاندەرد، کو گوهدار نەشێت وێ دەڤەرێ دیاربکەت ئەوا ئاخڤتنکەر لێ دژیت. بەلاڤوکا دەنگ و باسان ل سەر رادیۆیا فەرمی دبیتە نموونە بۆ زمانێ ستاندەردێ درکاندنێ(ب لێڤکرنێ).

٦ - ئەگەر پەنایێ بۆ دیروکێ ببەین،دێ بینین هۆکارێن سیاسی و ئابووری و ئاینی، رۆلێ خۆ هەبووینە ژ بۆ ب دەستڤەهینانا زمانێ ستاندەرد و گەلەك جاران چێدبیت زمانێ ستاندەرد زمانێ دیالێکتا پایتەختی یان دەڤەرەکا گرنگ بیت ژ دەولەتێ یان زمانێ پەرتووکا پیرۆز یان فولکلوری بیت. (محمد حسن عبدالعزيز: ٢٠٠٩ : ٢٢٨ - ٢٢٩).

ج - قۆناغێن دروستبوونا زمانێ ستاندەرد:

دروستبوونا زمانێ ستاندەر د چەند قۆناغەکاندا دەرباسدبیت، کو بریتینە ژ: (قۆناغا هەلبژارتنێ، قۆناغا یاسادانانێ، قۆناغا بەرفرەهکرنا ئەرکان و قۆناغا رزامەندی و قۆناغا جێ بەجێکرنێ).

١ - قۆناغا هەلبژارتنێ:

زمانێ ستاندەرد دڤێت یێ هەلبژارتی بیت، ئەو زمانێ دهێتە هەلبژارتن، چێدبیت دیالێکتەکا ناوچەیی بیت یان زمانەکێ هاوردە (مستورد) بیت، یان دیالێکتەکا تێکەل بیت. مەرجژی نینە وەلاتەکێ ب تنێ تاکە زمانەکێ ستاندەرد هەبیت. هەلبژارتن ب رێکا بریارا مەزنترین دەستهەلاتا سیاسییا وەلاتی دهێتە ئەنجامدان. (محمد معروف فتاح : ٢٠١٠ : ٣٥٧)

٢ - قۆناغا یاسا دانانێ:

لایەنێن بەرپرس، رۆلەکێ مەزن د چەسپاندنا وی جورێ هەلبژارتیدا دبینن، ئەوژی ب رێکا دانانا فەرهەنگان و پەرتووکێن رێزمانێ ژ بۆ هندێ داکو بهێتە خواندن د ناڤ پەیمانگەهێن فێرکارییێن جودادا و خەلك دێ پێگیریێ پێکەن و نابیت سەر پێچییا وی زمانی بهێتە کرن. (محمد حسن عبدالعزيز : ٢٠٠٩ : ٢٣٠)

۳ - قۆناغا بەرفرەهکرنا ئەرکان:

ئەو جورێ زمانیێ هاتیە هەلبژارتن پێدڤییە ل دەزگەهێن دەولەتێ بهێتە بکارهینان ،مینا: دادگەه و قوتابخانە و زانکۆ و نڤێسینا دەقێ زانستی و هونەری و ڤێ چەندێ پێدڤی ب گرنگیپێدانەکا مەزن هەیە، داکو کەرەستێن زمانی دەولەمەند بن، ب تایبەتی ژ لایێ زاراڤێن زانستی و هونەریڤە. هەروەسان پێدڤییە گرنگی ب خواندنا رێزمان و یاساییێن وی زمانی بهێتە دان. (محمد حسن عبدالعزیز : ۲۰۰۹ : ۲۳۰)

٤ - قۆناغا رازیبوون(رزامەندی):

پێدڤییە خەلك هەموو ل سەر ستاندەربوونا وی زمانێ هەلبژارتی رازی بن، چونکی ئەگەر ب کەیفا هەموو خەلکی نەبیت، دێ ئاریشە پەیدا بن و د ئەنجامدا ژێکڤەبوون دروستدبیت.

٥ - قۆناغا جێ بەجێکرن:

پشتی ئەو قۆناغێن سەری دهێنە پەیرەوکرن، د شیانا حکومەتێدا هەیە بریارەکێ دەربێخیت ل سەر ستاندەربوونا زمانەکی و دێ هەموو فەرمانگەهـ و جهێن فەرمی ئاگەهدارکەت ژبۆ بکارئانینا وی جورێ زمانی مینا زمانێ ستاندەرد.

ژ هەژییە بێژین گەلەك زاراڤ هەنە، کو گەلەك جاران هندەك کەس هەر ل جهێ زاراڤێ زمانێ ستاندەرد(فەرمی) بکاردهینن، لێ د بنەرەتدا ئەوان زاراڤ جوداهی ل گەل زمانێ ستاندەر هەنە، ل خوارێ دێ پێکولێ کەین باسی وان زاراڤان بکەین:

١ - *زمانێ دایکێ* – *The mother tongue*:

زمانێ دایکێ ئەو زمانە ئەوێ زارۆك ل مالێ فێردبیت، چێدبیت زمانێ دایکێ یێ جودا بیت ژ زمانێ ستاندەرێ وی جڤاکێ ئەو زارۆك تێدا دژیت.

۲ - *زمانێ نیشتمانی* – *National language*:

ئەو زمانە یان زمانن ئەوێن د نیشتمانەکێدا دهێنە بکارهینان، وەکو باکستانێ، کو زمانێن ئوردو و بنجابی و هندی و پەتشۆ ب زمانێن نیشتمانییێن باکستانێ دهێنە هژمارتن.

٣ - زمانێ نەتەوەیی:

ئەو جۆرە زمانە ئەوێ نەتەوەیەك بكاردهینیت، ئەڤجا ئەو نەتەوە د وەلاتەكێدا یان د چەند وەلاتاندا بژیت. مینا زمانێ كوردی.

٤ - زمانێ فێركرنێ – Teaching language:

ئەو زمانە ئەوێ ل قوتابخانان یان پەیمانگەهان یان زانكۆیان ب مەرەما فێركرنێ دهێتە بكارهینان. چێدبیت ئەڤ زمانە یێ نیشتمانی بیت یان زمانەكێ بیانێ بیت. وەكو زمانێ ئینگلیزی یان پۆلۆنی یان فارسی و چێدبیت د دەولەتەكێدا د فێركرنا هەر قۆناغەكا دیاركریدا پتر ژ زمانەكێ بهێتە بكارهینان. هەروەكو ل پرانییا دەولەتێن عەرەبی دهێتە دیتن. (احمد دراج : ٢٠٠٩ : ٤٣ - ٤٤).

٥ - زمانێ ئەدەبی – Literary language:

ئەو زمانە ئەوێ بەرهەمێ ئەدەبی و هونەری ژ چیرۆك و رۆمان و شانۆیان پێ دهێتە نڤێسین. هندەك جاران ئەڤ زمانە ل گەل زمانێ نیشتمانی وەكهەڤدبیت و چێدبیت ل هندەك دەڤەرێن زمانی ب رێكا دیالێكتێ بەرهەمێن ئەدەبی بهێتە نڤێسین. (احمد دراج : ٢٠٠٩ : ٤٣ - ٤٤). هەر وەكو ل كوردستانێ و هندەك وەلاتێن عەرەبی دهێتە نڤێسین.

٢ - ڤەژاندنا زمانی:

وەكو ل سەری ئاماژە پێ هاتییە كرن ، نەخشەكێشێن زمانی د پروسێسا زیندیكرنا زمانەكیدا پێكولا بەرفرەهكرنا فەرهەنگا وی زمانی ددەن. ئەگەر بریار وەسایە، كو زمانەك مینا زمانەكێ فەرمی ل هەمی ئاستاندا كەرەستێ پەروەردە و فێركرنێ بیت، پێدڤییە بۆ هەمی چەمكێن زانستی و هونەرییێن نوو پەیڤ هەبن، چونكی ئەگەر وەسا نەبیت دێ پەیڤێن بیانی تژی بیت و ب ڤی رەنگی دێ ناسناما خوە ژدەستدەت یان دێ خەلك وی زمانی ب زمانەكێ نەزۆك زانن و هێدی هێدی دێ هێتە پەراوێزكرن و ژ

کارکرنێ دکەڤیت. لێ پێدڤیاتییا ب بەرفرەهکرنا پەیڤێن زانستی ب تنێ گرێدای ب وان زمانانڤە نینە، کو بۆ چەندین سالان زمانێ ستاندەرد بووینە، بنەچاری ژ بوونا هندێ کو خوە د گەل جیهانا ئەڤرۆدا بگونجینن پێکولێ دکەن فەرهەنگا خوە دەولەمەند بکەن (محمد رضا باطنی: ١٣٨٥ :٧٠). پێدڤییە هەر زمانەکێ ستاندەرد ئەڤجا ئەو زمانە دکەڤندا زمانەکێ ستاندەرد بیت یان نها ببیتە ستاندەرد پێکولا هندێ بکەن، کو زاراڤێن نوو بۆ هەموو بیاڤێن ژیانێ پەیدا بکەن، بۆ هندێ دا فەرهەنگا خوە دەولەمەند بکەن و ل گەل جیهانا ئەڤرۆ بچن و بگونجن. زمانێ عەرەبی و زمانێ فارسی باشترین نموونەنە بۆ ڤێ چەندێ، کو ئەوان زمانان پێکولکریە پەیڤێن زمانێ خوە دەولەمەند بکەن و فەرهەنگێن زانستی بۆ بابەتێن جورا و جور دانن.

٣ - *پاقژکرنا زمانی:*

دەمێ ژ ئەنجامێ هندەك فاکتەرێن لەشکەری، سیاسی، ئابووری، ئاینی و ..... هتد کەلتوورێ نەتەوەکێ یان گەلەکی ل سەر کەلتوورێ نەتەوە و گەلەکێ دندا زال دبیت. ئەڤە شێوازێن ڤێ زالبوونێ ب گەلەك شێوان ل سەر ڤی گەل و نەتەوەیدا دیار دبن و ئێك ژ وان کارتێکرنان، کارتێکرنا زمانییە، واتە گەلەك کەرەستێن زمانێ نەتەوا زالبووی دهێنە وەرگرتن، لێ هەر گاڤا فاکتەرێن ڤێ هێرشا کەلتووری ژناڤچوون یان سستبوون ئەگەر ل دویڤ نەخشە دانانەکا گونجای پێکولا ژناڤبرنا شێوازێن ڤی زمانێ بیانی نەهێتە دان، رەنگە بۆ سەدان سالێن دن یان هەتا هەتایێ بەردەوام بن، باشترین نموونە ژی بۆ ڤێ چەندێ پەیڤێن عەرەبینە د ناڤ زمانێ فارسیدا و پەیڤێن فەرەنسینە د ناڤ زمانێ ئینگلیزیدا. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٥: ٧١).

ل ڤێ چاخی، کو نەتەوە پەرستی گەهشتیە کوپیتکێ و گەلەك دەولەتێن نوو دروستبووینە، پێکول ژبۆ پاقژکرنا زمانی و ژێبرنا شێوازێن بەرێ خورتتر بووینە و د نەخشە دانانا زمانیدا گرنگییەکا زۆر پێ دهێتە دان. بۆ نموونە ل پاکستانێ پێکول دهێتە کرن، ئوردو کو زمانێ فەرمییە ل ڤێ وەلاتی ژ پەیڤێن ئینگلیزی بهێتە پاقژکرن، لێ د بەرامبەردا بۆ بکارهینانا پەیڤێن عەرەبی و فارسی د ڤی زمانیدا چ بەرهنگارییەك نینە. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٥ : ٧٢) دزمانێ کوردیدا ب هەموو رەنگان پێکول دهێتە کرن، کو پەیڤێن عەرەبی د ناڤ زمانیدا نەمینن لێ بەروڤاژی چ نەخشە و بەرهەنگارییەك بۆ نەهیلانا پەیڤێن ئینگلیزی نینە.

٤ - رێنڤیس:

بابەتێ رێنڤیسێ رەنگە ب شێوێن جورا و جور د نەخشەدانانا زمانیدا بهێتە باسکرن. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٥ : ٧٤).

١ - هەلبژارتنا رێنڤیسەکا گونجای ژبوونا وان زمانان، کو هەتا نها نەهاتینە نڤێسین: ل جیهانێ گەلەك زمان هەنە، کو هەتا نها رێنڤیس نینە، ب تنێ ئاخڤتن پێ دهێتە کرن. بابەتێ ڤەکۆلینێ ل ڤان زمانان و هەلبژارتنا رێنڤیسەکێ بۆ وان رەنگە ل هندەك وەلاتاندا بکەڤیتە د ناڤ نەخشە دانانا زمانیدا.

٢ - هەلبژارتنا رێنڤیسەکا هەڤپشك: ل وان وەلاتێن فرە زمان، چەندین رێنڤیس هەنە واتە هەمی یان هندەك ژ ڤان زمانان رێنڤیسا خوە یا تایبەت هەیە. هەبوونا رێنڤێسین جیاواز ل وەلاتەکی پروسێسا پەیوەندیکرنێ ئالوزتر دکەت. هەلبژارتنا رێنڤیسەکا هەڤپشك ل ڤان وەلاتان رەنگە بکەڤیتە د کارێ نەخشە دانانا زمانیدا. بۆ نموونە سیاسەتا زمانییا ئێکەتییا سوڤیەت ئەڤە بوو، کو زمانێن جیاوازێن ڤی وەلاتی هەموو رێنڤیسا (سیریلی - cyrillic) وەکو رێنڤیسەکا هەڤپشك بکاربهینن ژ بەر ڤێ یەکێ ل تاجیکستانێ، کو ب جورەکی ژ زمانێ فارسی د ئاخڤن، رێنڤیسا سیریلی بکارهات (واتە هەر ئەو رێنڤیسا روسی، ئەرمەنی، کوردی ، ئازەری .... ل ڤی وەلاتی پێ دهێتە نڤێسین.)

٣ - راستەڤەکرنا رێنڤیسێ: هندەك جاران ژبەر گوهۆڕینا زمانی و نەگوهۆڕینا رێنڤیسی، رێنڤیسا پەیڤان ئێدی نەشێت نوونەراتیا راستەقینەییا زارکرنا پەیڤان بکەت. هەر وەکو د پەیڤێن night و right دا دیاردبیت، پیشنیار ئەوە کو ل جهێ night و right ، nite و rite بهێتە نڤێسین. یان ل شوونا چار پیتێن (ض ، ظ ، ذ ، ز) کو د زمانێ فارسیدا هەموو نوونەراتیا دەنگێ (z) دکەن، ب تنێ ئێك ژ وان بهێتە هەلبژارتن و ئەوێن دن ژ ئەلفوبێیا فارسی بهێنە کێمکرن.

٤ - وەکهەڤ کرنا رێنڤیسێ : هندەك جاران شێوێ رێنڤیسێ د زمانەکیدا وەکهەڤ نینە واتە هندەك پەیڤ ب چەند شێوان دهێنە نڤێسین. وەکو زمانێ فارسی، کو دشیاندایە هندەك پیتێن وێ پێکڤە یان جودا بهێنە نڤێسین. دیسان (دزمانێ

کوردیدا هندەك جاران پەیڤ پێکڤە یان جودا دهێنە نڤێسین وەکو پێشکێش کرن یان پێشکێشکرن). رەنگە ل وەلاتەکی ستانداردکرنا رینڤیسێ بچیتە د ناڤ نەخشە دانانا زمانیدا.

٥ - گوهۆڕینا ڕێنڤیسێ: گوهۆڕینا ڕێنڤیسێ واتە هاڤێتنا ڕێنڤیسا نها دهێتە بکارهینان و هەلبژارتنا ڕێنڤیسەکا دن ل جهێ وێ. ئەڤە مەزنترین گوهۆڕینە، کو ل دور ڕێنڤیسێ دهێتە ئەنجامدان. ل هەر وەلاتەکێ ئاسیایی کو باسێ گوهۆڕینا ڕێنڤیسیێ هاتبیە کرن، وەکو هندستان، پاکستان، چین، ژاپون، ئیران، ئیسرائیل، ئەڤێ پێشنیارێ لایەنگر و دژێن خوە هەبوونە، لێ د ئەنجامدا ژبەر فاکتەرێن جورا و جور بۆ دەمەکێ کورت یان بۆ هەر و هەر هاتیە فەراموش کرن. ب شێوەکێ گشتی ل هەر جهەکێ ئەدەبیاتەکا کلاسیکیا ب هێز هەبیت، واتە خەزینەکا ئەدەبی و کەلتووری ل پشت ڕێنڤیسێ بیت، پێشنیارا گوهۆڕینا ڕێنڤیسێ تووشی گەلەك دژایەتیان دبیت و د ئەنجامدا دهێتە فەراموشکرن. لێ ل گەل هندێ وەلاتێ تۆرکیا پشتی دامەزراندنا دەولەتا وان ڕێنڤیسا عەرەبی ب ڕێنڤیسا لاتینی گوهاڕت.

بەری ئەم بابەتێ نەخشە دانانا زمانی ب دوماهیك بینین. د جهێ خوەدایە باسی خالەکێ بکەین. د هەمی وان نەخشەدانانێن سەرکەڤتیدا هەمی جاران دوو مەرج هەبوونە، یا ئێکێ: هەبوونا پالدەرەکی ل دەڤ خەلکی و یا دووێ پشتەڤانییا دەولەتێ. ئەڤ پالدەرە ل دەڤ خەلکی رەنگە ل شێوێن جودا و جودا بیت، مینا گەهشتنا ب خوەسەرییا نەتەوەیی وەکو ئیندونوزیا، زیندیکرنا کەلتوورێ نەتەوەیی وەکو ئیسرائیل.... هتد. ئەگەر ئەڤ پالدەرە ل دەڤ خەلکی نەبیت ئەو نەخشە دانانا پێدا دبیت دێ شێوازەکێ زۆرداریێ ب خوەڤە گریت و د ئەنجامدا سەرناکەڤیت. ژ لایەکێ دنڤە ئەگەر پالدەرێ پێدڤی ل دەڤ خەلکی هەبیت، لێ پشتەڤانییا دەولەتێ نەبیت، نەخشە دانانا زمانی ژ ئەنجامێ تاکرەوی و بریارێن کەسوکی شکەستنێ دخوت و چ ئەنجام نابن. ب کورتی هەبوونا پالدەرێ پێدڤی ل دەڤ خەلکی و پشتەڤانییا دەولەتێ دگەلدا خالا سەرکەڤتنێ بۆ هەر نەخشەدانانەکا زمانی.

- جووت زمانی و فره زمانی و دایگلۆسیا و لینگوافرانکا:

بەری ئەم بچینە د ناڤ ڤان زاراڤاندا، پێدڤییە ئاماژێ ب هندێ بدەین، کو زانینا زمانی گرێدای زانینا چار (کارامە – مهارە) ییانە، ئەوژی بریتییینە ژ:

١ - کارامەییا گوهلێبوونی (بهیستنێ): ئانکو ئەم د وی تشتی بگەهین، ئەوێ ئەم گوهلێدبین. ئەڤەژی ئێکەمین کارامەییا زمانییە کو ل دەڤ زارۆکی پەیدا دبیت. ئانکو زارۆك گوهلێدبیت بەری باخڤیت و بەری بنڤێسیت یان بخوینیت.

٢ - کارامەییا ئاخڤتنێ: ئانکو ئەم ب زمانەکی باخڤین. ئەڤ کارامەییە ژ لایێ دەمیڤە پشتی کارامەییا گوهلێبوونێ پەیدا دبیت. زارۆك دەستپێکێ گوه ل زمانی دبیت پاشی پێکولا ئاخڤتنێ دکەت.

٣ - کارامەییا خواندنێ: ئانکو ئەم بشێین هێماییێن زمانییێن نڤێسی بخوینین و تێبگەهین.

٤ - کارامەییا نڤێسینێ: ئانکو ئەم دەربرینێ ژ زمانی ب رێکا پیتێن نڤێسی بکەین (محمد علي الخولي : ٢٠٠٠ : ١٧).

ئەم دشێین کارامەیی یێن زمانی ل سەر دوو جوران پۆلین بکەین:

١ - کارامەیی یێن وەرگرتی: کارامەییا گوهلێبوونێ ب رێکا گوهی دهێتە وەرگرتن و کارامەییا خواندنێ ب رێکا چاڤانە. هندەك زانا دبێژنە ڤان کارامەییان، کارامەیی یێن نێگەتیڤ.

٢ - کارامەیی یێن بەرهەمهێن یان دەربری: هندەك زانا ب کارامەیی یێن چالاك ناڤ دکەن، کو کارامەییا ئاخڤتنێ ب رێکا دەنگی دهێتە دەربرین و کارامەییا نڤێسینێ ب رێکا پیتێن نڤێسی دهێتە دەربرین. (محمد علي الخولي : ٢٠٠٠ : ١٧- ١٨)

هەژییە بێژین، کو ئەڤ هەر چار کارامەییە، ژ کەسەکی بۆ کەسەکێ دن دهێنە گوهۆڕین، ئانکو ئەڤ هەر چار کارامەییە ل دەڤ هەمی کەسان وەکو ئێك نینن، ل دەڤ هندەك کەسان هەر چار کارامەیی هەنە، ل دەڤ مرۆڤێن نەخواندەڤان کارامەییا نڤێسینێ و خواندنێ و ل دەڤ مرۆڤێن لال کارامەییا ئاخڤتنێ نینە، و ل دەڤ مرۆڤێن کەڕ کارامەییا گوهلێبوونێ نینە.

١ - جووت زمانی (جووت بوون، دوو زمانی):

أ - چەمکێ جووت زمانی:

جووت زمانی یان دوو زمانی یان جووت بوون، د زمانڤانییا عەرەبیدا گەلەك زاراڤ بۆ دهێنە بکارهینان وەکو (ازدواجیة اللغة) و (الازدواجیة اللغویة) و.... هتد. لێ دزمانێ ئینگلیزیدا زاراڤێ (bilingualism) بۆ زاراڤێ جووت زمانی دهێتە بکارهینان.

د ناڤ ژێدەرێن ڤی بابەتیدا جووت بوون یان جووت زمانی ب گەلەك شێوەیان هاتیە پێناسە کرن و ژوان:

١ - خەلك د جڤاکەکیدا ب دوو زمانان باخڤیت.

٢ - تاکە کەس دوو زمانان بزانیت.

٣ - تاکە کەس دوو زمانان ب دروستی بزانیت.

٤ - تاکەکەس دوو زمانان بکاربهینیت. (محمد علي الخولي: ١٩٨٨ : ١٧)

ڤان پێناسان کێماسی تێدا هەنە و تەم و مژاوینە، ئەوژی ژبەر ڤان ئەگەران:

١ - پێناسا ئێکە جووت بوونا زمانی ب جڤاکیڤە گرێددەت و تاکە کەسی فەرامۆش دکەت.

٢ - پێناسا دووێ جڤاك فەرامۆش کریە و جەخت ل سەر تاکە کەسی کریە.

٣ - پێناسا سێیێ ب دروستی زانینا دوو زمان دکەتە پیڤەر، لێ پا ئەو کەسێن دوو زمانان ب پلەیێن ژێکجودا دزانن، دێ ب ئێك زمانی هێنە هژمارتن یان دوو زمانی.

٤ - ئەرێ د پێناسا چارێدا مەبەست پێ هەر چار کارامەیینە یان خواندنە یان نڤێسنە یان گوهلێبوونە یان ئاخڤتنە یان دوو کارامەیی یان سێ کارامەیینە؟ (محمد علي الخولي: ١٩٨٨ : ١٧- ١٨)

ژ ئەنجامێ ڤان پێناسێن ل سەری ئەم دشێین پێناسا جووت زمانی یان دوو زمانییێ ب ڤی رەنگی بکەین: بریتییە ژ هندێ کو تاکەکەس یان جڤاك دوو زمانان بزانیت یان بشێت بکاربهینیت، ئەڤجا ب رێکا هەر کارامەییەکێ ژ ڤان کارامەیی یێن نڤێسین یان خواندن یان ئاخڤتن بیت.

ب - پیڤەرێ جووت زمانییا جڤاکی:

بۆ پیڤانا جووت زمانیێ د جڤاکەکیدا دبن ئامارەکا زمانیدا یان ئامارەکا گشتیدا پێدڤییە ئەڤ خالە هەبن:

١ - ئامادەکرنا رێکەکا پیڤانێ یا ئەکتیف و تەواو و ڤالە ژ تەم و مژییێ.

٢ - تاقیکرنا وێ رێکێ.

٣ - هەلبژارتنا میناکەکی کو نیشاندانا وی جڤاکی بکەت ئەوێ ئامار بۆ دهێتە کرن.

٤ - ئەو کەسێن ب کومکرنا پێزانیان رادبن پێدڤییە ب شارەزایی بهێنە راهینانکرن.

(محمد علي الخولي : ١٩٨٨ : ١٢٩)

ج - پێڤەرێ جووت زمانییا تاکەکەسی:

ئەم دشێین جووت زمانییا تاکە کەسی ب چەندین رێکان بپیڤین، ژوان:

١ - فۆرم و ئیستبیان.

٢ - تاقیکرن

٣ - چاڤپێکەڤتن

٤ - بۆچوونێن خودی: ل ڤێرێ راستەوخۆ پرسیار ژ تاکەکەسی دهێتە کرن کا ئاستێ وییێ جووت زمانی چەندە.

٥ - بۆچوونێن کەسێن پەیوەندیدار: ل ڤێرێ پێزانێن ل سەر جووت زمانییا تاکەکەسی ژ وی خەلکێ دهێتە وەرگرتن کو پەیوەندییێن ب هێز ل گەل وی تاکەکەسی هەین، مینا، دایك و باب و ماموستا. (محمد علي الخولي : ١٩٨٨ : ١٣٠)

د جووت زمانییێدا هەمی گاڤان مەرج نینە دوو زمان بن، کو تاکەکەسی یان جڤاك بزانن یان بشێن بکاربهینن وەکو خەلکێ هەرێما کویبك ل کەنەدا، کو خەلکێ ڤێ هەرێمی ب زمانێ ئینگلیزی و فەرەنسی د ئاخڤن، بەلکو چێدبیت زمانەك و دیالێکتەك بن واتە زمانەکێ ستاندەرد و دیالێکتەکا نەستاندەردا زمانەکێ دن، وەکو رەوشا خەلکێ لویزیانا ل وەلاتێن ئێکگرتێن ئەمریکی د گەل فەرەنسییا گەرەکی و ئینگلیزییا ستاندەردا.

٢ - فرەزمانی - Multilinguals:

مەبەست ژ دیاردا فرەزمانییێ ئەوە تاکەکەسەك یان جڤاکەك پتر ژ دوو زمانان بزانیت یان بشێت بکاربهینیت ئەوژی - هەر وەکو دوو زمانی - ب رێکا هەر کارامەیەکێ بیت. وەکو نڤێسین یان خواندن یان ئاخفتن یان ب رێکا هەمی کارامەییان یان ب رێکا دوو یان سێ کارامەییان بیت. مەرج نینە د وەلاتەکێ چەند زمانەییدا، هەموو تاکەکەسێن وی وەلاتی هەموو وان زمانان بزانن، هەر وەکو ل بەلجیکا دهێتە دیتن کو د ڤی وەلاتیدا سێ زمانێن ستاندەرد هەنە ئەوژی فەرەنسی و فلمنکی و ئەلمانیە، و مەرج نینە کو هەموو بەلجیکی هەر سێ زمانان بزانن.

د وەلاتێن چەند زماندا گەلەك جاران بەرهەنگاری گرفتا هەلبژارتنا زمانێ ستاندەرد دبن. بۆ ڤێ چەندێژی دوو چارە هەنە:

١ - هەلبژارتنا ئێك ژ زمانێن ناڤخوەیی و سیمایێ زمانێ ستاندەردێ دەولەتێ بدەنێ، ئەڤەژی ب زاراڤێ چارەکرنا زمانییا ناڤخوییێ endoglossic solution دهێتە ناڤکرن، هەر وەکو ل تانزانیا زمانێ (السواحلية)، ل فلپین ل دەمێ زمانێ فلپینی و ل مالیزیا ل دەمێ زمانێ ملاویە هەلبژارتی.

٢ - هەلبژارتنا زمانەکێ ژ دەرڤەی وەلاتی. ئەڤەژی ب چارەکرنا زمانییا ژ دەرڤە endoglossic solution دهێتە ناڤکرن. هەر وەکو هەر ئێك ژ سیرالیون و زامبیا و غانا ئەڤ هەلبژارتنە ئەنجامدای، وان زمانێ ئینگلیزی وەکو زمانەکێ ستاندەرد هەلبژارت. هەروەسان تشاد، غابون، سنغال و ڤولتا بلند زمانێ فەرەنسی وەکو زمانێ ستاندەرد بۆ خوە هەلبژارتن. (محمد علي الخولي :١٩٨٨ : ٥٣).

لێ هەر ئێك ژڤان رێکێن ل سەری باشی و خرابیێن خوە هەنە:

ژ باشیێن هەلبژارتنا زمانێ ناڤخۆییێ ئەوە، کو وەلات دەست ژ وەلاتێن کۆلۆنی(مستعمر) و زمانێ وان بەرددەت. هەروەسا هەستەکا راستەڤینەیی ل دور سەربەخۆ بوونا سیاسی و رەوشەنبیری ل دەڤ وی وەلاتی پەیدا دکەت. لێ ژ خرابیێن هەلبژارتنا زمانێ ناڤخۆیی، ئەوە کو هندەك گرۆپ رازی نابن، کو زمانێ گرۆپەکا دیارکری ببیتە زمانێ ستاندەرد، ژبەر کو گرۆپ دترسن کو ئەو گرۆپا دیارکری ب رێکا

زالبوونا زمانى كونترۆلێ ل سەر وان بكەت، ئەڤ حالەتە چێدبيت ببيتە ئەگەرێ پەيدابوونا ياخيبوون و شەرێن ناڤخۆيى، هەروەسان ببيتە ئەگەرێ هندێ داخوازيا ئەتۆنۆمى و پارچە پارچە بوونێ بهێتە كرن. (محمد علي الخولي : ١٩٨٨ : ٥٣)

هەروەكو بەرى نها مە دياركرى، كو هەلبژارتنا زمانێ ژ دەرڤەژى هەر وەكو هەلبژارتنا زمانێ ناڤخۆيى باشى و خرابيێن خوه هەنە. ژ باشيێن هەلبژارتنا زمانێ ژدەرڤە ئێكگرتنا زمانێ وەلاتى و هەروەسان نەهێلانا ململانێيە د ناڤبەرا گرۆپێن زمانييێن جياوازدا، لێ ڤێ چارەسەريێ و هەلبژارتنێ گەلەك خرابيژى هەنە، ژ وان:

١ - بەردەوامبوونا گرێدانا وى وەلاتى ب وەلاتێن كۆلۆنيستێن بەرێڤە.

٢ - كێمبوونا هەيبەتا نيشتمانى؛ هەيبەتا نيشتمانى ب تنێ ل وى دەمى لاواز دبيت، دەمێ زمانێ نيشتمانى بكار نەهێت.

٣ - گرێدانا وەلاتى ژ لايێ رەوشەنبيرى و هزريڤە ب دەولەتا كۆلۆنيستا بەرێڤە، ئەڤەژى بەردەوام بوونا كۆلۆنيا رەوشەنبيرى دگەهينيت.

٤ - پەيداكرنا بەربەستەكا زمانى د ناڤبەرا حكومەت و گەليدا، ژ بەر كو چێدبيت پرانييا تاكەكەسێن وەلاتى د وى زمانێ ستاندەردێ ژدەرڤە هاتى نەگەهن. (محمد علي الخولي : ١٩٨٨ : ٥٤).

٣ - *دووانى (دوو زمانشێوەيى)* – *diglossia*:

دووانى د زمانڤانييا عەرەبيدا زاراڤێ (الثنائية) بۆ دهێتە بكارهينان و د زمانڤانييا ئينگليزيدا زاراڤێ (diglossia - دايگلۆسيا) بۆ دهێتە بكارهينان.

ب ديتنا فرگسونى (دووانى - دايگلۆسيا)بريتييە ژ دۆخەكێ تاك زمانى، كو دوو ئاست هەبن، ئاستەك ژ وان بەرزە، كو د ناڤ بۆنێن فەرمى و دەقێن نڤێسيدا دهێتە بكارهينان و ئاستێ نزم، كو بۆ كاروبارێن رۆژانە دهێتە بكارهينان (هدسون : ١٩٧٨ :٩٧).

ب ديتنا جورج يولى دايگلۆسيا بريتييە ژ دوو جورێن زمانى يێن جودا كو د ئاخڤتنا ئيك جڤاكيدا هەبن، كو هەر ئێك ژوان جوران سنوورەكێ دياركريێ كاركرنێ د وى جڤاكيدا هەيە، جورەك ژ وان يێ بەرزە بۆ حالەتێن رەسمى دهێتە بكارهينان و جورەكێ دن يێ نزمە و بۆ دان وستاندن و حالەتێن نە فەرمى دهێتە بكارهينان.

(جورج يول: ١٣٨٤ : ٢٧١) ژڤان پيناسان ديار دبيت، كو دايگلۆسيا ئەوە كو د ناڤ جڤاكەكيدا دوو جور زمان هەبن ئێك ژوان يێ ستاندەر بيت، و د هەلكەفت و بۆنێن فەرمى و پەروەردە و زانكۆ و پێشكێشكرنا دەنگ و باس و گوتاران و هندەك بياڤێن دنێن تايبەتدا بهێتە بكارهينان و يێ دن ئاستەكێ نزم هەبيت، و ل بازار و ناڤ مالێ و ل گەل هەڤالان .... بهێتە بكارهينان.

ژلايێ وەرگرتنێڤە دوو جورێن دايگلۆسيا هەنە، ئێك ژوان جورێ فێركارييە، كو تاكەكەس ل پەيمانگەهێن فێركرنێ ل دويڤ سيستەمەكى فێردبن و يێ دن جورێ وەرگرتييە (مكتسبة) كو تاكەكەس ب شێوەكێ سرۆشتى ل مال فێردبيت، كو دبێژنێ زمانێ دايكێ Mother language. فرگسونى جورێ فێركاريێ پيڤەرى ب جورى بەرز high variety ناڤ دكەت و جورێ ناوچەييێ وەرگرتى ب جورێ نزم low variety ناڤ دكەت (محمد حسن عبدالعزيز : ٢٠٠٩ : ٢٣٢).

د وەلاتێن عەرەبيدا د بێژنە يێ بەرز ستاندەرد و يێ نزم گشتى (عامية). دايگلۆسيا چێدبيت ل وى دەمى پەيدا ببيت، دەمێ سێ بارودۆخ د ناڤ جڤاكەكێ زمانييێ دەست نيشانكريدا هەبن، ئەوژى:

١ - ل دەمێ كەلتوورەكێ ئەدەبيێ زۆر د زمانەكيدا هەبيت و وى كەلتوورى پەيوەندييەكا ب هێز ب زمانێ وى جڤاكيڤە هەبيت و ئەڤ كەلتووره هندەك ژ بنەمايێن سەرەكيێن جڤاكى ب خوەڤەدگريت و چێدبيت ڤى كەلتوورى ژێدەرك هەبيت، كو گرنگييا خوە هەبيت وەكو (پەرتووكا پيرۆز).

٢ - ل دەمێ زانينا خواندن و نڤێسينێ يا تايبەت بيت ب گرۆپەكيڤە.

٣ - ل دەمێ ماوەيەك ب سەرڤەبچيت، چێدبيت ئەو ماوە چەند سەدەيەك بن، هەتا كو بارودوخێ ئێكێ و دووێ جێگير ببن. (محمد حسن عبدالعزيز : ٢٠٠٩ : ٢٣٩).

دايگلۆسيا دێ هێتە پەسەندكرن و جڤاك ب ئاريشە ناهژمێريت، ئەگەر ئەڤ ئارستە و سەمتێن ل خوارێ د ناڤ جڤاكيدا پەيدا بوون:

١ - بلاڤبوونا خواندن و نڤێسنێ د چارچووڤەكێ بەرفرەهدا، ئەڤجا ژبەر ئەگەرێن ئابوورى يان ئايديۆلۆجى يان هەر ئەگەرەكێ دن بيت.

٢ - هەبوونا تۆڕەکا پەیوەندیکرنێ د چارچووڤەکێ بەرفرەهدا د ناڤبەرا هەرێمێن جیاواز و و گرۆپێن جڤاکی یێن د ناڤ جڤاکیدا. ئەوژی ژبەر ئەگەرێن ئابووری یان کارگێری یان عەسکەری یان ئایدیۆلۆجی بن.

٣ - ئارەزووو بۆ هەلبژارتنا زمانەکێ ستاندەردێ نەتەوەیی هەبیت، داکو ئەو زمانێ ستاندەرد ببیتە هێما بۆ سەربەخۆییا جڤاکی و دەستهەلاتا وێ یا بەرز. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ٢٣٩)

ژ هەژییە بێژین، کو هەر ئێك ژ جورێ بەرز(ستاندەرد) و جورێ نزم (ناوچەیی - گشتی) لایەنگەر و دژێن خوە هەنە سەبارەت هەلبژارتنا وی جوری وەکو زمانێ ئێکگرتی.

ئەو کەسێن پشتگیرییا جۆرێ بەرز دکەن، بەلگەیەك هەیە و دبێژن ئەڤ جورێ زمانی، جڤاکی ب دیروکا وێ یا مەزن و جڤاکێ جیهانییێ هەڤچەرخڤە گرێددەت بەروڤاژی جورێ ناوچەیی(نزم) کو ب سروشتێ خوە دابەشکرنێ ب خوەڤە دگریت. هەروەسان دبێژن جورێ بەرز د ئاخڤتنێدا جوانترە و دەربڕینێن بەرفرەه ب خوەڤەدگریت. دیسان لوجیکیترە و پشت بەستنا گیانییێ پیرۆز هەیە. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ٢٤٠)

ئەو کەسێن پشتگیرییا جورێ ی ناوچەیی (نزم) دکەن ، ب وی رەنگی تەماشە دکەن، کو پێدڤییە زمانێ ناوچەیی بهێتە هەلبژارتن بۆ زمانێ ئێکگرتییێ دەولەتێ، ژبەر کو ئەڤ زمانە گەلەك نێزیکی خەلکییە و یێ ب سانەهیە بۆ فێرکرنێ و خەلك د زارۆکینیێدا شارەزای ئەڤی زمانینە و کارگیەرییا خوە ل سەر هەمی ئاستێن پەیوەندێکرنێ هەیە، دیسان وێنێن خواستن و درکەیێن جوان ل ناڤخوە دگریت. دیسان ئەو گەلێن تازە پەیدابووین، کا چەوا د ئاخڤن وەسانژی دنڤیسن. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ :٢٤٠).

لێ گرۆپەکا دن هەیە بانگەوازییا هندێ دکەت، کو پێدڤییە زمانێ ئێکگرتی جورەکێ تێکەل بیت د ناڤبەرا جورێ بەرز و نزمدا بیت.

٤- **لینگوا فرانکا** - *Lingua Franca* :

بکارهینانا زاراڤێ لینگوافرانکا دیاردەکا ئاساییە و گەلەك کەڤنە. لینگوافرانکا رەنگە ببیتە کەرەستێ پەیوەندیکرنێ دناڤبەرا دوو کەسان یان دوو گرۆپاندا. بۆ نموونە دەمێ ئیتالیەك و روسیەك ب زمانێ فەرەنسی دئاخڤن یان بازرگانەکێ ئیرانی و بازرگانەکێ ژاپۆنی ب ئینگلیزی دئاخڤن. دراستیدا ئەو زمانێ فەرەنسی و ئینگلیزی وەکو لینگوافرانگا بکاردهینن و مفای ژێ وەردگرن. دزمانڤانییێدا ئەڤ زمانێ هاریکار یان هەڤپشك ب لینگوافرنکا Lingua Franca دهێتە نیاسین. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٥٥).

ژێدەرێ ناڤێ لینگوافرانکا بۆ ناڤێ زمانڤانەکی دزڤریت، کو ل سەر دەمێ شەرێن خاچ پەرستیدا ل کنارێن دەریا مدیترانە، د ناڤبەرا نەتەوێن جودا جودا وەکو زمانەکێ هاوبەش دهاتە بکارهینان. هەر چەندە هێدی هێدی ژ کار کەڤت و مر، لێ هەر ناڤێ خوە ب جە هێلا و نهو هەر زمانەك ب ڤی ئەرکێ ڕادبیت ب لینگوافرانکا دهێتە نیاسین. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٥٦).

جڤاکێن فرەزمان هەموو جاران ژینگەهەکا گونجای بووینە داکو لینگوافرانکا ل وێری پەیدابیت. د ناڤ وان جڤاکاندا دەمێ ئێك ژ زمانان دبیتە زمانێ فەرمی (ستاندەردێ) دەولەتێ، ئەڤ زمانە بۆ وان کەسانە کو زمانێ دایکێ یێ وان ژ زمانێ ستاندەرد جیاوازە، بۆ نموونە ل فرەنسا ئەو کەسێ کو زمانێ دایکێ یێ وی زمانێ برتۆنە ل گەل وی کەسی کو زمانێ دایکێ یێ وی باسکە ، ب رێکا زمانێ فەرەنسی کو زمانێ ستاندەردێ دەولەتییێ دئاخڤن و پەیوەندییێ ل گەل ل ئێك و دوو دکەن . ب هەمان شێوە ل دەمی ل ئیرانێ کوردەك و تۆرکەك ب زمانێ فارسی پەیوەندییێ ب ئێك و دوو دکەن. ل ڤی دەمی زاراڤێ (زمانێ فەرمی) یان (زمانێ ستاندارد) بۆ دهێتە بکارهینان، لێ ل دەمێ د جڤاکەکێ فرەزماندا، زمانەك دبیتە زمانێ پەیوەندیکرنێ، کو زمانێ دایکێ یێ چ گرۆپەکی ژ وان نەبیت. ب لینگوافرانکا دهێتە نیاسین. وەکو زمانێ ئینگلیزی ل هندستانێ (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٥٦).

ئێك ژ بکارهینانێن لینگوافرانکایێ دروستکرنا پەیوەندییێە ل دەڤەرەکا جوگرافییا دیارکری یان ل سەر ئاستێ جیهانی و نێڤ دەولەتی. دەمێ زمانەك بۆ ڤێ مەبەستێ

دهێته بکارهینان، مەرج نینە، کو هەمی خەلك فێری وی زمانی ببن، بەلکو ب تنێ ئەو کەس دێ هەولدەن فێری وی زمانی ببن، کو ژبەر هندەك فاکتەرێن مینا (زانستی، بازرگانی، سیاسی... هتد) هەلسوکەڤتێ ل گەل خودان زمانێن جیاواز دکەت. گەلەك زمانان د درێژاهییا دیروکێدا ئەڤ ئەرکە دیتییە. بۆ نموونە زمانێ یونانییێ کەڤن (koine) سێ چەرخان بەری زایینێ و پێنچ چەرخان پشتی زایینێ واتە هەشت سەد سالان لینگوافرانکاییێ شارستانیەتا دەڤەرکێ بوویە ئەوا دکەڤیتە رەخ دەریا مەدیترانیڤە. پاشی ل ئەوروپا هەتا چەرخێ شازدێ زمانێ لاتینی د بیاڤێن زانستی و ئاینیدا لینگوافرانکا بوویە. ل چەرخێ هەژدێ زمانێ فەرەنسی ب شێوەکێ سنووردارتر ئەڤی ئەرکی دبینیت. ئەڤ بارودۆخە ل دەڤەرێن جوداجودایێن دنێن جیهانێژی ب هەمان شێوە بوویە. بۆ نموونە زمانێ ئارامی، کو ئێکە ژ زمانێن خێزانا سامی ب کێمی ژ سێ سەد سالان بەری زایینێ و هەتا شەش سەد و پێنجی سالان پشتی زایینێ ل دەڤەرا رۆژهەلاتا ناڤەڕاستدا لینگوافرانکا بوویە. پشتی وی زمانی زمانەکێ دن ژ هەمان خێزان واتە زمانێ عەرەبی پشتی بەلاڤبوونا ئاینێ پیرۆزی ئیسلامێ رۆلێ لینگوافرانکا ل جیهانا ئیسلامێدا دبینیت. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٥٧) دیسان نها زمانێ ئینگلیزی پتر ژ هەر زمانەکێ دن وەکو لینگوافرانکا ل سەر ئاستێ جیهانێ دهێته بکارهینان. نەتەوێن ئێکگرتی ئێکە ژوان رێکخراوان کو ب نەچار پێدڤییە مفای ژ لینگوافرانکاییێ وەربگریت، د ڤێ رێکخراوێدا پێنچ زمانێن ئینگلیزی، ئیسپانی، چینی، روسی و فەرەنسی زمانێن فەرمییە، واتە هەمی بریار و بەلگەنامێن ڤێ رێکخراوێ ب هەر پێنچ زمانان دهێته نڤێسین و نوینەرێن وەلاتێن ئەندامژی دشێن ب هەر ئێك ژ ڤان پێنچ زمانان باخڤن و پەیڤا خوە پێشکێش بکەن، لێ ئەڤ پەیڤە ب تنێ ب زمانێن ئینگلیزی و فەرەنسی دهێنە وەرگێڕان. ب واتایەکا دن نوونەرێن وەلاتێن ئەندام پێدڤییە زمانێ ئینگلیزی یان فەرەنسی بزانن داکو وان پەیڤێن دهێنە پێشکێشکرن بگەهن.

- زمان، جڤاك و كەلتوور

١ - جوراوجورييا زمانى - *variaty of language* :

چ زمانەكێ ئێك دەست و وەكهەڤ نينە، چونكى هەمى زمان ل دويڤ جه و دەم و ئەو دەوروبەرێ تێدا بكاردهێت جياواز دبن. گەلەك رێك هەنە، ئەم دشێين جوراوجوريا زمانى پێ دەستنيشانبكەين و گرنگترين رێكژى: بەگراوەندێ جڤاكى و جوگرافييێ ئاخڤتنكەران، ئەو هەلويستێ كو كريارا ئاخڤتنێ دكەڤيتە تێدا، ئەو رێكێن بۆ دەربرِينێ دهێنە بكارهينان و بابەتێ دەربرِينێيە. (محمد حسن عبدالعزيز : ٢٠٠٩ : ٢٢٣).

دەمێ ڤەكۆلين ل زمانەكى بهێتەكرن، هەر زوو هەست ب وێ چەندێ دهێتەكرن، كو ئەو زمان ئێك جور نينە، واتە د ناڤبەرا ئاخڤتنكەرێن وێدا ژ لايێ زاركرنێ، پەيڤان و ب شێوەكێ سنووردارتر ژ لايێ رێزمانيڤە جياوازى هەنە. هندەك ژ ڤان جياوازييان ل سەر ئاستێ كەسى و هندەكێن دى ل سەر ئاستێ گرۆپينە، ئەڤ جياوازيێن گرۆپى پرانييا جاران گرێداى فاكتەرێن نەزمانينە مينا دەڤەرا جوگرافى، ئاستێ خواندنێ، ئاستێ جڤاكى، ئاين، پيشە و گەلەك فاكتەرێن دن، كو د ناڤ جڤاكيدا گرۆپ بەنديان دروست دكەن (محمد رضا باطنى : ١٣٨٥ : ٧٩) بۆ نموونە هەمى كەس دزانن ئەو جورێ كورديیا كو مەلايەك ل سەر مينبەرێ بكاردهينيت يێ جياوازە ژوێ كورديیا كو ل دەمێ ڤەگوهاستنا ياريا تەپاپێ بكاردهێت. ڤەكۆلين ل ڤان جياوازيێن زمانى و گرێدانا وان ب فاكتەرێن نەزمانيڤە، بياڤەكێ دنێ زمانڤانييا جڤاكييە.

ئەم هەر جڤاكەكى وەربگرين، ڤان خالێن ژێرى تێدا دبينين:

١ - چ جڤاكێن زمانى نينن كو ئەندامێن وێ ژ هەمى لايانڤە ب زمانەكێ يەكسان باخڤن.

٢ - مليونەها كەس سەر ب دوو يان پتر ژ دوو جڤاكەكێ زمانينە.

٣ - كێم جاران روودەت، كەسەك ب زمانەكی ب تنێ، یان ب شێوازەكێ زمانی ب تنێ ب ئاخڤیت و ب چەند زمان، یان شێوازێن دن نەئاخڤیت یان تێنەگەهیت.

٤ - باهرا پتریا كەسان ئەو شیانێن هەین كو ل دویڤ بارێن جیاواز، شێوێن جیاوازێن زمانەكی بكاربهینن.

٥ - ئەو كەسێن كو ب شێوەیەكێ چالاك شێوێن جیاوازیێن زمانی بكارناهینن، باهرا پتر شیانێن هندێ هەنە كو دەمێ گوهـ لێ دبن، ئەوان شێوەیان دگەهن. (اندره مارتینه: ١٣٨٠ : ٢١٦)

زمانڤانان جوراوجورییا زمانی ب چەند شێوێن جودا پێناسەكرینە:

١ - جوراوجورییا زمانی یان جوراوجورییا ئاخڤتنێ بۆ هەر شێوەكێ جیاواز ژ زمانی دزڤریت كو ژلایێ ئاخڤتنكەرەكیڤە یان گرۆپەكا ئاخڤتنكەرانڤە دهێنە بكارهینان. (بیریڤان محەمەد شەریف : ٢٠١٠ : ٩).

٢ - جوراوجورییا زمانی ئەوان هەموو تشتان ب خوەڤە دگریت، ئەوێن دچنە د چارچوڤێ زمانان و دیالێكتان و شێوازاندا. بۆ نموونە زمانێ عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی ... دبنە جوراوجورییا زمانی. دیالێكتا میسر و لوبنان و مەغرب و جۆراوجۆرییا زمانییە و زمانی محازرات یان گوتارێن ئاینی یان راگەهاندن .... دبنە جۆراجۆرییا زمانی دیسان زمانێ هەر تاكەكەسەكی دبیتە جوراجورییا زمانی. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ٢٢٣).

٣ - جۆراجۆرییا زمانی وان هەموو جوداهییان ب خوەڤەدگریت ئەوێن د ئاخڤتنا جڤاكەكیدا بەرچاڤ دكەڤن، ئەڤجا ژلایێ دیالێكتێڤە بیت یان ژ لایێ شێوازیڤە بیت.

جوراوجوریا زمانی ب گەلەك شێوان هاتییە دەسنیشانكرن، نها ئەم بەس دێ دوو دابەشكرنان رێزكەین:

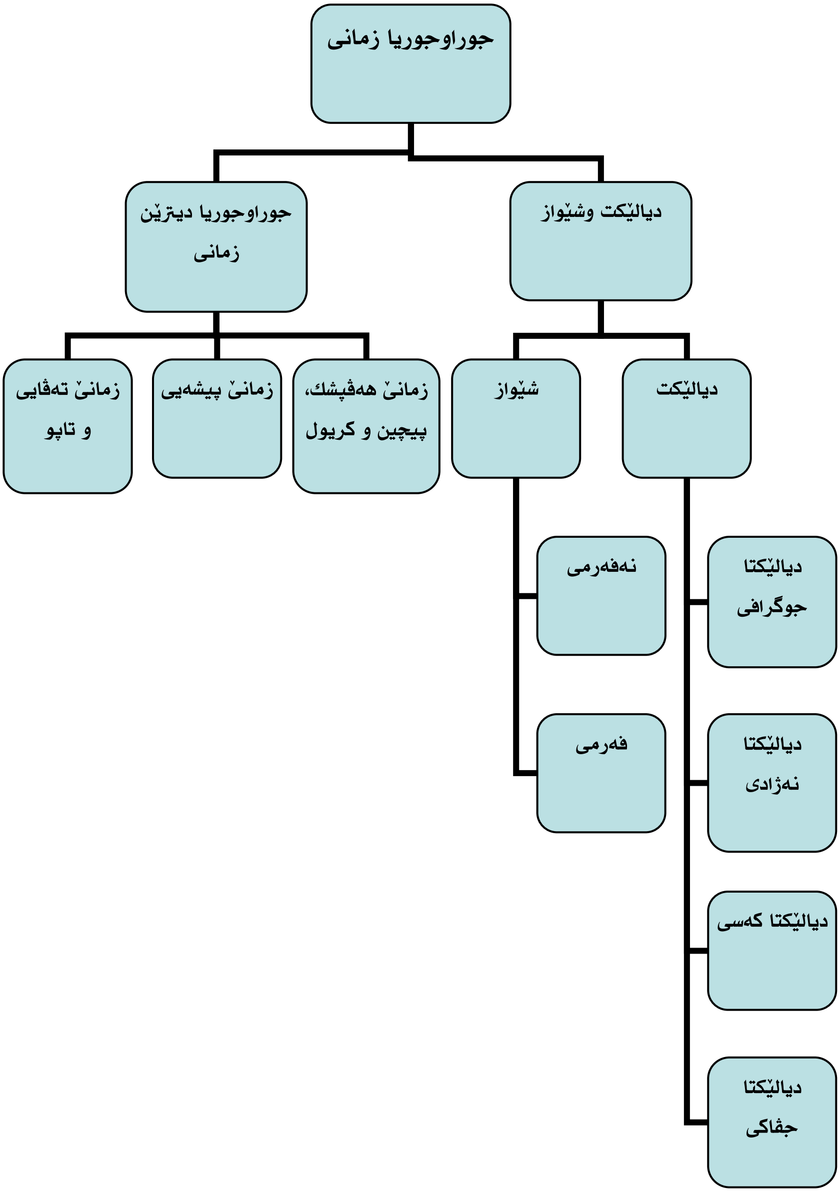

(ادریان اکمجیان و سایرین:١٣٧٣: ٢٧٢ - ٣٠٦)

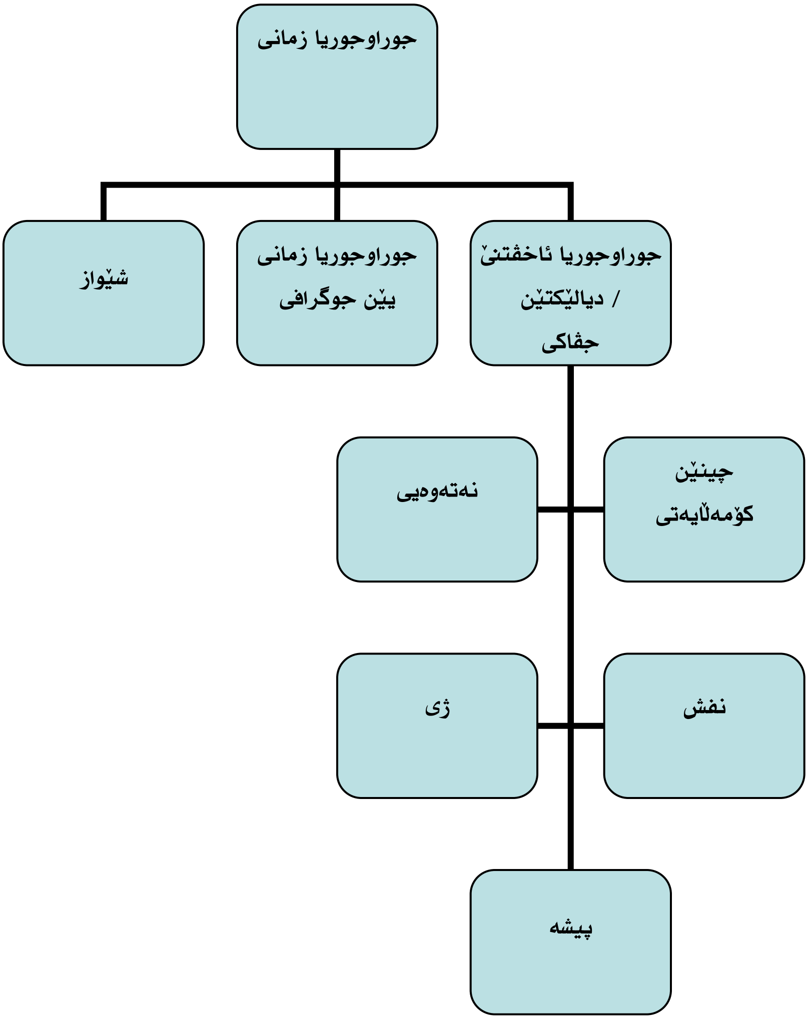

(ویلیام اوگرادی و سایرین، ١٣٨٤ : ٥٢٤ - ٥٢٥)

أ - دیالێکت:

ئەو جیاوازینە کو گرێدای ئاخفتنکەرینە، واتە ژ ئەنجامێ بارودۆخێ وی کەسی د ناڤ وی جڤاکیدا پەیدا دبن. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٧٩) ئەو فاکتەرێن نەزمانی یێن کو دبنە ئەگەرێ دروستبوونا دیالێکتان زۆرن، ژوانان:

<u>١ - دەڤەرا جوگرافی:</u>

گشتیترین فاکتەرێ نەزمانی کو دبیتە ئەگەرێ دروستبوونا دیالێکتێ، دەڤەرا جوگرافییە، واتە ئەو دەڤەرا کو مرۆڤ لێ ژدایك دبیت و مەزن دبیت. ئەڤە دیاردەکا گەلەك ئاساییە، ب شێوەیەکی کو پرانییا جاران زاراڤێ دیالێکت هەر بۆ ئەڤان جیاوازییان دهێتە بکارهینان. ئەم دبێژنە ڤان دیالێکتان، دیالێکتێن جوگرافی. دهندەك زماناندا دیالێکتێن جوگرافییێن وێ هند ژێك دوورن، کو ئەگەر د سنوورێ سیاسیێ ئێك دەولەتدا نەبن، ب زمانێن جیاواز دهێنە هژمارتن، مینا دیالێکتێن زمانێ چینێ. ل ڤی دەمی پرانییا جاران ئێك ژ دیالێکتان ئەرکێ لینگوافرانکا دبینیت. بۆ نموونە ل چینێ (مەندەرین) واتە دیالێکتا (پکین) و دەڤەرێن دەوروبەرێن وێ ئەرکێ لینگوفرانکا دبینیت. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٨٠)

<u>٢ - ئاستێ جڤاکی:</u>

دیالێکتێن جڤاکی دشێن ژ سنوورێ جوگرافی دەرباس ببن و ئەو کەسێن سەر ب دەڤەرێن جوگرافی یێن جودابن ب خوەڤە بگرن، بۆ نموونە ئاخفتنا رەشپێستێن ئەمریکی پتر ژ هندێ کو دەربرینێ ژ دەڤەرەکا جوگرافی بکەت دەربرینێ ژ ئاستێ جڤاکی – ئابووریێ وان دکەت. مەزنترین جیاوازییا دیالێکتێن جڤاکی ل باژارێ لەندەن دهێتە دیتن. چینا کێم دەرامەت و نەخویندەوار کو خوەجهێن رەسەنێن لەندەنێنە ب دیالێکتا کاکنی – cockney دئاخڤن. ئەڤ دیالێکتە دکەڤیتە رۆژهەلاتا رووبارێ تمز – thames و ل دەڤەرێن هەژارنشین دهێتە بکارهینان و ل دەڤ پرانییا خەلکی ب دیالێکتەکا بێزارکەر دهێتە نیاسین. ل هەمان دەم ل رۆژ ئاڤا رووبارێ تمز دیالێکتا

لەندەن هەیە ،کو ب دیالێکتا زەنگیان دهێتە نیاسین. ڤێ دیالێکتە پلەکا جڤاکییا بەرز هەیە. ژبلی دیالێکتا لەندەن دیالێکتێن باژێرێ (ئوکسفورد، کامبرج) ژی پلەیەکا بەرز هەنە و ب دیالێکتێن نموونەیی دهێنە نیاسین. لێ دیالێکتێن باژێرێن وەکی (لیدز، مانچستر، بیرمنگام و لیڤرپۆل...) ئەڤ پلەیە نینە. ل ڤی وەلاتی تۆ پێش ناکەڤی ئەگەر ب ئێك ژ سێ دیالێکتێن سەری نەئاخڤی؛ لەوا پرانییا دایك و بابان زارۆکین خوە دهنێرنە قوتابخانێن pablic school – دا دیالێکتا خوە ژبیر بکەن و ب دیالێکتەکا پلە بەرز باخڤن. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٨١).

٣ - خویندەواری و نەخویندەواری:

ڤەکۆلینان نیشاندایە کو خویندەواری و نەخویندەواری یان رێژا خویندەواریێ کاریگەرییا خوە هەیە ل سەر دروستبوونا دیالێکتان. ئەگەر کەسەك نەخویندەوار بیت گەلەك تێکەلیێ د ناڤ گەلەك فۆرمێن زمانیدا دکەت بۆ نموونە فۆنیمەکێ ب فۆنیمەکا دن دگوهۆریت یا جهگوهۆرینێ پێدکەت، وەکی (جومعە ← جوعمە).

هەروەسان ئەوێن ل تەمەنەکێ زووتر خواندنێ بجە دهێلێن وان فۆرمان کێمتر بکاردهینن ئەوێن دناڤ ئاخڤتنا دەرچوویێن زانکوییێدا هەین. ئەوێن گەلەك دخوینن پتر وان سیماییێن زمانی د ئاخڤتنا خوەدا بکاردهینن یێن تایبەتن ب زمانێ نڤێسینێ. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٨١).

٤ - پیشە:

هەر خودان پیشەیەکی ژبوونا ئەنجامدانا کارێ خوە پێدڤی ب کۆمەکا پەیڤ و زاراڤێن دیارکری هەیە. ب رێکا ڤان پەیڤان خودان پیشە دشێت ل گەل هەڤ پیشەیێن دنێن خوە پەیوەندیێ بکەت.

بۆ نموونە پەیڤێن گرێدای مامۆستایەکی ل زانکۆیێ:

- ماژیك
- سەبوورە
- داتاشۆ

- وانه
- سەروانه
- راگر
- هاریکارێ راگری
- بریاردەر
- سەرۆکی پشکێ
- ژێدەر
- پەرتۆکخانه
- نمره
- راپۆرت
- ڤەکۆلین

٥ - رەگەز:

پرانییا جڤاکان ب رێکێن جیاواز، جیاوازیێ د ناڤبەرا ژن و زەلاماندا دکەن. وەکو بکارهینانا جهناڤێن جیاواز بۆ ژن و زەلامان د زمانێ فرەنسیدا یان بکارهینانا پەیڤێن تایبەت ب ژنێ و زەلامی، د هندەك زماناندا جیاوازییێن سینتاکسی د ناڤبەرا ئاخڤتنا ژن و زەلامیدا دهێنه دیتن.

ژ وان ئەگەرین کو جیاوازییا ئاخڤتنێ دناڤبەرا ژن و زەلاماندا دروستدکەن خویندەوارییه. واته هندی رێژا جیاوازییا خویندەواریێ د ناڤبەرا ژن و زەلاماندا پتر بیت ئەڤه ب هەمان شێوە شێوازی ئاخڤتنا وانژی پتر ژ هەڤ جیاواز دبیت. (سید محمد ضیاء حسینی : ٢٠١٠ : ٢١٧) واته ئەگەر هات و خویندەوارییا وان وەکهەڤ بیت، ئەڤه رێژا جیاوازیێ کێمتر دبیت؛ ب تایبەتی جیاوازییا لیکسیکی کێمتر دبیت.

رێکێن جیاوازییا ئاخڤتنا ژن و زەلامان:

١ - فۆنەتیکی، ژن ب ئاوازەکا نازکتر و نەرمتر د ئاخڤن و ئاوازا ژنان درێژترە.

٢ - لێکسیکی (بکارهینانا پەیڤێن تایبەت).

ژن	زەلام
جامێر	حورمەت
ئەزخودام	ئەزخولام
دای گوری	ئەزبەنی
وەیلا ل منێ	

٣ - مۆرفۆسینتاکی:

ئەزا نانی دخۆم.	ئەز یێ نانی دخۆم.
زارۆکا وێ د گەلدا نەبوو.	زارۆکێ وی دگەلدا بوو.

٦ - تەمەن:

زمان و تەمەنی پەیوەندییەکا ب هێز ب هەڤدووڤە هەیە، ژبەر کو ئێك ژ ئەگەرێن گوهۆڕینا زمانی تەمەنە، چونکی مرۆڤ د هەر قۆناغەکا تەمەنێ خوەدا پەیڤێن تایبەت ب خوەڤە هەنە. ب واتایەکا دن فەرهەنگا زمانییا زارۆکی و گەنجی و پیری وەکو هەڤ نینە و جڤاکژی رێکێ نادەت، پیرەمێر پەیڤێن زارۆکی بکاربهینیت یان زارۆك پەیڤێن تەمەنێ پیراتیێ بکاربهینیت یان پەیڤێن تەمەنێ گەنجاتیێ بکاربهینیت. بۆ نموونە زارۆك دبێژیت (پەزی) (بەعەك)، لێ مرۆڤێ پیر یان گەنج دبێژیتێ (پەز). ئەڤەژی وێ چەندێ ناگەهینیت پەیڤێن هەڤپشك د ناڤبەرا واندا نەبن، بەلکو پرانییا پەیڤێن زمانی د ناڤبەرا واندا وەکهەڤن ب تایبەتی د ناڤبەرا پەیڤێن تەمەنێ گەنجاتی و پیرییێدا.

٧ - ئاین:

ئاین فاکتەرەکێ دنێ دروستبوونا دیالێکتانە. بۆ نموونە جوهی د درێژاهییا دیروکێدا ل هەر جهەکی ژیا بن پێکولکریە خوە ژ لایێ زمانیڤە ژ خەلکەکێ دن جودا بکەن. نموونەکا باش بۆ ڤێ چەندێ دروستبوونا زمانی (yddish)ـە کو پرانییا جوهیێن ئەوروپا و ئەمریکا پێ دئاخڤن. یدیش سادەکری و کورتکرییا (ئەلمانیا جوهی

- Jüdisch teutsch)ـە. د بنەرەتدا دیالێکتەکا زمانێ ئەلمانی بوویە نها زمانەکێ سەربخۆیە و ب رێنڤیسا عیبری دهێتە نڤێسین. د بنەرەتدا زمانێ جوهیێن ئەلمانیا بوو لێ ب کوچکرنا وان بۆ رۆژهەلاتا ئەورووپایێ و ئەمریکایێ بەلاڤبوو و نها زمانێ دایکێ یێ گەلەك جوهیانە. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٨٥).

ب - شێواز:

گرێدای بکارهینانا زمانییە، واتە ل دویڤ وی ئەرکێ کو زمانی دڤێت بجه بینیت ئەڤە شێوازێ گونجای دهێتە هەلبژاردن. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٨٧) ئاخڤتنکەر ل ژێر کاریگەرییا هندەك فاکتەران شێوازەکێ گونجای بۆ ئاخڤتنا خوە هەلدبژێریت. بۆ نموونە فێرخوازەك د ناڤ پۆلێدا شێوازەکێ ئاخڤتنێ بکاردهینیت بۆ ئاخڤتن ل گەل مامۆستای، شێوازەکی دی بکاردهینیت بۆ ئاخڤتن ل گەل هەڤالەکێ نێزیك، شێوازەکێ دی بکاردهینیت بۆ ئاخڤتن ل گەل دایك و بابان و .... هتد.

ب شێوەیەکی گشتی هەر شێوازەك گرێدای سێ ئەگەرانە:

١ - بابەتێ ئاخڤتنێ

٢ - پەیوەندیا د ناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداریدا

٣ - کەنالێ پێوەندیکرنێ (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٨٧).

١ - بابەت:

بابەتێ ئاخڤتنێ ژ وان فاکتەرانە، کو دبیتە ئەگەر ئاخڤتنکەر شێوازەکێ زمانیێ گونجای بۆ ئاخڤتنا خوە بکاربینیت. کەواتە ژبەر وی فاکتەرییە، کو شێوازێ پەیڤەکا ئاینی ژ شێوازێ پەیڤەکا گەرما هەلبژارتنێ جیاوازە و هەر ژبەر وی فاکتەرییە، کو ئەڤ هەر دوو شێوازە ژ شێوازی پەیڤەکا زانستی د کونفرانسەکا پزیشکیدا جیاوازە و جارەکا دیژی هەر ژبەر وی فاکتەرییە کو هەمی شێوازێن ل سەری ژ شێوازی ڤەگوهاستنا یاریەکا تەپاپێ جیاوازە. ئەم هند ل گەل ڤان شێوازان یێن راهاتین، کو ڤی بابەتی ب تشتەکێ گەلەك ئاسایی دهژمێرن و ب تنێ ل وی دەمی سەرنجا مە بۆ رەخێ

خوە رادکێشن، کو کەسەك بزانین یان نەزانین ڤان شێوازان تێکبدەت و شێوازەکی بکاربهینیت، کو ل گەل بابەتێ ئاخڤتنا وی نەگونجیت (محمد رضا باطنی، ١٣٨٥، ٨٧).

بۆ نموونە ئەگەر ئاخڤتنکەرەکی ل دەمێ ڤەگوهاستنا یاریەکا تەپاپێ پەیڤەکا گەرما هەلبژارتنێ بکاربهینیت یان یا ئاینی بکاربهینیت و هندەك جاران ژ بۆ پیکەناندنا خەلکی هونەرمەندێن کومێدی ب زانین ڤان شێوازێن ئاخڤتنێ تێکددەن.

٢ - کەرەستێ دەربڕینێ:

مەبەست ژ کەرەستێ دەربڕینێ ئەوە، کو ئایا زمان وەکو ئاخڤتن یان وەکو نڤێسین دهێتە بکارهینان. د هەر زمانەکیدا د ناڤبەرا ئاخڤتن و نڤێسنێدا هندەك جیاوازی هەنە، کو پێدڤییە بهێنە بەرچاڤ گرتن. چەوانی و چەندیبا ڤان جیاوازییان ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دن دهێتە گوهۆڕین، لێ ب شێوەکێ گشتی جیاوازی د ناڤبەرا ئاخڤتن و نڤێسنێدا هەیە، چونکی نڤێسین ب شێوەیەکێ سروشتی گوهۆڕین ب سەردا ناهێت. واتە ئەو گوهۆڕینێت د ئاخڤتنێدا روو ددەن د نڤێسینێدا روو نادەن. ئەڤ گوهۆڕینە ڕەنگە پەیوەندی ب زارکرنێڤە هەبیت. ب شێوەکێ گشتی د هەر زمانەکیدا بۆ ئاخڤتن و نڤێسنێ دوو شێوازێن جیاواز هەنە. ئاخڤتنکەرێن زمانی وان شێوازان فێردبن و بزانین یان نزانین جیاوازییێن د ناڤبەرا واندا ل بەرچاڤ دگرن. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٨٨).

٣ - پەیوەندییا جڤاکی:

ئەڤ فاکتەرە بریتییە ژ پەیوەندییا جڤاکی د ناڤبەرا ئاخڤتنکەر و گوهداریدا. هەمی کەسێن د ئێك جڤاکدا دژین ژلایێ پلا جڤاکیڤە یەکسان نینن، هندەك بلندترن و هندەك نزمترن. پتریا جاران ئەم دشێین ل دویف ئاخڤتنا ئاخڤتنکەری بزانین کا نێرینا وی بەرامبەر گوهداری چییە، ئانکو دشیاندایە بزانین کا ئاخڤتنکەر ژلایێ جڤاکیڤە خوە ژ گوهداری بلندتر یان نزمتر یان یەکسان دبینیت (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٨٩) بۆ نموونە ئەگەر هەوە گوهلێبوو، کو کەسەك یێ ب تەلەفونی د ئاخڤیت و یێ

دبێژیت: ((ئەگەر تەگوت ئەز دێ چمە ڤوتابخانێ)). لێ ئەگەر هەمان کەس ب تەلەفونێ ل گەل کەسەکێ دن باخڤیت و بێژیت ((ئەگەر جەنابێ تە بریارێ بدەت، ئەز دێ وی کوڕی هینم)) هوین هەر زوی دێ هەست ب هندێ کەن، کو ئاخڤتنکەر د هەر دوو تەلەفوناندا کەڤتییە بەر دوو ئاستێن جڤاکیێن جودا. رستا ئێکی دەربرینێ ژ وێ راستیێ دکەت، کو گوهدار ژ لایێ پلا جڤاکیڤە ژ ئاخڤتنکەری نزمتر یان یەکسانە، لێ رستا دووێ دەربرینێ ژ وێ راستیێ دکەت، کو گوهدار ژ لایێ پلا جڤاکیڤە ژ ئاخڤتنکەری بلندترە. جیاوازییا ئاستێ جڤاکی د ناڤ هەر جڤاکەکیدا دهێتە دیتن. ئەڤ جیاوازییا ئاستێ جڤاکی مەرج نینە پەیوەندی ب رادێ دەولەمەندی و زەنگییا کەسانڤە هەبیت، بەلکو تەمەن، باوەرنامە، پلە، پیشە، ب ناڤ و دەنگی و گەلەك فاکتەرێن دن دشێن د ئاستێ جڤاکیدا پشکدار بن، هندەك زمان جیاوازییا جڤاکی د ناڤبەرا ئاخڤتنکەرێن خوەدا هند نیشان نادەت، لێ هندەکێن دن ڤێ جیاوازیێ ب شێوەکێ ئاشکەراتی نیشاندەن. ب شێوەکێ گشتی دشیاندایە بێژین زمانێن رۆژهەلات پتر ژ زمانێن رۆژئاڤا جیاوازییا جڤاکی د ناڤبەرا ئاخڤتنکەرێن خوەدا نیشاندەن. بۆ نموونە زمانێ ئینگلیزی و ب تایبەتی ئینگلیزییا ئەمریکی هند جیاوازییا جڤاکی د ناڤبەرا ئاخڤتنکەرێن خوەدا نیشان نادەت، لێ زمانی ژاپۆنی و ب تایبەتی زمانێ (جاوە) ئاستێن جڤاکیێن جیاواز ب خوەڤەدگریت و هەر زوو پلا ئاخڤتنکەری بەرامبەر گوهداری یان وی کەسێ کو ل دور دهێتە ئاخڤتن دهێنە زانین.

ج - پێشینەیا نەژادی:

هندەك جیاوازی رەنگە ژ ئەنجامێ پێشینەیا نەژادییا جیاواز پەیدا ببن. ئاخڤتنا مشەختێن نوو و زارۆکێن وان خودان سیمایەکێ جیاکەرە. هندەك جاران گرۆپەکێ دیارکەری گەلەك حەز ژ زمانێ خوە دکەن و هەستیارن بەرامبەر زمانێ خوە، لەوا هندەك ژ سیمایێن زمانێ وان د چنە دناڤ زمانێ نوودا. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٨٢).

د - دووانەیی (دوو زمانشێوەیی) دایگلۆسیا - diglossia:

ئەڤ زاراڤە ل وی دەمی دهێتە بکارهینان دەمێ دوو شێوێن جودایێن ئێك زمان مل ب ملێ هەڤ دجڤاکەکێ زمانیدا دهێنە بکارهینان و هەر ئێکێ زنجیرەکا ئەرکێن جڤاکی یێن جیاواز هەبن . ئێك ب (بەرز – low variety) دهێتە نیاسین و د کاروبارێن فەرمیدا دهێتە بکارهینان و یێ دی ب (نزم - Guarani) دهێتە نیاسین و د کاروبارێن نەفەرمیدا دهێتە بکارهینان. نموونا هەرەباش زمانێ عەرەبیە کو جوری (بەرز – فصحی) بۆ کارۆبارین فەرمی مینا گوتارێن سیاسی، ئاینی، خواندنێ و ...هتد دهێتە بکارهینان و جورێ (نزم – عامیة) بۆ دان وستاندنێ و ژیانا رۆژانە دهێتە بکارهینان. (بەری نها هاتییە باسکرن).

ه - گریمانا وورف و سابیر:

گریمانا وورفی ژ دوو پشکان پێکدهێت: دترمینیزم و ریلاتیڤیتی. دترمینزما زمانی ب ڤێ واتایێ دهێت، کو زمان هندەك دیاردێن جیهانا دەوروبەر نیشانددەت. واتە فێربوونا زمانی گوهۆڕینا چەواتییا هزرکرنا مرۆڤییە. ب ڤی رەنگی زمان کارڤەدانا نێرینا ئاخڤتنکەرێن وێیە ل دور جیهانا دەرڤە. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٨٨).

ریلاتیڤیتی، ب ڤێ واتایێ دهێت کو نیشاندانا دیاردێن جیهانا دەوروبەری ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دن جیاوازە. واتە ئاخڤتنکەرێن زمانێن جیاواز، هزرا وان جیاوازە و جیاواز هزردکەن. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٨٩) کەواتە:

١ - زمان راستییان ب شێوێن جودا جودا د هۆشی مرۆڤیدا فورم (ل قالب ددەت) ددەت.

٢ - جیاوازیێن زمانی ڤەشارتینە و نەزانراینە، واتە ئەڤ پۆلینکرنە ب زانین نینە و ئاخڤتنکەر بێ ئاگەهە ژێ.

٣ - ئەڤ جیاوازیێن زمانی کاریگەریێ دکەنە سەر جیهانبینییا مە. (حسن خواجەئی : ١٣٨٥ : ٣٨٥).

نموونێن وورفی – worfian Examples:

وورفی هندەك نموونە هینانیە، کو ئەم دشێین ڤان نموونان دابەشی دوو گرۆپان بکەین:

١ - نموونێن لیکسیکی – lexical examples:

ل دەستپێکی دێ باسی چەمکێ جیاوازی – Differenttiation کەین، ئەڤ چەمکە بۆ ژمارا پەیڤێن د ناڤ هەر کێلگەیەکێدا دزڤریتەڤە. هەر کێلگەیەکا کو رێژەیەکا بلندا (جیاوازیێ) هەبیت، خودان پەیڤێن پترە کو هندەك ژوان پەیڤان جیاوازیێن هوورتر نیشانددەن، وەکی ئەو پەیڤێن بۆ رەنگێن نەسەرەکی هەین. (ب نێرنا وورفی زمانێن جیاواز ژلایێ کێلگێن خودان (جیاوازیا بلند) ل گەل هەڤ جیاوازن. واتە هەموو زمانان کێلگێن جیاوازییا بلند و نزم هەنە و رێژا بلندا (جیاواز) یێ بۆ چەمکێن گرنگێن کەلتووری یێن پەیوەندیکرنێ دزڤرن. بۆ نموونە د زمانێ ئسکیمویاندا پەیڤێن جیاواز بۆ جورێن جیاوازێن بەفرێ هەنە. (حسن خواجەئی : ١٣٨٥ : ٣٨٦) ل ڤێرێ کێلگا بەفرێ د زمانێ ئسکیمویاندا ب کێلگەیەکا خودان (جیاوازییا بلند) دهێتە هژمارتن ل هەمبەر هەمان کێلگە د زمانێ عەرەبیدا کو ب کێلگەیەکا خودان (جیاوازییا نزم) دهێتە نیاسین، چونکی ئسکیمویان پتر ژ (٤٠) ناڤان بۆ جورێن بەفرێ هەنە و عەرەبان ب تنێ دوو سێ ناڤ بۆ جورێن بەفرێ هەنە. کێلگا خورمێ د زمانێ عەرەبیدا خودان(جیاوازیا بلند)ـە و د زمانێ کوردیدا هەمان کێلگە خودان (جیاوازییا نزمە)، چونکی عەرەبان هەموو جورێن خورمێ ب هووری ب ناڤ کرینە لێ د زمانێ کوردیدا ب گشتی هاتییە وەرگرتن و ب هووری باس نەکریە و ب تنێ (قەسب و خورمە) هەنە.

٢ - نموونەنێن گرامەری – Grammatical example:

د زمانێ ئنگلیزیدا ژێکجوداکرنا ناڤ و کاران کارەکێ گرنگە. لێ د زمانێ نوتکا – nootka کو ل گزیرتا وانکور – vancouver دهێتە بکارهینان . هەموو پەیڤ کارن.

د زمانێ ئنگلیزیدا پرانییا رستان (Subject + Verb + Object) SVO نە، کو پرانییا جاران ئێکەم ناڤ (agent) و یێ دووێ (patient) دهێتە هژمارتن. ئەڤ رێزکرنە د ئنگلیزیدا دهێتە پاراستن. ئەگەر کار تێنەپەر (intransitive) بیت ئەڤە دبیتە (sv)

و ب ڤی رەنگی ئەگەر ئێکەم ناڤ نەهێت ئەڤە ل شوونا وێ جهناڤەك دهێت. ئەڤ رێزكرنە ب تنێ ل دەمێ پرسیارێدا دهێتە گوهۆڕین. لەوا ژلایێ ئاخڤتنكەرێن زمانێ ئنگلیزیڤە هەر زمانەكێ ل دویڤ (SVO) نەچیت نەئاساییە. (حسن خواجەئی : ١٣٨٥ : ٣٨٧).

ل دویڤ ڤێ گریمانێ، زمانێ (خۆجهێن رەسەنێن ئەمریكی) دبیتە ئەگەر كو نێرینا ئاخڤتنكەرێن وان ل هەمبەر جیهانێ یا جیاواز بیت ژ نێرینا وان كەسان یێن ب زمانەكێ ئەوروپی د ئاخڤن. نها نموونەكێ ل دور ڤێ نێرینی دهینن. وورفی د گووت كو تێگەهشتنا (خۆجهێن رەسەنێن هۆپی – Hopi Indians) ل دور جیهانێ ژ تێگەهشتنا ئنگلیزیان جیاوازە؛ چونكی زمانێ وان ڤێ چەندێ دخوازیت. د رێزمانا هۆپیدا، د ناڤبەرا (زیندی) و (نەزیندی) دا جیاوازیێ دكەن و د ناڤ وان تشتێن وەك (زیندی) هاتینە پۆلینكرن، (ئەور و بەر) ژی هەنە. وورف دبێژیت كو ب باوەرا هۆپیان، ئەور و بەر زیندینە و زمانێ وان بوویە ئەگەرێ ڤێ باوەرێ. ئەڤە ل دەمەكی، كو د رێزمانا ئنگلیزیدا، ئەور و بەر (نەزیندی)نە. كەواتە نێرینا ئاخڤتنكەرێن زمانێ ئنگلیزی ژ نێرینا ئاخڤتنكەرێن هۆپی جیاوازە.

نموونەكا دن ژلایێ (سامپسون - sampson : ١٩٨٠)ێ هاتییە. ئەو باس ل زمانەكی دكەت كو د زمانێ عەشیرەتەكا فرەنسیدا بۆ رەگەزی نێر و مێ نیشانێن تایبەت هەنە. د زمانێ ڤێ عەشیرەتێدا بۆ پەیڤێن مینا (بەر) یان (دەرگەه) نیشانا رەگەزێ مێ دهێتە بكارهینان. كەواتە ل دور ڤێ نێرینێ ئاخڤتنكەرێن ڤێ عەشیرەتێ وەسان هزر دكەن كو (دەرگەه) و (بەر) ژی مینا ژن و كچانە.

La femme	(ژن)
La Pierre	(بەر)
La pore	(دەرگەه)

(جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٨٩)

دزمانێ کوردیدا ، بۆ نێر و مێ یاسایەکا دیارکری نینە، وەکی:

وی دەرگەهی ڤەکە.	(نێر)
وی بەری بینە	(نێر)
وێ مێزێ بینە	(مێ)
دفنا وی یا جوانە	(مێ)
دەستێ وی دئێشیت	(نێر)

زانا ل سەر راستییا ڤێ گریمانێ هەڤ بۆچوون نینن، هندەك ژ وان رەخنێ ل بۆچوونێن وورفی دگرن؛ ب ڤی رەنگی: ئاریشە ئەڤەیە کو، د کەتیگوریێن زمانی (زیندی / نەزیندی، نێر / مێ) و کەتیگوریێن بایلۆژیدا (زیندی / نەزیندی، نێر / مێ) تێکەلی هاتیە کرن. د گەلەك زماناندا د ناڤبەرا واندا هەڤسەنگی هەیە، لێ مەرج نینە هەموو جارێ هەڤسەنگی هەبیت. زێدەباری ڤێ چەندێ کەتیگوریێن زمانی هەوە نەچار ناکەن کەتیگوریێن بایلۆژی ل بەر چاڤ نەگرن. بۆ نموونە، دەمێ د زمانێ هۆپییەکیدا کەتیگوریەکا زمانییا تایبەت بۆ پەیڤا (بەر) دهێتە بکارهینان، ب وێ واتایێ نینە کو ئەگەر ئاخڤتنکەرەکێ هۆپی ب ترۆمبێلێ ل بەرەکی دا ئەڤە وەسان هزر بکەت کو ئەو بەرێ کوشتی.

ئەگەر زمانی بریار ل سەر هزر و تێگەهشتێ دابا، ئەڤە ئێدی گوهۆڕینا واتایێ روونەددا؛ بۆ نموونە، ئەگەر د زمانەکیدا پەیڤەك بەرامبەر تشتەکێ وەکێ ترۆمبێلێ یان مۆبایلێ نەبیت؛ ئەرێ ئەو نەشێن د وی تشتی بگەهن؟ ئەرێ ئەو نەشێن هزرێ د وی تشتیدا بکەن؟ (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٩١)

- تابۆ و ئاخڤتنا جوان (یۆفیمیزم)

١- تابۆ- Taboo:

تابۆ ئەو كەرەستێن زمانینە ئەوێن ئاخڤتنكەر شەرم بكەت یان بترسیت بكاربینیت و چێدبیت ڕێزگرتنێژی رۆلێ خوە هەبیت د ناڤ نەهینانا وان كەرەستێن زمانیدا.

تابۆ چێدبیت دەنگەك بیت. وەكو گوتنا دەنگێ(ش) د ناڤ هندەك كوردێن ئێزدیدا یان پەیڤەك بیت وەكو ناڤ هینانا ئەندامێن زاوزێ یێن نێرینە و مێیینە دیسان چێدبیت تابۆ گرێیەك بیت یان رستەك بیت. وەكو د خەبەر گوتنێ - جنێودانێدا دیاردبیت.

پراگماتیكێ رۆلەكی ئاشكەرا د دروستكرنا تابۆیێدا هەیە، ئەوژی ل دەمێ هندەك كەرەستێن زمانی د دەوروبەرێن دیاركریدا ببنە تابۆ، ئەڤجا ب رێكا رەگەزی بیت یان ژی ب رێكا تەمەنی بیت و چێدبیت هندەك جاران جھ و پلەو پایە ببنە ئەگەرێ دروستكرنا تابۆیا پراگماتیكی. وەكو ل خوارێ دیاردبیت:

أ - رەگەز:

رەگەز رۆلەكێ دیار د دروستكرنا تابۆیێ د ئاستێ پراگماتیكێدا دبینیت، چونكی هندەك جاران هندەك كەرەستێن زمانی هەنە رەگەزێن نێر دشێن د ناڤ خوەدا بكاربهینن، وەكو هینانا ناڤێن هندەك ئەندامێن لەشی یێن زاوزێ، لێ د هەمان دەمدا رەگەزێ نێر نەشێت ناڤێ وان ئەندامێن زاوزێ ل دەڤ رەگەزێ مێ بهینیت، چونكی ناڤ هینانا وان ئەندامان ژ لایێ رەگەزێ نێرڤە ل دەڤ رەگەزێ مێ دبنە تابۆ و بەروڤاژیژی دروستە واتە رەگەزێ مێژی نەشێت ناڤێ وان ئەندامێن لەشی ل دەڤ رەگەزێ نێر بكاربهینیت، لێ رەگەزێ مێ د ناڤ خوەدا دشێن ناڤێ وان ئەندامان بكاربینن.

هەروەسان هندەك كەرەستێن دنێن زمانی هەنە ب تنێ رەگەزێ مێ بكاردهینیت وەكو:(ئەزخودام، ئەز گوری، ئەیتا، دلێ من....هتد) و ل دەڤ رەگەزێ نێر تابۆنە واتە رەگەزێ نێر بكارناهینیت، هەروەسان هندەك كەرەستە ل دەڤ رەگەزێ مێژی تابۆنە ژ

بەرکو بکارهینانا وان کەرەستان ب تنێ تایبەتە ب رەگەزێ نێرڤە وەکو:(ئەزخولام، ئەزبەنی...هتد).

ب - تەمەن:

هەر وەکو چەوان رەگەزی رۆلێ خوە د دروستکرنا تابۆییێ د ئاستێ پراگماتیکێدا هەیە، تەمەنیژی رۆلێ خوە هەیە. بۆ نموونە هندەك کەرەستێن زمانی هەنە، مرۆڤێن مەزن ودان عەمر نەشێن بکاربینن، وەکو پەیڤێن (بەعێك، عەووك..)چونکی ئەو کەرەستە بۆ وی تەمەنی تابۆنە و ب تنێ یا رەوایە زارۆك وان پەیڤان بکاربهینن.

ج - جه:

جهیژی وەکو تەمەن و رەگەزی رۆلێ خوە د دروستکرنا تابۆییێدا هەیە. واتە ل هندەك جهان رەوایە هندەك کەرەستێن زمانی بهێنەبکارهینان و ل هندەك جهێن دن رەوا نینە هەمان کەرەستە بهێنەبکارهینان، واتە تابۆنە. بۆ نموونە چێدبیت دوو ماموستایێن دوستێن ئێك ژ دەرڤەی قوتابخانێ ب ناڤێ ئێك و دوو گازی ئێك و دوو بکەن، لێ یا دروست نینە هەمان ماموستا ل قوتابخانێ و د ناڤ پۆلا قوتابییاندا ب ناڤێن ئێك و دوو گازی ئێك و دوو بکەن.

د - پلەوپایە:

پلەوپایەژی وەکو هۆکارێن دنێن سەری پشکدارییێ د دروستکرنا تابۆیێدا دکەت. بۆ نموونە نابیت سەربازەك ب ناڤێ ئەفسەری ب خوە گازی بکەتێ ژبەرکو پلەوپایەیا ئەفسەری بلندترە ژ یا سەربازی ئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ دروستکرنا تابۆیێ، لێ یا گونجایە ئەفسەر ب ناڤێ سەربازی ب خوە گازی بکەتێ.

هەژی گوتنێیە بێژین هێمایێن نەزمانیژی رۆلێ خوە د دروستکرنا تابۆییێدا هەیە. بۆ نموونە یا رەوا نینە زەلامەك یان کوڕەك چاڤێ خوە ل ئافرەتەکێ بنەقینیت یان لێڤێن خوە لێ بگڤێشیت یان ب رێکا هەر ئەندامەکێ دنێ لەشی، بزاڤەکێ یان لڤینەکێ بکەت، کو دەربڕینێ ژ کارەکێ نەرەوا و نەلایێق بکەت، ئەڤەژی تابۆبوونا ئەوان بزاڤ و

لڤینان دسەلمینیت. لێ ئەگەر رەگەزێ نێر و مێ هەڤناسین ل گەل هەڤ هەبیت و د دەوروبەرەکێ گالتەجاریدابن، دێ ئەو چاڤ نقاندن یا سرۆشتی بیت.

٢ - ئاخڤتنا جوان (یۆفیمیزم - *Euphemism*):

یۆفیمیزم زاراڤەکێ یونانییە، ژ دوو پشکان پێکدهێت، ئەوژی Eu، کو ب واتایا جوان دهێت و pheme ب واتایا ئاخفتن دهێت. (سامي عياد حنا و آخروون : ١٩٩٧: ٤٥) ئەڤ زاراڤە وان کەرەستێن زمانی ب خوەڤە دگریت، ئەوێن ئاخڤتنکەر ل جهێ کەرەستێن تابۆ بکاردهینیت. واتە ل شوونا وان کەرەستێن کو نەشێت د ئاخڤتنا خوەدا بێژیت، ئەڤجا ژ بەر شەرمێ بیت یان ژ بەر هەر ئەگەرێ دن بیت، کەرەستەکێ جوانتر و رێپێدای ژ لایێ جڤاکیڤە بکاردهینیت.

تابۆ ئاخڤتنا	ئاخڤتنا جوان (یۆفیمیزم)
.....	عەورەت
.....	پیساتی
ئەجنە	ژ مە پتر، ژ مە بۆشتر، ژ مە چێتر
سەرەتان	ئێشا پیس

- گەنجینا زمانی (الذخيرة اللغوية أو الحصيلة اللغوية - Linguitic Repertoire)

أ - چەمکێ گەنجینا زمانی:

مەبەست ژ گەنجینا زمانی ئەوە، کو تاکەکەسی ئەو پەیڤ و پێکهاتە هەبن، کو بشێت د بیاڤێن پەیوەندیکرنا زمانیدا بکاربهینیت. (محمد حسن عبدالعزيز : ٢٠٠٩ : ١٢٠)

هەر گاڤا زانینا مرۆڤی بۆ زمانێ وی پتر لێ بهێت و گەنجینا وییا زمانی ب پەیڤ و واتایان بەرفرەهـ ببیت(تێگەهشتن و زانستێ وی)و (شیانا وییا بەرهەم هینانێ) و(شارەزایی و سەربۆرا وی)دێ زێدەتر بیت، لێ هەر گاڤا زانینا مرۆڤی بۆ زمانی یا کێم بیت و گەنجینا وی ب پەیڤ و واتایان کێم ببیت، (تێگەهشتنا وی)و(زانستێ وی) دێ کێم بیت و نەشێت داهینانێ بکەت. (أحمد محمد المعتوق : ١٩٩٦ : ٣١١)

ب - ژێدەرێن گەنجینا زمانی:

ب دیتنا (معتۆق)ی، ژێدەرێ گەنجینا زمانی بریتینە ژ: جڤاك، دەزگەهێن راگاهاندنێ، قوتابخانە، فەرهەنگ، خواندن و بکارهینانا بەردەوام.

١ - جڤاك: ژێدەرێ ئێکێ بۆ زمانی و رێژا پەیڤێن هەر تاکەکەسەکی، جڤاکە. زمان ب رێکا جڤاکی وەرارێ دکەت، تاکەکەس زمانێ خوە ژ جڤاکێ خوە وەردگریت ب تایبەتی ژ جڤاکێ خوە یێ بچویك دەست پێدکەت ، کو خێزانە.

٢ - دەزگەهێن راگاهاندنێ یێن بهیستی و دەنگ و رەنگ و ئەنترنێت: دەزگەهێن راگاهاندنێ پەیوەندییێ د ناڤبەرا مرۆڤاندا دروستدکەن، مرۆڤ ل هەر جهەکێ جیهانێ بیت ب رێکا دەزگەهێن راگەهاندنێ ئاگەهداری رەوشەنبیری و شارستانییێن جیاواز دبن و د ئەنجامدا مرۆڤ پەیڤێن جوراوجور کو سەر ب شارستانی و رەوشەنبیرییێن جیاوازن وەردگریت.

٣ - قوتابخانە: تاکەکەس ل ڤێرێ ب رێکا مامۆستای، خواندنا وانەیان، ئەو دەڤێن ژبەر دکەت و وێ گەنگەشا ل گەل قوتابییێن هەڤالێن خوە دکەت، زمان و پەیڤێن زمانی وەردگریت.

٤ - فەرهەنگ: گەنجینا زمانی و کوگەها پەیڤێن زمانییە، مرۆڤ ل وی دەمی دزڤریتە فەرهەنگێ، ل دەمێ دڤێت واتا پەیڤەکێ بزانیت و ل دەڤ ئاشکەرا ببیت. (أحمد محمد المعتوق : ١٩٩٦ : ٣١٧).

٥ - خواندن (المطالعة): رێژەیەکا زۆر ژ پەیڤێن زمانی ب رێکا خواندنێ ل دەڤ مرۆڤی پەیدا دبیت، خواندن دبیتە ئەگەرێ هندێ، کو بەرهەمێ مێشکێ مرۆڤی زێدەبیت.

خواندن داهاتی و کانییەکە بۆ ب دەستڤە هینان و وەرگرتنا پەیڤێن زمانی. (محمد حسن عبدالعزیز : ۲۰۰۹ : ۱۳۲).

٦ - بکارهینانا بەردەوام (ممارسه): ب دەستڤە هینانا کەرەستە و زانینا زمانییا کو ب رێکا ژێدەرێن سەری ب دەستڤە دهێن ل دەڤ تاکەکەسی ئەکتیف نابیت و مفای ژێ وەرناگریت، ئەگەر بەردەوام بکارنەهینیت، بکارهینانا بەردەواما پەیڤان ژ لایێ تاکەکەسیڤە دبیتە ئەگەرێ زیندیبوونا پەیڤان و ژبیرکرنێ دوور دئێخیت، چونکی ل دەمێ مرۆڤ پەیڤان بۆ ماوەکی بکارنەهینیت، دێ ژبیر بکەت. ئەڤجا گوهلێبوونا خەلکی و بەرسڤدان و خواندن و نڤێسین سامانێ زمانیێ تاکەکەسی دلڤینیت و نوو دکەت. (أحمد محمد المعتوق : ۱۹۹٦ : ۳۱۸).

- مان و مرنا زمانان:

گومان تێدا نینە زمان یان یێ زندییە یان یێ مرییە. ل وی دەمی زمانەك ب زمانێ زیندی دهێتە نیاسین، ل دەمێ وی زمانی ئاخڤتنکەر هەبن و ئەو ئاخڤتنکەر بۆ ب رێڤەبرنا ژیانا خوە دان و ستاندنێ پێ بکەن، مینا زمانێ کوردی ، عەرەبی .... هتد؛ لێ ئەگەر زمانەکی ئاخڤتنکەرێن خوە نەمان، واتە دان و ستاندن ب وی زمانی نەهاتە ئەنجامدان، ل وی دەمی ئەو زمان دێ ب زمانەکێ مری هێتە نیاسین.

هەر زمانەك سیستەمەکە ژ سیستەمێن جڤاکەکێ دیارکری، واتە ل ژێر کاریگەرییا جڤاکیدایە، گوهۆڕینێن جڤاکی گوهۆڕینێ د زمانیژیدا پەیدا دکەن. ئەگەر هات و گوهۆڕینا جڤاکی گەلەك مەزن بوو ئەڤە گوهۆڕینێن مەزن ب سەر زمانییدا دهێن، نها ئەگەر ژ ئەنجامێ ڤێ گوهۆڕینێ دەست ژ زمانێ خوە بەردان یان ئاخڤتنکەرێن وێ نەمان ئەو زمان زمانەکێ مرییە، لێ ئەگەر ژ ئەنجامێ گوهۆڕینێ زمانێن دن ژێ پەیدا بوون ئەڤە ئەو زمان زیندییە و نەمرییە. بەربەلاڤترین نموونە ئەوا بۆ زمانێن مری دهینن، زمانێ لاتینیە، لێ دراستیدا لاتینی نەمرییە، ژبەر کو زمانێ لاتینی ژلایێ

دیروکیڤە نەمرییە، بەلکو گوهۆڕینێن مەزن ب سەردا هاتییە، کو برتەغالی و قشتالی و زمانێ پروڤانس و زمانێ فەرەنسی و ئیتالی و رومانی و ئیسپانی .... هتد ژلاتینیێ پەیدابووینە. ئەڤ گوهۆڕینێن مەزن ئەوێن ب سەر لاتینییێدا هاتین، وی هەستی ل دەڤ مە پەیدا دکەن، کو ڤان زمانێن ژ لاتینی پەیدابووین، پەیوەندی ب هەڤدووڤە نینە و بنەرەتێ وان ئێك نینە. (محمود السعران : ١٩٥٨ : ١٠٠ - ١٠١) ژ زمانێ هندوئەوروپیێ یێ گشتی ژمارەکا زۆر ژ زمانان پەیدابوو. هەمان تشت ب سەر زمانێ سامیێ گشتیژی هاتییە و ژ زمانی ئەسکندناڤیيا گشتی، ئاسیلەندی و زمانێ فوری – Fuerie و نەرویجی و سویدی و دانیمارکی و زمانێ جرمانییا رۆژئاڤای پەیدابووینە، ژ زمانێ جرمانییا رۆژئاڤاژی، زمانێ ئینگلیزی و ئەلمانی و هولەندی پەیدابووینە.

لێ ژ وان زمانێن ئاخڤتن پێ ناهێتە کرن، زمانێ غالییە، کو هێدی هێدی بەرەڤ ژناڤچوونێ چوو هەتا کو زمانێ لاتینی جهێ وێ گرتی، دیسان ژ زمانێن مری زمانێ کورنواله، ئەڤ زمانە د بنەرەتدا زمانەکێ کەلتییە، کو ل بەرێ، خەلکێن گزیرتێن ژێکجودا ب وی دئاخڤتن، هەتا کو زمانێ ئینگلیزی جهی وی زمانی گرتی. (محمود السعران : ١٩٥٨ : ١٠١) دیسان ژ زمانێن مری زمانێ سومەرییە.

زمان ب چەند شێوەکان ژ ناڤدچن، ئەڤێن ل خوارێ هندەك هۆکارن، کو دبنە ئەگەر زمان بمرن یان ژ ناڤبچن:

١ - دەمێ مللەتەك دەست ژ زمانێ خوە دبەردەت و زمانەکێ دن دهینیت و پێ دئاخڤیت.ل وی دەمی زمانێ وان یێ رەسەن ژ ناڤدچیت.

٢ - دەمێ مللەتەك یان نەتەوەك ب زمانێ خوە نەخوینیت و نەنڤێسیت: گومان تێدا نینە، ل ڤی دەمی گەفێن ژ ناڤچوونا وی زمانی زێدەتر لێدهێن.

٣ - دەمێ پشتەڤانییا زارۆکان دهێتەکرن، کو فێری زمانەکێ بیانی ببن و گرنگی ب فێربوونا زمانێ رەسەن نەهێتەدان، ئەڤەژی دەلیڤەیە بۆ مرنا وی زمانی. (هارالد هارمان : ٢٠٠٦: ٢٠٤-٢١٠).

٤ - ئەگەر زمانەك د بیاڤێن تەكنۆلۆجیا نوویا زانیارییاندا نەهێتە بكارئانین، دەلیڤە دێ هەبیت ئەو زمانە ژ ناڤبچیت.

كەواتە بكار نەئانینا زمانی گەڤان ل زمانی دكەن، ئەڤە بۆ دیالێكتێن زمانیژی راستە. دەمێ دیالێكتەك بهێتە پشت گوه ئێخستن و دیالێكتەكا دن ببیتە دیالێكتا كاروبارێن فەرمی، ریكلام و بازرگانیێ، پەرتووك و رۆژنامان و ... هتد د ماوەیەكێ گەلەك كورتدا دیالێكتا كو ژ لایێ حكومەتێڤە بكار دهێت دبیتە دیالێكتا چینا بەرز و دیالێكتا خویندەوار و كاربەدەستان و...هتد و ل هەمبەر دا دیالێكتا دن كو بكار ناهێت و هاتییە سنووردارکرن، دێ بیتە دیالێكتا چینا نزم، دیالێكتا نەخویندەوار و پاشكەڤتیان و...هتد، لەوا ئاخڤتنكەرێن سەر ب دیالێكتا پشت گوه هاڤێتی دێ پێكولێكەن كو خوە ژ ئاخڤتنكەرێن سەر ب دیالێكتا چینا بەرز نیشانبدەن و دێ ب دیالێكتا بەرز ئاخڤن و ... ب پشت راستی ل چاخێ نهایێ زانین و تەكنۆلۆجیایێ دێ گەڤێن مرنێ ل وێ دیالێكتێ كەن.

لێ بەروڤاژی ئەڤان هوكارێن ژووری زمان دێ یێ زیندی بیت، ئەگەر:

١- دەمێ مللەتەك ب زمانێ خوە یێ رەسەن باخڤیت.

٢- دەمێ مللەتەك ب زمانێ خوە بخوینیت و بنڤێسیت.

٣- دەمێ پێكول بهێتەكرن، كو زارۆك فێری زمانێ خوە یێ رەسەن ببن.

٤- ئەگەر زمانەك د بیاڤێن تەكنۆلۆجیا نوویا زانیارییاندا بهێتە بكارئانین. ئانكو ل گەل پێشكەڤتنا نوو بچیت و پێكول بهێتەكرن، هەموو ئەو زاراڤێن نوو پەیدا بووین د ناڤ زمانێ خوەدا بكاربهینیت، ئەڤجا ب رێكا خواستن و وەرگرتنێ بیت یان ب رێكا وەرگێڕانێ بیت... هتد.

- ململانا زمانی - Language Conflict:

مەبەست ژ دیاردا ململانێیا زمانی، ئەو ململانێیە ئەوا دناڤبەرا دوو زمانان یان پترڕدا روودده‌ت ب مەرەما مان و زالبوونا زمانەکی ژ وان، ل دەڤەرەکا دیارکری. ب ڤی رەنگی زمانێ زال ب سەردەست و زمانێ دن ب بن دەست ناڤ دکەین.

١ - کاریگەرییا زمانێن هەڤ خێزان و نەهەڤ خێزان ل سەرهەڤ:

ئەگەر ئەو دوو زمانێن کو کەتینە ژێر کارتێکرنا هەڤ(بن دەست و سەر دەست)، هەڤ خێزان نەبن، مەترسیەکا کێمتر بۆ سەر زمانێ بن دەست هەیە، لێ ئەگەر هەڤ خێزان بن ئەڤە مەترسییە دوقات دبیت. چونکی د جورێ ئێکێدا رەنگە هەر زوو هەست پێ بهێتە کرن و رێك ل ڤێ دیاردێ بهێتە گرتن، لێ د جورێ دووێدا هەست پێ ناهێتە کرن و مەترسیێن مەزن بۆ سەر زمانێ بن دەست هەیە. د جورێ ئێکێدا ب نەمانا هۆکارێن بن دەستیێ، ئەڤە زمان ژ پەیڤ و کارتێکرنا زمانێ سەردەست دهێتە پاکژکرن، لێ د جورێ دووێدا ب نەمانا هۆکارێن بن دەستیێ، پێکولا پاکژ کرنا زمانی ناهێتە دان و رەنگە بەردەوام بیت. بۆ نموونە ل باشوورێ کوردستانێ کاریگەرییا فارسیێ کو هەڤ خێزانا کوردییە مەترسیدارترە ژ زمانێ عەرەبی کو هەڤ خێزانا وێ نینە.

ل باشوورێ کوردستانێ بێ سنوور پەیڤ ژ فارسی دهێنە وەرگرتن؛ مینا:

- بەدخۆراکی
- پۆشاك
- هەماهەنگی
- رۆشنایی
- ئاشنایی

٢- هۆكارێن پەیدابوونا ململانێیا زمانی:

ململانێیا زمانی ژ ئەنجامێ گەلەك هۆكاران پەیدا دبیت و ژ گرنگترین هۆكاران ئەڤێن ل خوارێنە:

ئێك: هاتنا بیانییان بۆ ناڤ وەلاتەكی:

چێدبیت ژ ئەنجامێ داگیركرن یان شەری یان كوچكرنێ .... هتد گرۆپەكا مەزنا بیانییان بهێتە د ناڤ وەلاتەكیدا، ل وی دەمی زمانێ ڤێ گرۆپێ و زمانێ خومالی دێ كەڤنە د ململانێدا و ل داوییێ، ئێك ژ ڤان ئەنجامان روودەت:

١ - هندەك جاران زمانەك ژ وان ب سەرییێ دن زالدبیت و د ئەنجامدا دێ بیتە زمانێ هەموو ئاكنجیبوویێن رەسەن و داگیركەر. ئەڤەژی ب هەبوونا دوو ئەگەران رووددەت:

أ - ل دەمێ ژمارا تاكەكەسێن زمانەكی ژ وان پتر بیت ژیێن دن. ل وی دەمی ئەو زمان دێ سەركەڤتیت، ئەوێ ژمارا تاكەكەسێن وی پتر بن.

ب - ل دەمێ زمانەك ژ وان شارستانی و رەوشەنبیرییەكا زێدەتر ژ زمانێ دن هەبیت، ل وی دەمی ئەو زمان دێ سەر كەڤیت، ئەوێ رەوشەنبیری و شارستانییەتەكا پتر هەی.

٢ - چ زمانەك ژ وان ب سەر یێ دن زال نابیت، بەلكو مل ب ملێ هەڤدووڤ دمینن. ئەوژی ئەگەر ئەو هەر دوو دۆخێن سەری ل دەڤ كیژ وان زمانان نەبیت. (علي عبدالواحد وافي : ١٩٥١ : ٩٦ - ١٠٥).

دوو: هەڤسووبوونا دوو گەلێن زمان جیاواز:

هەڤسووبوونا دوو گەلێن زمان جیاواز، هۆكارەكێ دنە بۆ ڤێككەفتنا زمانی، زمانێ ڤان هەر دوو گەلان دێ كەڤنە د ململانێدا و ل داوییێ هەر هەمان ئەنجامە دێ ب دەستڤەهێن، ئەوێن ژ ئەنجامێ هۆكارێ ئێكێ ب دەستڤە هاتین.

١ - دۆخێن زالبوونا زمانەكی ل سەر زمانێ دن:

أ - زمانێ ئەوی مللەتێ تاكەكەسێن وی زۆربن، دێ ل سەر زمانێ دەڤەرێن هەڤسوو زال بیت، ب مەرجەكی ژ لایێ شارستانی و رەوشەنبیریڤە ژ وی مللەتی كێمتر نەبیت.

ب - ل دەمێ مللەتەك بچیتە د ناڤ مللەتەكێ دندا، ل وی دەمی، دێ زمانێ ئەوی مللەتی، ئەوێ دەستهەلاتەكا ب هێز هەی، ل سەر زمانێ مللەتێ هەڤسوییێ خوە زالبیت. ب مەرجەكی ژلایێ شارستانی و رەوشەنبیرییێڤە ژ وی مللەتی كێمتر نەبیت.

٢ - دۆخێن چ زمانەك ب سەر زمانێن دن زال نەبیت: د ڤی دۆخیدا چ زمانەك ژ زمانێن هەڤسوو ب سەر یێ دن زال نابیت، بەلكو مل ب ملێ هەڤدوو بكار دهێن، ئەوژی ئەگەر دەستهەلاتا وان و ژمارا ئاخڤتنكەرێن وان هەتا رادەیەكی یەكسان بن. (على عبدالواحد وافی : ١٩٥١ : ٩٦ - ١٠٥).

- پیجین (Pidgin) و كریۆلێن زمانی (Creol):

بەری نها مە باسی زاراڤێ (زمانێ لینگوافرانكا - Lingua Franca) كر و مە گوت: ل وی دەمی دهێتە بكار ئانین، دەمێ دوو كەس یان دوو گرۆپ ژ بوونا پەیوەندیكرنێ د گەل هەڤدا مفا ژ زمانێ دووێ وەردگرن ب مەرجەكی كو زمانێ دایكێ یێ چ گرۆپەكی ل وی وەلاتی نەبیت. بۆ نموونە دەمێ كوردەك و ژاپۆنیەك ژ بوونا پەیوەندیكرنێ د گەل هەڤدا ب زمانێ ئنگلیزی دئاخڤن، زمانێ ئنگلیزی دناڤبەرا واندا رۆلێ زمانێ لینگوافرانكا دبینیت. كەواتە ل وی دەمی ئەڤ زاراڤە دهێتە بكارئانین كو زمانێ دایكێ یێ وان ئاخاڤتنكەران نەبیت هەر وەكی د نموونا سەریدا دیار دبیت. زێدەباری ڤێ چەندێ پێدڤییە ئەو زمانێ دووێ زمانێ فەرمی و زمانێ چ نەتەوەیەكی ژ وان نەتەوێن دناڤ سنوورێ وی وەلاتیدا دژین نەبیت، بۆ نموونە ئەگەر كوردەك و توركمانەك ب عەرەبی ل گەل هەڤ باخڤن ل ڤێرێ ئەڤ زمانە ب (زمانێ لینگوافرانكا) ناهێتە هژمارتن، بەلكو ب زمانێ فەرمی دهێتە نیاسین.

١ - **پیجین** (*Pidgin*):

هندەکجاران لینگوافرانکا مینا زمانێن سەری، زمانەکێ سرۆشتی نینە بەلکو زمانەکێ دەستکاریکرییە. ژ ئەنجامێ پەیوەندی و هەڤسوویاتی دناڤبەرا ئاخڤتنکەرێن زمانێن ژ هەڤ جودا دا - ب رەنگەکی کو د هەڤ نەگەهن - زمانەکێ نوو درووستدبیت. ل ڤێرێ زمانەك دهێتە وەرگرتن، سادەکرن، کورتکرن و ژلایێ رێزمانێ و مۆرفۆلۆژیڤە دهێتە دەستکاریکرن، واتە ژ زمانەکی یان چەندین زمانێن دن پەیڤ و یاسایێن رێزمانی ل سەر دهێتە زێدە کرن. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٥: ٥٨) واتە ژ ئەنجامێ تێکەلکرنا چند زمانان دروستدبیت. ئەڤ زمانە زمانێ دایکێ یێ چ کەس و گرۆپەکی نینە و پتر ب زمانێ بازەرگانیکرنێ دهێتە نیاسین. نها ل جیهانێ ژمارەیەکا زۆرا پیجینان هەنە کو باهرا پتریا وان ل سەر بناغێ ئێك ژ زمانێن ئنگلیزی، فرەنسی، پرتوگالی یان ئیسپانیولی هاتینە دامەزراندن. بۆ نموونە؛ ئەو پیجینێن ل سەر بناغێ ئنگلیزی هاتینە درووستکرن (پیجینا کۆری، ملانزی، هاوائی، پیجینێن دەڤەرا دەریا کارائیب، و پیجینێن ئەفریقی و وس-کاس ل کامیرون، ل رۆژئاڤا ئەفریقیا کو ب گەلەك ناڤان مینا وس- کاس، ئنگلیزی یان پیجینییا رۆژئاڤا ئەفریقیا، ئنگلیزییا شکەستی، ئنگلیزییا مەتبەخێ، ئنگلیزییا بیژی، ئنگلیزییا کەناران دهێتە نیاسین).

ئەو پیجینێن ل سەر بناغێ فرەنسی هاتینە درووستکرن (پیجینا فرنسییا کالدونیایا نوو، پیجینا فرەنسییا لوئیزیانا و پیجینا فرەنسییا ئەفریقا باکوور).

پیجینێن ئسپانیۆلی ل گزیرتێن فیلیپینێ و پیجینێن پۆرتۆگالیژی ل ئەفریقیا و دەریا کارائیب دهێنە بکارئانین.

٢ - **کریۆل** (*Creol*):

دەمێ زمانێ پیجین بۆ ماوەیەکێ زۆر ل دەڤەرەکێ بکارهات و بوو زمانێ دایکێ یێ گەلەك کەسان هێدی هێدی ئەڤ زمانە ژبلی ئەرکێ خوە یێ پێشیێ دبیتە زمانێ ئێکێیێ وی وەلاتی و ب کریۆل دهێتە نیاسین، ژمارا ئاخڤتنکەرێن کریۆلان ب بەراورد ل گەل ئاخڤتنکەرێن پیچینان گەلەك زۆرترە. نموونە؛ ئەو کریۆلین ل سەر بناغێ

ئنگلیزی هاتینه درووستکرن (کریۆلێن جامائیکا و گزیرتا هائیتی و سیرالئون) و ئەو کریۆلین ل سەر بناغێ فرنسی هاتینه درووستکرن (کریۆلێن هائیتی و کریۆلێن هاوائی).

کەرەستێن پەیڤێن ژ هەڤ جودایێن زمانێ (پیجین)دشێن د زمانێ (کریۆل) دا ببنه کەرەستێن رێزمانی. شێوێ (baimbai yu go (by and by you go د زمانێ دەستپێکیێ (پی زین)دا، هێدی هێدی هاتییه کورتکرن و شێوێ (bai yu go) پەیدا کرییه و پاشان هاتییه گوهۆڕین بۆ (yu bai go) و ژێژی بۆ (yu bi go) هاتییه گوهۆڕین و ئەڤ پێکهاتا رێزمانی بەرامبەر وەرگێڕانا وێ یا ئینگلیزی: (you will go) رادوەستیت.

ئەو زمانێن ل سەر بناغێ ئنگلیزی دروستبووین:

١ - کریۆلا جامائیکایی

٢ - کریۆلا باهامایی

٣ - کریۆلا بلیزی

٤ - کریۆلا ئانتیلی

٥ - گولا

٦ - ئانگلو - رومەنی

٧ - کریو(گامبیا)

٨ - کریو (سیرالئون)

٩ - کریۆی ئنگلیزییا لیبریایی

١٠ - وس - کاس

١١ - پیجینا دەڤەرا باکوور

١٢ - پیجینا ئوسترالی

١٣ - پیجینا ئنگلیزییا مەلانزی

١٤ - کریۆلا نورفولکی

١٥ - کریۆلا پیتکورنی

١٦ - کریۆلا هاوائی

ئەو زمانێن ل سەر بناغێ فرەنسی دروستبووین:

أ - کریۆلا هائیتی

ب - کریۆلا ئانتیلی

ج - کریۆلا فرەنسیا گینێ

د - پیجینا فرەنسیا ئەفریقا باکوور

ن - پیجینا کەنارێن گینێ

ه - کریۆلا موریتانی

ی - کریۆلا فرەنسیا کالدونییا نوو

و - کریۆلا فرەنسیا لوئیزیانا (ویلیام اگرادی: ١٣٨٤: ٥٥٥).

- زمانێن دەستکرد:

زمانێن دەستکرد ئەو زمانن ئەوێن مرۆڤی دروستکرین ب مەرەما هندێ داکو پەیوەندیکرن د ناڤبەرا ئەوان جڤاکاندا ئەوێن ب زمانێن ژێکجودا دئاخڤن ئاسان ببیت،. پرانییا جاران بۆ دروستکرنا کەرەستێن زمانێن دەستکرد پشت ب زمانێن مرۆڤی دهێتە بەستن.

گەلەك زانا د وێ باوەرێدانە، کو پرانییا شەر و ناکۆکیێن جڤاکێن مرۆڤان بۆ تێك نەگەهشتنا وانان دزڤریت. واتە بۆ زمانێن وان یێن جیاواز دزڤریت و ئەگەر هەمی خەلکێن جیهانێ ب ئێك زمان ئاخڤتبان، گەلەك ژ ڤان شەر و نەخۆشییان پەیدا نەدبوون. ئەڤ هزرە راست بیت یان نە، گرنگ ئەوە، کو ئەڤ هزرە بوویە ئەگەر، کو پێکول بهێتە کرن کو زمانەکێ جیهانی بهێتە دروستکرن. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٦١).

هەموو ل سەر هندێ هەڤدەنگن کو هەبوونا زمانەکێ هەڤپشك وەکو زمانێ جیهانی تشتەکێ باشە لێ دەمی باس ل هندێ دهێتە کرن، کا کیژ زمان وەکو زمانێ جیهانی بهێتە هەلبژارتن، ناکۆکی و هزرێن جیاواز پەیدادبن، چونکی هەر جڤاکەکێ زمانی، دڤێت زمانێ وێ وەکو زمانێ جیهانی بهێتە هەلبژارتن. ژبەر هندەك فاکتەرێن سیاسی و نەتەوەیی ، پرانییا جڤاکان د ئامادەنینن، کو زمانێ نەتەوەکا دن وەکو زمانێ جیهانی بهێتە هەلبژاردن. ژبەر کو مرۆڤان نەشیان ئێك ژوان زمانێن نها د جیهانێدا هەین، وەکو زمانەکێ جیهانی هەلبژێرن، لەوا هندەك کەتنە د هزرا دروستکرنا زمانەکێ جیهانیدا داکو ژلایەکیڤە فێربوونا وێ یا ب سانەهی بیت و ژ لایەکێ دیڤە – چونکی زمانێ هیچ جڤاکەکی دیارکری نینە – کارڤەدانەکا نێگەتیڤ نەبیت و زووتر ژلایێ خەلکیڤە بهێتە پەسەندکرن. ئەڤ هزرە د سەد سالێن بوریدا گەلەك ب هێزکەڤتییە و هژمارا وان زمانێن دەستکردێن هاتینە پێشنیارکرن ژ سەدان دەرباسبووینە، لێ ئسپرانتۆ (Esperanto) ژ هەمیان ب ناڤ و دەنگترە (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ٦٢).

بەری ئەم باسی زمانێ ئسپرانتۆ بکەین، پێدڤی ئەم زمانێ دەستکرد و زمانێ سرۆشتی (مرۆڤی) ژێکجودا بکەین:

زمانێ دەستکرد زمانەکێ نەسرۆشتیە کو ژلایێ زانایەکی یان کۆمەلەکێ (جمعية) ڤە هاتییە دروستکرن، بۆ هندێ داکو زمانەکێ ئاسان بیت و ببیتە زمانەکێ جیهانی. دیسان زمانێ دەستکرد زمانێ مللەتەکی ژ مللەتان نینە ب ڤێ چەندێ ژ زمانێ سرۆشتی جودا دبیت ژبەر کو زمانێ سرۆشتی زمانی مللەتەکییە. (احمد شفيق الخطيب : ٢٠٠٦ : ١٠٠). وەکو کوردی ، عەرەبی ، ئینگلیزی و فارسی ... هتد.

ئسپرانتۆ (ژ رەگێ - esper ب واتایا ئومێد دهێت)، کو ژ لایێ نوژدارەکێ پۆلەندی ب ناڤێ لودفیج زامنهوف ل سالا ١٨٨٧ هاتییە دانان. زمانێ سپرانتۆ ل سەر سیستەمەکی یێ هاتیە دانان، کو پەیڤێن خوە ژ زمانێ ئیتالی و فەرەنسی و ئسپانی و ئینگلیزی و ئەلمانی یێن وەرگرتین سەرەرای هەلبژارتنا هندەك پەیڤان ل سەر بناغێ لاتینی - بەری زمانێ لاتینی دابەشی چەند زمانەکێن دن بیت - دیسان د زمانی ئسپرانتۆدا، پێشگر و پاشگر هەنە، کو دچەنە سەر پەیڤێن سادە، و گوهۆرینێ د واتا بنەرەتییا پەیڤێدا دروستدکەن. بۆ نموونە پەیڤا bona ب واتایا (باش) دهێت، بەلێ ل دەمێ پێشگیرێ Mal دچیتە سەر دبیتە Malbana، کو واتا (خراب) دگەهینیت. هەروەسا پەیڤا kanabo د زمانێ ئسپرانتۆدا ب واتایا (کوڕ) دهێت، لێ ل دەمێ پاشگرێ ino دچیتە سەر وێ پەیڤێ دێ ببیتە kanabino، کو واتا (کچ) ددەت. هەروەسا د زمانێ ئسپرانتۆدا هەمی ناڤ ب (o) دوماهیك دهێن و هەڤالناڤ ب (a) و هەڤالکار ب (e) و کارێ فەرمان ب (u) دوماهیك دهێت. هەروەسا هەمی پەیڤ د دوخێ کومکرنێدا ب (j) دوماهیك دهێن و هەمی کار د رێژا رانەبردوودا ب (as) و رابردوو ب (is) و ئایندە (os)ێ دوماهیك دهێن. (احمد شفيق الخطيب : ٢٠٠٦ : ١٠١)

ئەڤرۆکە هژمارا ئاخڤتنکەرێن زمانی ئسپرانتۆ ژ سەد هزار کەسان هەتا ملیون و نیڤ کەسان دهێتە تەخمینکرن. کۆمەلا(جمعية) جیهانییا ئسپرانتۆی ل جیهانێ هەیە، کو سەنتەرێ وێ ل بازێرێ روتێردامە و ل هەشتێ و سێ وەلاتێن جیهانی لق هەنە. نێزیکی (٣) هزار پەرتووکان ب ڤی زمانی هاتینە نڤێسین. ل هندەك وەلاتان وەکو ئیتالیا و هولەندا، ئسپرانتۆ وەکو زمانەکێ بیانی هەڤ رێزا زمانێن دنێن بیانی، ل

ڤوتابخانان دهێته خواندن. ل چینی و یابانێ ئسپرانتۆی لایەنگەرێن زۆر هەنە، ژبەر کو رێزمانا ڤی زمانی یا کورت و سادەیە و ب تایبەتی ژبەر کو رێزبوونا پەیڤان دناڤ رستاندا بێ هەلومەرجە، لەوا فێربوونا وێ گەلەکا ب ساناهییە. وەسان دهێته گوتن کو زارۆك ب شەش حەفت حەفتییان و مرۆڤێ مەزن ب دوو دەمژمێران دشێن فێری زمانێ ئسپرانتۆ ببن. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٦٣).

ئێك ژ وان رەخنە و کێماسیێن، کو ل زمانێ ئسپرانتۆی دهێنە گرتن، ئەوە کو ئەڤ زمانە ژلایێ کەلتووری و نەتەوەییڤە بێ لایەن نینە، هەر چەندە وەسان دهێتە گوتن، کو بناغەکێ جیهانی هەیە و زمانێ هیچ نەتەوە و گەلەکی نینە، لێ د راستیدا ل سەر بناغێ زمانێن هند و ئەورۆپی و ب تایبەتی زمانێن ئەوروپا رۆژئاڤا هاتییە دانان. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٦٣).

ب پشت راستی ئەم نەشیێن بێژین، کا چارەنڤیسێ ئسپرانتۆی دێ چ بیت. نها دشیاندایە بێژین، کو هێدی یا پێشڤە دچیت و لایەنگرێن وێژی پتر لێدهێن. هەتا نها و هندەك کەس هەنە، کو زمانێ وان یێ دایکێ ئسپرانتۆیە. ئەڤ پێشکەڤتنا هێدی هێدی یا ڤی زمانی بۆ لایەنگرێن وێ جهێ دلخۆشی و ئومێدێیە.لێ ژلایەکێ دنڤە هندەك کەس هەر جورە پێکولەکێ ژ بوونا پەیداکرنا زمانەکێ جیهانی ژبەر هندەك ئەگەرێن زانستی - زمانڤانی یان سیاسی – جڤاکی ب کارەکێ بێ مفا دزانن و رەشبینن. ئەم دێ ل ڤێرێ خوە ژ هینانا فاکتەرێن جیاواز دویر کەین، لێ دیتنا زمانڤانەکی ب ناڤێ هاگن رەنگە یا لۆجیکی بیت، دەمێ دبێژیت : ئەم دشێین ل وی دەمی چاڤەرێێ زمانەکێ جیهانی بین، دەمێ حکومەتەکا جیهانی دروست ببیت. (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥: ٦٥).

هەژییە وێ چەندێژی دیار بکەین، کو زمانێ ئسپرانتۆ ، ئێکەم زمانێ دەستکردێ جیهانی یان نیڤ دەولەتی نینە، بەری ئسپرانتۆی زمانێن دەستکرد هەبوون ژوانژی (ڤۆلا پۆك - volapük)ە، کو ڤەشەکێ ئەلمانی ب ناڤێ یوهان مارتن شلیار ل سالا ١٨٧٩ داهێنابوو، لێ زمانێ ئسپرانتۆی ئەوێ ل سالا ١٨٨٧ هاتییە دامەزراندن، گومان تێدا نینە ژ زمانێ ڤۆلاپۆك باشترە، ژبەر کو زمانێ ئسپرانتۆ زمانەکێ ئاسانتر و سیستەمیترە. زمانێ ئسپرانتۆ ل بەرێ و نهاژی سەرکەڤتیترین هەول و پێکولە بۆ گەهشتنا ب زمانەکێ جیهانی. (احمد شفیق الخطیب : ٢٠٠٦ : ١٠١).

پشكا دووێ:

زمانڤانییا دەروونی (psycholinguistic)

- چەمكێ زمانڤانییا دەروونی:

زمانڤانییا دەروونی (دەروونناسییا زمانی) ناڤێ تایەكێ زانستییێ نوویە كو دوو زانستێن زمانڤانی و دەروونناسیێ پێكڤە گرێددەت؛ ب واتایەكا دن مژارێن هەڤپشكێن هەر دوو زانستێن زمانڤانی و دەروونناسیێ تایەكێ نوو دروستكریە، كو ب زمانڤانییا دەروونی دهێتە نیاسین. (محمد رضا باطنی: ١٣٧٤ : ١١٩).

ب ڤی رەنگی زمانڤانییا دەروونی تایەكێ زمانڤانییێیە ڤەكۆلینێ ل پەیوەندییا دناڤبەرا رەفتارا زمانی و پرۆسە و چالاكیێن هۆشەكیدا دكەت. (David crystal:1997:418).

زمانڤانییا دەروونی ڤەكۆلینێ ل چەواتییا كاركرنا پرۆسا زمانی دكەت. واتە پێكولێ دكەت كو بزانیت چەوا پەیوەندی د ناڤبەرا ئاخڤتنكەری و گوهداریدا هەروەسان د ناڤبەرا خوینەر و نڤێسەریدا دروستدبیت.

چ كارڤەدانێن هۆشەكی د ناڤ هۆشێ ئاخڤتنكەریدا دبنە ئەگەر كو ئەو واتایێ بكەتە دەنگ و گوهدار ب كیژ كارڤەدانێن هۆشەكی ڤان دەنگان دكەتە واتا. هەروەسان نڤیسەر چەوان واتایان دكەتە پیت و خوینەر ب كیژان پرۆسان وان پیتان دكەتە واتا.

(سید محمد ضیاء حسینی : ٢٠٠٦ : ٢).

- زمانڤانی و زمانڤانییا دەروونی:

زمانڤان ل پەیرەوەکێ رێك و پێك دگەرهن کو بناغێ زمانی پێکدهینیت. زمانڤانێن لایەنگرێن قوتابخانا (بەرهەمهینان و ڤەگوهاستنێ - Transformational Generative) پێکولێدکەن بزانن کا ئەو زانینا زمانییا کو هەر مرۆڤەك ل دویف وێ دشێت بێ داوی رستێن رێزمانی بەرهەمبهینیت، ئەو رستێن کو وی چ جاران بەری هینگێ گوهلێ نەبین و دروست نەکر بن، ل دویف چ یاسایەکی کاردکەن. ب واتایەکا دن ڤەکۆلینێ ل شیانا زمانی - competentce دکەت، لێ زمانڤانییا دەروونی ڤەکۆلینێ ل چالاکییا زمانی - perfomance دکەت کو بەلگەیەکە ل سەر بکارهینانا زمانی، ب واتایەکا دن ئەو ڤەکۆلینێ ل ئاخڤتن و ئاخڤتنکەری و نڤێسارا نڤێسەری دکەت دا بزانیت کو د ناڤ هۆشێ واندا ژبوونا بەرهەمهینانا زمانی چ پرۆسەیەك روو ددەت. (سید محمد ضیاء حسینی : ٢٠٠٦ : ٢).

د ڤەکۆلینێن زمانڤانییا دەروونیدا ب تایبەتی ئەو پشکا ڤەکۆلینێ ل چەواتییا کارکرنا پرۆسا زمانی دکەت، هەلسوکەوتێ ل گەل لایەنێ بەرهەست دکەت. د زمانڤانییا دەروونیدا، دیاردێن مینا دوو دلی د دەمێ گوتنا رستاندا، دووبارەکرنا دەنگان و برگان د پەیڤاندا، دەستپێکا شاش ژ تایبەتمەندییێن ئاخڤتنێ دهێنە هژمارتن و گرنگی پێ دهێتە دان، لێ ئەڤ تایبەتمەندییە دزمانڤانییێدگرنگی پێ ناهێنە دان. کەواتە زمانڤانییا دەروونی دەمێ ڤەکۆلینێ ل ئاخڤتنێ دکەت، پتر گرنگیێ ب تایبەتمەندییێن بەرهەست د شروڤەکرنا دەنگاندا ددەت نە ب سیستەمێ فۆنیمیێ زال ب سەر بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ. بۆ نموونە چ روودەدت؟ ل دەمێ کەسەکێ ماندی ل شوونا بێژیت (ڤەهوەکێ بۆ من بینە ڤەخوم.) دبێژیت (خەوەکێ بۆ من بینە ڤەخوم.). ئەگەر د زمانێ کوردیدا بنڤێسین (ئەز، ڤەگوهازتن) لێ بێژنی (ئەس، ڤەگوهاستن) ئەڤە زمانڤانی پێکۆلێدکەت یاسایەکی بۆ دانیت. لێ ئەگەر کەسەك بێژیت : (س - س - سوبا دێ هێم) ئەڤە زمانڤانییا دەروونی پێکولێدکەت بزانیت کا د ناڤ هۆشێ ویدا چ روویدایە. (سید محمد ضیاء حسینی: ٢٠٠٦ : ٢ - ٣).

- بیاڤێن کارکرنا زمانڤانییا دەروونی:

زمانڤانییا دەروونی ڤان بیاڤان و چەندین بیاڤێن دن ب خوەڤە دگریت:

١ - جیاوازییێن کەسی د فێربوون و بکارهینانا زمانیدا: شیانا کەسان د فێربوونا زمانیدا چ زمانێ دایکێ بیت یان زمانەکێ بیانی بیت، ژ هەڤ جیاوازە. زێدەباری ڤێ چەندێ مرۆڤ د فێربوونا لایەنێن جیاوازێن زمانیژیدا ژ هەڤ جیاوازن. ڤەکۆلینا ل ڤان جیاوازیان و ئەگەرێ دروستبوون و ب هێزبوونا وان ئێکە ژ کێشەیێن هەڤپشکێن زمانڤانی و دەروونناسیێ.

٢ - فێربوونا زمانی ل دەڤ زارۆکی: واتە مرۆڤ چەوا فێری زمانێ دایکێ دبیت و ئەڤ فێربوونە ل دویف چ یاسایەکی کاردکەت.

٣ - فێربوونا زمانی ل دەڤ مەزنان: واتە فێربوون و فێرکرنا زمانێ دووی و سێیێ و... هتد چەوان روویددەت و ب چ رێکەکێ بەرهەمێ وێ پتر دبیت.

٤ - ڤەکۆلینی ل پەیوەندییا د ناڤبەرا شیانا زمانی و سەرکەڤتنا مرۆڤی د وان پیشەیاندا دکەت یێن پتر پێدڤی ب کارامەییا زمانی هەی، لەوا پێکولێدکەت هندەك ئەزموونان (test) دانیت کو بشێت ب رێکا وێ بەروەخت شیانا زمانییا مرۆڤی ژبۆ ڤان پیشەیان تاقیبکەت.

٥ - بەرهەڤکرنا هندەك تاقیکرنان کو بشێت پێشڤەچوونێن فێربوونا زمانی، شیانا فێربوونا زمانی و شیانا زمانییا مرۆڤی بپیڤیت. بەرهەڤکرنا هندەك تاقیکرنان کو بشیێن شیانا مرۆڤی د وەرگرتنا پەیامێن زمانی د هندەك دۆخێن نە ئاساییدا بپیڤیت (بۆ نموونە فروکەڤانەك پێدڤییە بشێت د دۆخێن نەئاساییدا پەیامێن رادیۆیی وەربگریت و شرۆڤە بکەت.)

٦ - ڤەکۆلین ل دۆخێ وان زارۆکان یێن د خێزانێن دوو زمانی یان چەند زمانیدا مەزن دبن، هەروەسان ڤەکۆلین ل دۆخێ وان زارۆکان دکەت یێن د خێزانەکا ئێك زمانیدا لێ د ژینگەهەکا جڤاکیيا چەند زمانیدا پەروەردە دبن.

٧ - ڤەكۆلین ل هەموو وان نارێكی و كێماسیان دكەت كو ژ ئەنجامێ نەخۆشی یان یان ژدەستدانا ئەندامان د پرۆسا فێربوونا زمانیدا روویددەن یان دبنە ئەگەرێ ژناڤچوون یان نارێكییا زمانی ل دەڤ مەزنان.

٨ - ڤەكۆلین ل پەیوەندییا د ناڤبەرا هزر و زمانیدا:

ئەرێ هزر بێ زمان دێ هەبیت؟ ئەم چەوان هزر و هەستێن خوە دكەینە د قالبێ پەیڤاندا و ئەرێ قالبێ پەیڤان، فورم و سرۆشتێ هزر و هەستێن مە دگوهۆڕن؟ ئەرێ گوهدار ئەوا د ناڤ هۆشی ئاخڤتنكەریدا هەی و دكەتە د قالبێ پەیڤاندا وەكی خوە وەردگریت؟ ب واتایەكا دن ئەرێ گوهدار هەر هەمان تشتی ژ پەیامێ وەردگریت كو مەبەستا ئاخڤتنكەریە. چەوا ڤێ چەندێ ب پیڤین؟ ئەرێ ئەو كەسێن خودان زمانێن جیاوازن، واتە ئەو زمانێن كو ژ لایێ پێكهاتێڤە گەلەك ژ هەڤ جیاوازن، ژ لایێ هزركرنێژیڤە ژ هەڤ جیاوازن؟ (محمد رضا باطنی : ١٣٨٥ : ١٣٠ - ١٣١).

ژبلی وان ئەركێن سەرەكی هندەك پرسیار ژی هەنە كو زمانڤانییا دەروونی پێدڤیە بەرسڤ بدەت؟

١ - ئەرێ بۆچوونا لایەنگرێن تیۆرا زمانییا ڤەگوهاستنێ دروستە؟

٢ - ئەرێ زمان خوەزایە؟ واتە بۆ ماوەییە یان فێربوونە؟

٣ - ئەرێ زمان تایبەتە ب مرۆڤی؟ بۆچی؟

٤ - ل دەمێ گوهداریكرنێ، ئاخڤتنێ، خواندن و نڤیسانێ چ دناڤ هۆشی مرۆڤیدا روویددەت؟ هەر پرۆسەك چەند قۆناغان دەرباز دكەت؟ چەوان زنجیرەكا دەنگان یان زنجیرەكا پیتان واتایێ دروستدكەن؟

٥ - پەیڤ چەوا دچنە دناڤ هۆشێ مەدا؟ چەوا ل دەمێ پێدڤیاتییێ مفای ژێ وەردگرین؟

٦ - چەوان زانیاریێن خوەیێن جیهانی ل گەل زانیاریێن نوو هاتی تێكەلدكەین؟ ب گوهلێبوون و ب خواندنا پەیڤان چەوان واتایێ دروستدكەین؟ (سید محمد ضیاء حسینی: ٢٠٠٦ : ٤).

دیسان زمانڤانییا دەروونی چەند بیاڤەكێن دنژی هەنە. وەكو:زمان و رازیكرن و زمانێ ئاماژێ و زمانێ جەستەی....كو ل بەرپەرێن بهێت، دێ باس هێتەكرن.

- راستییا رێزمانا ڤەگوهاستنێ:

هیچ کەسەك، چ زمانڤان بیت و چ زمانڤان نەبیت، هند زانیاری ل سەر پێکهاتا زمانییا مێشکێ مرۆڤی نینە. چ زمانڤانەك نابێژیت کو مێشکێ مرۆڤی خودان پێکهاتەیەکە کو دشێت نواندنا فیزیۆلۆژیا پێکهاتا درەختی - tree structure و یاساێن فرێزان - phrase structure rules بکەت. هەروەسان زمانڤان د وێ باوەرێدا نینن دەمێ مرۆڤ دبێژیت(برەڤە) ل دەستپێکێ دنێریتە گرۆپەکا یاسایان و ڤی چەندێ ل بەرچاڤ دگریت کو د ئاستێ ژێریێ رستێدا (تۆ) هەیە. هەروەسان زمانڤان نابێژن ئاخڤتنکەر یاسایێن ڤەگوهاستنێ پێنگاڤ ب پێنگاڤ و ب هووری پەیرەودکەن. (سید محمد ضیاء حسینی: ٢٠٠٦ : ٦).

- ئەرێ زمان تایبەتە ب مرۆڤی؟

چارلز هاکت - C. Hocket ل سالا ١٩٦٣ێ هندەك تایبەتمەندییێن هوور ل دوور سرۆشتێ زمانێ مرۆڤی باسکرینە:

- کەنال - channal:

١ - ب لێڤکرن - بهیستن - vocal – auditory: بکارهینانا کەنالێ ب لێڤکرن و گوهلێبوونێ، ئاخڤتنکەر ب هاریکارییا ئەندامێن ب لێڤکرنێ دەنگان دروستدکەت و گوهدار ب هاریکارییا ئەندامێن بهیستنێ وەردگریت.

٢ - لێکگوهاڕتن - interchangeability: ئەرکێ فرێکەر و وەرگری لێك دهێتە گوهارتن.

٣ - چاڤدێریکرن - complete feedback: ئاخڤتنکەر دشێت ل دەمێ بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ، چاڤدێریا ئاخڤتنا خوە بکەت. واتە ئاخڤتنا خوە راستڤە دکەت.

• تایبەتمەندییێن واتایی - semanticfeatures:

٤ - واتاداربوون - semanticity: هێما بۆ مەبەستا لێ زڤرین بۆ تشتان یان رەفتاران د جیهانا دەرڤەدا بکاردهێت. ئەگەر هێما پەیڤی وەربگرین، دزانین بۆ نموونە پەیڤا (مێز) بۆ هەموو (مێز)ێن جیهانێ بکاردهێت، لەوا (مێز) ب تنێ ب واتا (مێز)ەکا دیارکری نینە، بەلکو مسداقا (مێز)ێیە.

٥ - خۆبخۆیی بوون - Arbitrariness: د ناڤبەرا دال و مەدلوولی(فۆرم و واتا)یێدا پێوەندییەکا راستەوخۆ نینە.

٦- پێکڤەنە گرێدای - discreteness: زمان ل سەر بناغێ یەکەییێن سەربخۆ و لڤوك هاتیە دامەزرادن. هەر پەیڤەك د رستا (وی شووشە شکاند)یەکەیەکا سەربخۆیە و دشێت ژ جهێ خوە بلڤیت، وەکی (شووشە وی شکاند).

٧ - ڤەگوهاستن - displacement: د ئاخڤتنێدا ئەم باسی دەمێ ئایندە و رابردوو و جهێن نەمادە دکەین.

• فێربوون:

٨ - ڤەگوهاستنا کەلتووری - (cultural transmission): ئاخڤتن ژ نەوەکی بۆ نەوەکێ دن دهێتە ڤەگوهاستن. زارۆکێن ئەڤرۆ زمان و فەرهەنگا دایك و بابان فێردبن و بۆ جیلێ بهێت دێ ڤەگوهێزن.

٩ - فێربوون - learnability: ئەم دشێن فێری زمانێ نەتەوەکێ دنژی ببین.

• پێکهاتە - structure:

١٠ - داهێنان - creativity: هەر مرۆڤەك دشێت ب درێژاهیا ژیانا خوە بێ سنوور پێکهاتەییێن زمانی دەربڕیت، کو بەری هینگی دروست نەکربن و نە بهیستبن.

١١ - دووانەیی بوون - duality of patterning: یەکەییێن بچووك (وەکی فۆنیم) پێکڤە دهێن و یەکەییێن مەزنتر (وەکی مۆرفیمێ)دروستدکەن.

١٢ - پێکڤەگرێدانا پێکهاتەیی: هەموو زمانەك ژ هندەك پێکهاتەیێن پێکڤەگرێدای دروستبوویە. هەر رستەك ژ کومەکا فرێزان و هەر فرێزەك ژی ژ کومەکا پەیڤان، هەر پەیڤەك ژ کۆمەکا فۆنیمان دروستبوویە.

- بکارهینان - use:

١٣ - ل ژێر کونترۆلا مرۆڤییە - control: بکارهینانا زمانی ل دەڤ مرۆڤی مەبەستدارە و بۆ گەهاندنا پەیامەکێیە.

١٤ - ئەرکدار - specialization: ئاخڤتنێ ئەرکەکێ دن نینە. ئامانج ژێ ب تنێ گەهاندنا واتایێ و دروستکرنا پەیوەندییێیە.

١٥ - بکارهینانا ئێکسەر - spontaneous usage: بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ پێدڤی ب خوە ئامادەکرنا بەری هینگێ نینە. ئاخڤتنکەر ل دەمێ دروستکرنا ئاخڤتنێ بەرێ خوە نادەنە چەواتییا رێزکرنا دەنگ و پەیڤان ل دویف یاسایێن وی زمانی، بەلکو گرنگیێ ب ڤەگوهاستنا واتایێ ددەت.

١٦ - نووبەت گرتن: مرۆڤ د ئاخڤیت، پاشی رادوەستیت تا کەسێ بەرامبەر، کارڤەدانا خوە نیشانددەت.

١٧ - دوو مەبەستداری - prevarication: ئاخڤتن دشێت بۆ مەبەستا درەوێ، ئاخڤتنا مەجازی، دڕکێ بهێتە بکارهینان.

١٨ - لێزفرین - reflectiveness: زمان دشێت ژبوونا شرۆڤەکرنا زمانی بخوە بهێتە بکارهینان. (سید محمد ضیاء حسینی: ٢٠٠٦ : ١١ - ١٥)

- تاقیکرنێن زمانی:

وەکو ئاشکەرا تاقیکرن چەند جورەکن. وەکو تاقیکرنا بابەتی، تاقیکرنا سەرزاری تاقیکرنا شیانێ، تاقیکرنا ژ نیشکەکێڤە، تاقیکرنا ل مالێ، تاقیکرنا نڤێسی، تاقیکرنا پراکتێکی، تاقیکرنا پەرتووکا گرتی، تاقیکرنا پەرتووکا ڤەکری.... هتد.

تاقیکرنێن قوتابخانان گرنگییەکا دیار هەیە، کو دبن ئەنجامێ تاقیکرناندا بریار دهێتە دان، کو قوتابی ژ قۆناغەکی بچیتە قۆناغەکا دن. دیسان کارتێکرنا خوە هەیە ل سەر وەرگرتنا قوتابییان ل زانکۆیێ هەروەسان رۆلێ خوە هەیە ل سەر بسپۆرییا قوتابی، ژبەر کو ئەگەر نمرێن قوتابی بلندبن د تاقیکرناندا، ل وی دەمی دێ پسپورییا وییا جودابیت، ژ پسپورییا قوتابیەکێ، کو نمرا وی دتاقیکرناندا یا کێم بوویە. دیسان ب رێکا تاقیکرنان قوتابی گەلەك جاران دشێت (زەمالێن خواندنێ) وەربگریت و ئەڤ تاقیکرنە کارتێکرنێ ل دەروونێ قوتابی و هەلویستێ وی ل سەر خواندن و قوتابخانێ دکەت.

ل دەمێ ئامادەکرنا تاقیکرنێ، پێدڤییە رەنجەکا مەزن بهێتە مەزاختن بۆ هندێ دا کو تاقیکرن یا سەر لەبەربیت هەروەسان یا (عادل) بیت و ببیتە پیڤەرەکێ راستەقینەیی بۆ شیانێن قوتابی ئانکو پێدڤییە تاقیکرن یا گشتی بیت هەروەسان یا پلەدار بیت و دشیاندا بیت بهێتە راستڤەکرن دیسان دەم یێ گونجای بیت و تاقێکرنێ پەیوەندی ب بابەتیڤە هەبیت و نمرە بەرامبەر هەر پرسیارەکێ بهێنە دانان و جوراجوری د شێوێ پرسیاراندا هەبیت و بەرسڤا پرسیارێ ل دەڤ مامۆستا و قوتابییا دیارکری بیت و دخزمەتا ئارمانجێن پەروەردەیی یێن گشتیدا بیت دیسان تاقیکرن د خزمەتا ئارمانجێن تاییەتێن بابەتیدا بیت.... (محمد علی الخولی: ۱۹۹۸ : ۱۷۱ - ۱۷۲).

ل دوماهیکێ ژ هەژییە بێژین کو تاقیکرنان گەلەك ئارمانج هەنە، هەروەسان گەلەك ئەرك و بکارهینانێن گرنگ هەنە. دراستیدا چێدبیت تاقیکرنەك خزمەتا پتر ژ ئارمانجەکێ بکەت. بۆ نموونە ل دەمێ تاقیکرن ب قوتابی دهێتە کرن ب مەرەما هندێ، کو بچیتە قۆناغەکا بلندتر دشیاندایە هەمان تاقیکرن ب مەرەما هندێ بهێتە بکارهینان کو مامۆستا بشێت مفای ژێ وەربگریت بۆ باشکرنا تاقیکرنێن بهێت، ئەوژی کا چەوان پرسیاران بۆ قوتابییان بهینیت. (محمد علی الخولی: ۱۹۹۸ : ۱۸۰).

- فێربوونا زمانی ل دەڤ زارۆکی (فێربوونا زمانێ ئێکی):

ل دور فێربوونا زمانێ ئێکی هندەك گریمانە هەنە، مینا:

١ - گریمانا خوەزایی - Nativist

٢ - گریمانا ژینگەهی - Environmentalist

٣ - گریما کارڤەدانا بەرامبەر(کارڤەدانێ) - Interactionist

١ - *گریمانا خوەزایی - Nativist:*

لاینگەرێن ڤێ گریمانێ د وێ باوەرێدانە کو فێربوونا زمانی ژ ئەنجامێ وێ شیانێیە یا ل گەل مرۆڤی ژ دایك دبیت، ئەڤ شیانا سرۆشتی ئەگەرێ سەرەکیێ فێربوونا زمانیە. بەلگێ وانژی ئەڤەیە کو لۆژیکی نینە وەسان هزر بکەین کو زارۆك د ماوێ (٥) سالێن دەستپێکا ژیانێ و ل دویف وێ ژینگەها کو تێدا دژیت فێری دیاردەیەکا ئالۆزا مینا زانینا زمانی ببیت.

ئاخڤتنا مەزنان ژ دوو لایانڤە کێماسی تێدا هەنە. یا ئێکی ئەڤەیە کو مەزن هەموو جارێ پێکهاتەیێن رێزمانییێن دروست د ئاخڤتنا خوە دا بکار ناهینن، لەوا زارۆك نەشێت ژ ئاخڤتنا وان بگەهیتە یاسایێن زمانی و یا دووێ ژی ئەڤەیە کو زارۆکی وێنێ هۆشەکی ل دەڤ نینە کو بشێت پێکهاتەیێن نەرێزمانی دەستنیشانبکەت، واتە هەر ئەزموونەك د ژیانێدا وێنەکێ هۆشەکی د هۆشێ مەدا دروستدکەت، بۆ نموونە دەمێ زارۆك بۆ یەکەم جار گیاندارەکی دبینیت یێ کو مەزن دبێژنێ (پشیك)، ئەڤە دەمێ ئەو سەیەکیژی دبینیت هەر ب پشیك دزانیت. چونکی وی وێنەکێ هۆشەکی ژ پشیکێ د هۆشێ خوە دا هەیە، کو ئەوژی (سەر، گەدەن، چارپێ، کوری، ....) ـە و هەر گیاندارەکی ئەڤ سیمایە ل دەڤ هەبن ب پشیك دزنیت، سەیژی هەر هەمان تایبەتمەندی هەنە و د گەل وی وێنێ هۆشەکیدا دگونجیت. لەوا دەمێ زارۆکی ئەزموونەك نەبیت چەوان دشێت پێکهاتەیێن نە دروست دەستنیشانبکەت. (سید محمد ضیاء حسینی: ٢٠٠٦ : ٤٠).

ئەڤ زالبوونا زارۆکی ب سەر سیستەمێ ئالۆزێ زمانی ل وی دەمییە کو ژ لایێ نیاسینێ - congnition ڤە هێشتا وەرارا تەواو نەکریە، ئەڤەژی بجھ ناهێت، ئەگەر زارۆك خودان سیستەمەکێ خوەزا و زکماکی ب ناڤێ سیستەمێ فێربوونا زمانی – (Language Acquisition Device LAD) نەبیت.

ژ لایەنگرێن ڤێ بۆچوونێژی (چومسکی) یە. ب باوەرا چومسکی هەموو زمانان تایبەتمەندیێن هەڤپشك هەنە (واتە هەموو زمانان ناڤ و کار هەنە) کو ب (هەڤپشکێن زمانی) دهێنە نیاسین. ئەو د وێ باوەرێدایە کو مە سیستەمەکێ خوەزا ب ناڤێ (LAD) هەیە. ئەڤ سیستەمە هاریکارییا زارۆکان دکەت، کو وێ رێزمانا کو دکەڤیتە ژێر کاریگەرییا وێ، واتە رێزمانا زمانێ دایکێ، ژ (هەڤپشکێن زمانی) هەلبژێریت. ب تنێ ئەڤ سیستەمەیە کو دشێت بێژیت کا چەوا زارۆك دشێن رێزمانا دروست ژ یا نەدروست جودا بکەن. بۆ نموونە، ژ (هەڤپشکێن زمانی)د رێزکرنا کەرەستێن رستێدا رێزکرنێن (SVO-SOV-VSO-VOS-OVS-OSV) هەنە، زارۆکێ کورد ل دویڤ وێ رێزمانا کو کاریگەریێ لێ دکەت ژ(هەڤپشکێن زمانی) یاسا (SOV) هەلدبژێرت. ب باوەرا چومسکی (LAD) ب تنێ تایبەتە ب مرۆڤی و ل دەڤ گیانەوەران ناهێتە دیتن.

هەروەسان چومسکی دوو روویێن ژدەرڤە و ژناڤدا بۆ رستێ دیار دکەت. روویێ ژدەرڤە، ئەو پەیڤن کو ئەم پێ دئاخڤین یان مە گوهلێدبیت. و روویێ ژناڤدا ئاستێ واتا رستێیە.

دەمێ د ئاخڤین هزرێ دکەینە رستە (ژ روویێ ژناڤدا بۆ روویێ دەرڤە)، لێ دەمێ گوهداری دکەین بەرۆڤاژی (ژ روویێ دەرڤە بۆ ناڤدا) دچین. رستە ب هاریکارییا رێزمانا ڤەگوهاستنێ ژ روویەکی بۆ روویەکێ دن دهێنە ڤەگوهاستن. رستان رەنگە روویێ ژدەرڤەیێ جیاواز هەبیت لێ روویێ ژناڤدایێ یەکسان هەبیت:

- The dog chased the man

- The man was chased by the dog

ب باوەرا چومسكی شیانا گوهۆڕینا رستێ ژ ئاستێ ژناڤدا بۆ ژدەرڤە بۆ سیستەمێ (LAD) دزڤریتەڤە. ئەڤ گریمانەیە پتر گرنگیێ ب سینتاكسێ ددەت و لایەنێن جڤاكی و دروستكرنا پەیوەندیێ د پراگماتیكێدا ژبیردكەت. هندەك زانا د وێ باوەرێدانە، كو پێدڤیاتی ب دروستكرنا پەیوەندیێ ژ بزوێنەرێن فێربوونا زمانییە. هەروەسان هندەك بەلگە هەنە كو نیشانددەن ب تنێ دۆخ و ژینگەها زمانی فێربوونا زمانی مسوگەر ناكەن، بەلكو كارڤەدانا بەرامبەر دگەل وان كەساندا یێن زمانی بكاردهینن‌ژی بۆ فێربوونێ پێدڤیە. (نیك لاند : ١٣٨٨ : ٧٩).

٢ - گریمانا ژینگەهی:

ل دویف ڤێ گریمانێ پەروەردە و ئەزموونا مرۆڤی گرنگترە ژ سرۆشت و شیانێن وییێن خوەزایی. ئەو د وێ باورێدانە كو خوەزایا مرۆڤی چ رۆل نینە ژبلی هندێ كو ڤی هەڤیری وەسان ئامادە بكەت كو ب هێزێن ژینگەهی (دەوروبەری) بهێتە قالبدان و فۆرمێ دیاركری وەربگریت. (سید محمد ضیاء حسینی: ٢٠٠٦ : ٤٢)

ئسكینەرێ skinner رەفتارناس - ١٩٥٧ ژ ئێكەم كەسان بۆ كو باسی فێربوونا زمانی ئێكێ كری. ئەو د پەرتووكا خوەدا (رەفتارا ئاخفتنێ - verbal Bahvior) دبێژیت: (زمان ب تنێ فۆرمەكێ دنێ رەفتارێیە كو دشێین وەكی هەر رەفتارەكا دن فێر ببین). ئەو دبێژیت كو بناغێ فێربوونێ (ب هێزكرن - rein forcement)ـە. ب هێزكرن تشتەكە كو رەفتارێ ب هێز دئێخیت و ئەگەرێ روودانا دووبارەژی پتر دكەت. بۆ نموونە ئەگەر مشكەكێ برسی پشتی كو دكمەكێ د دەوسینیت خوارنێ وەربگریت، ئەڤە ئەگەرەكا زور هەیە كو دووبارە وێ دوكمێ ب دەوسینیت. ئەڤ خوارنە وەكی (ب هێز كەران) كار دكەت.

ڤەكۆلینان نیشاندایە كو سرنج دان و پەسن ب هێزكەرێن گەلەك باشن بۆ زارۆكان. ئسكینەر د وێ باوەرێدا بوو كو دەمێ زارۆك غن غنێ دكەت، ب هاریكاریا سەرنجا مەزنان ب هێز دكەڤیت. هەر ئەڤ ب هێزكرنە رەنگە ئەگەرێ دووبارەكرنا دەنگان بیت ژ لایێ زارۆكانڤە.

هەروەسان ئەو باسی رۆلێ ب هێزکرنا هەلبژاردان و ڤالبدانا رەفتاران د فێرکرنا زمانیدا دکەت. واتە رەفتارا سادە دکەتە رەفتارا ئالۆز. ئسکینەری کوتر فێرکرن کو دمێ خوە ل تەپێ بدەن و پاشی ب رێکا ڤالبدانا رەفتارا سادەیا دم لێدانێ وان کوتران پینگ پونگ دکر. دایك و بابژی هەمان کاری دکەن داکو دەنگ ببنە پەیڤ.

لەوا دەستپێکێ دەنگی (با) دهێتە ب هێزکرن، لێ پاشی ب تنێ ل وی دەمی زارۆك دشێت سەرنجا بابێ خوە بۆ رەخێ خوە راکێشیت دەمێ (با با) یێ بێژیت. ئەڤ پرۆسا ب هێزکرنێ بەردەوام دبیت؛ چونکی زارۆك بۆ دانانا پەیڤان ب رەخ ئێکڤە ب هێزکرنێ وەردگریت. بۆ نموونە رەنگە زارۆکەك، پشتی گوتنا (شەربەتا فیقی)، ڤەخوارنەکێ وەربگریت، لێ پشتی هینگێ رەنگە هەمان ئارمانج ب (شەربەتەکا فیقیا خۆش) ب دەستڤە بهێت و ئەڤ کارە بەردەوام دبیت، چونکی زارۆك پێدڤیە وان رستان دروستبکەت کو وەکی دانەیا مەزنان بیت. لەوا هەتا ئەڤ ئارمانجە ب دەستڤە دهێت پرۆسا ب هێزکرنێژی بەردەوام دبیت.(تیك لاند : ١٣٨٨ : ٦٩) لەوا سکینەردبێژیت: فێربوونا زمانی ل دەڤ زارۆکی گەلەك وەکی فێربوونا سەیە دەمێ ل سەر هەر دوو پێن خوە رادوەستیت دا بسکیتەکێ وەربگریت، واتە پەروەردەکرن، هاندان، لاسایکرن، پاداش و دووبارەکرن. (لرت تاد : ١٣٧٥ : ١٦٤).

هەروەسان وی باسی (بەرسڤێن نەرێ) یان لاسایکرنێ کرییە، کو رۆل د فێربوونا زمانیدا هەیە. زارۆك لاسایيا مەزنان دکەن، ئەگەر ب بەرسڤا نەرێ بهێتە ب هێزکرن. ئەگەر زارۆك لاسایيا مەزنان بکەت و وەکی وی بێژیتە (وەردەکێ) وەردەك ئەڤە ب دەربرینەکا پۆزەتیڤ دهێتە ب هێزکرن. لێ ئەگەر زارۆك بێژیتە کوترێ (وەردەك) ئەڤە بەرسڤا مەزنان نەریێە (نە، ئەڤە وەردەك نینە). ئەو دگەهیتە ڤێ ئەنجامێ کو بەرسڤێن نەرێ د فێربوونا چەواتیا رۆنانا پەیڤاندا گەلەك گرنگە؛ بۆ نموونە رەنگە زارۆك رستا (من یاریکێن خوە دڤێن.) ب گوتنا (یاریك دڤێن) لاسایی بکەت. ئەگەر پشتی گوتنا ڤێ رستێ یاریکان بدەنی، ئەڤ چەندە دهێتە ب هێزکرن و رەنگە هەر گاڤا زارۆکی دوبارە یاریك بڤێن وێ دووبارە بکەتەڤە. (نیك لاند : ١٣٨٨ : ٧٠).

ئاخفتنا زارۆكانە (Motherese):

ل ڤێ داوییێ لایەنگرێن گریمانا ژینگەهی باسی شێوازەکی تایبەتێ زمانی دکەن کو دایك و باب بۆ پەیوەندییێ ل گەل زارۆکێن خوە بکاردهینن، کو فێربوونا زمانی ب ساناهیتر دکەت، ئەڤ شێوازێ تایبەت ب (زمانێ دایکانە) دهێتە نیاسین، لێ چونکی باب و دەوروبەرژی پشکدارن تێدا ب (ئاخفتنا زارۆکانە) دهێتە نیاسین. ئەڤ ئاخفتنە شێوازەکێ سادەکرییێ ئاخفتنێیە کو مەزن شێوازێ دەربڕین و ناڤەرۆکا وێ دگوهۆڕن دا زارۆك تێبگەهیت. ئەڤ ئاخفتنە ب بەراورد دگەل ئاخفتنا مەزناندا یا کورتترە و ب بەرزی و نزمیەکا بلندتر و پرت پرت دهێتە گوتن. هەروەسان رستە سادەنە، فۆرمەکێ سادەیێ رێزمانی هەیە، پەیڤ سادە و سنووردارن. هەروەسان دووبارەکرن ژی تێدا هەیە. بۆ نموونە (هرچا +مەزن+ ل+ کیڤەیە ؟) هرچا + مەزن + یا + ل + ڤێرێ). ئەڤ جورێ ئاخفتنێ ب مەزن بوونا زارۆکی دهێتە گوهۆڕین و شێوێ دەربڕین و ناڤەرۆکا وێ ب بەرز بوونا شیانا زمانییا زارۆکی، ئالۆزتر دبیت. (نیك لاند : ١٣٨٨ : ٧٢)

هندەك ئاخفتنێن زارۆکانە د زمانێ کوردیدا:

ئاخفتنێن زاۆکان	ئاخفتنێن مەزنان
کوڕۆ وەنەنە	کوڕۆ وەنەکە
پشی	پشیك، کتك
پێسی	پێپسی
مێلی	مێری
وەلە ڤێلێ	وەرە ڤێرێ
کەچیفك	کەڤچك
تە جزێ کلیە	تە میزتیە
ژژی	گوشت

٣ - گریمانا كارڤەدانێ:

ئەڤ گریمانە ب هێزترە ژ هەر دوو گریمانێن دن چونكی ئەڤ گریمانە هەر دوو هۆكارێن ژینگەهی و خوەزایی د فێربوونا زمانیدا ژبیر ناكەت. (سید محمد ضیاء حسینی: ٢٠٠٦ : ٤٣)

لایەنگرێن ڤێ نێرینێ دبێژن كو پێدڤیاتییا ب پەیوەندیكرنێ بزوێنەرێ سەرەكیێ فێربوونا زمانییە. زمان كارامەییەكە (چاپوكیەكە) كو ب رێكا هەلسوكەوت ل گەل كەسێن دەوروبەر دهێتە وەرگرتن. ئەو گرنگیێ ب پراگماتیكێ (بكارهینانا زمانی) ددەن نە سینتاكسێ. (برروونر - ١٩٨٣) باسی سیستەمێ جڤاكیێ فێربوونا زمانی (LASS) دكەت. (LASS) بەروڤاژی (LAD)، گرنگیێ ب سرۆشتێ جڤاكیێ زمانی ددەت. هندەك بەلگە هەنە كو كارامەییا هەلسوكەوتێ ل گەل دەوربەری، گرنگترە ژ بەرهەمهینان تێگەهشتنا پەیڤان یان زمانی؛ بۆ نموونە، لایەنەكێ گرنگێ بكارهینانا زمانی بۆ دروستكرنا پەیوەندیێ، ل بەر چاڤگرتنا نوبەتێیە. ئەم نەشێین دانوستاندنێ بكەین هەتا ل دەمێ دیاركریدا نەئاخڤین. گەلەك ڤەكۆلینان دیاركریە، كو زارۆك بەری ئاخڤتنێ فێری ببن، فێری نوبەگرتنێ د هەلسوكەوتێدا دبن. (نیك لاند : ١٣٨٨ : ٨١).

(مێسێر - ٢٠٠٠) دبێژیت ئەگەر ژێدەرێ زمانی تەلەڤزیون بیت ئەڤە پێشكەڤتنا زمانی دێ یا لاواز بیت. (جیم) كو هەتا سێ سالیێ ژبەر كەرییا دایك و بابێن خوە ب تنێ زمان ژ تەلەڤزیونێ وەردگرت، هاتە سەلماندن كو جیمی فێری بكارهینانا پەیڤان ببوو لێ هێشتا ب لێڤكرن و رێزمانا وییا لاواز بوو. پرانییا زارۆكێن ئنگلیزی زمان بیت ل دەستپێكێ فێری (S) ا كۆمكرنێ دبن لێ جیمی هێشتا فێرنەببوو. كەواتە تەلەڤزیون زمانی پێشكەشی زارۆكان دكەت، لێ چونكی كارڤەدانا بەرامبەر نینە لەوا زارۆك ب باشی فێرنابن. (نیك لاند : ١٣٨٨ : ٨٢).

هندەك كێماسی ژی د ڤێ گریمانێدا هەنە. یا ئێكێ، شێوێ هەلسوكەوتا زارۆك و مەزنان د كەلتووراندا ژ هەڤ جودایە و ئەگەر فێربوونا زمانی گرێدای ڤێ هەلسوكەوتێ بیت، ئەڤە پێدڤییە دناڤبەرا كەلتووراندا جیاوازی هەبیت. لێ هەر وەكی خوەزاییان دیاركری، گەلەك ژ لایەنێن فێربوونا زمانی گشتینە و هەڤپشكن. یا دووێ، ئەڤ بۆچوونە ژبەر كو ب هووری چەواتییا كاریگەرییا هەلسووكەوتا جڤاكی ل سەر فێربوونا زمانی دیارناكەت، رەخنە ژێ هاتینە گرتن. (نیك لاند : ١٣٨٨ : ٨٢).

- بۆچوونا لایەنگرێن ڤەگوهاستنێ ل دور فێربوونا زمانی:

ل دور نێرینا لایەنگرێن ڤێ بۆچوونێ زارۆك گرۆپەکێ سنووردار ژ یاسایان فێردبیت، کو ب هاریکارییا وان رستێن بێ سنوورێن زمانێ خوە بەرهەم دهینیت. نها ئەرێ زارۆك چەوان فێری ڤان یاسایان دبیت؟ ب نێرینا چومسکی فێربوونا زمانی ژ خالا سفرێ دەست پێ ناکەت و بەرهەمێ ئەزموونێ ژی نینە، بەلکو پشکەکا مەزن ب رێکا (جینات)ان بۆ زارۆکی دهێتە ڤەگوهاستن. ئەڤە وێ رامانێ نادەت کو زمان بۆماوەییە بەلکو زارۆکێ مرۆڤی د ناڤ هەر گرۆپەکێدا بژیت ئەڤە فێری زمانێ وێ گرۆپێ دبیت. مەبەستا چومسکی ئەڤەیە کو:

١ - هەموو زمان د هندەك سێمایێن هەڤپشك و بنچینەییدا هەڤ دگرن.

٢ - هۆشی زارۆکێ مرۆڤی ژ لایێ جینیڤە وەسان هاتییە دروستکرن کو ل دەمێ ژ دایك دبیت ئەڤ سیمایە تێدا هەنە و پێدڤی ب فێربوونێ نینە و ئەڤ بنەمایێن هەڤپشك دگەل وان ئەزموونێن کو زارۆك ژ دەوروبەرێن خوە وەردگریت ب هەڤرا زمانێ دایکێ ل دەڤ زارۆکی دروستدکەن.

نێرینا چومسکی ب تنێ باس ل پێکهاتا مێشکی و دەمارییا مرۆڤی ناکەت کو د بەرهەڤن بۆ فێربوونا زمانی بەلکو درێژەپێدەرێ نێرینێن دکارتیەژی، ب باوەرا دکارتی هندەك چەمکێن گرنگتر ژ ئەزموونێ هەنە کو خوەزا هۆشینە و شێوێ زانینا داهاتیا مرۆڤی دیار دکەن، هەروەسان ئەو د وێ باوەرێدا بوو کو بناغە و شەنگستێ زمانی خوەزا هۆشیە و دەمێ ژدایکبوونێ ل دەڤ زارۆکی هەیە و ئەزموونا زارۆکی یا زمانی وەکی ئاڤاهیەکییە کو ل سەر ڤی شەنگستێ خوەزا ئاڤا دبیت. (محمد رضا باطنی : ١٣٧٤ : ٥٤) ئەو بەلگێن کو چومسکی بۆ سەلماندنا نێرینا خوە دهینیت ئەڤەنە:

١ - لایەنێن گشتیێن زمانی - language universals:

ب نێرینا چومسکی هەموو زمانەك ژ روویەکێ ژناڤدا و روویەکێ ژسەرڤە پێکهاتییە. روویێ ژسەرڤە ب فۆرمێن جودا دەردکەڤیت، لێ روویێ ژناڤدا کو رەنگڤەدانا پێکهاتا لەشی و هۆشییا مرۆڤییە هەتا رادەیەکی یەکسانە. (محمد رضا باطنی :

١٣٧٤ : ٥٦) بۆ نموونه خالەكا هەڤپشكا هەموو زمانان پرت پرت كرنا وێيە، واتە ل دويڤ (تايبەتمەنييا دووانەييا زمانى)دا، هەموو رستە ل پلا ئێكێ بۆ يەكەيێن واتادار دهێنە دابەشكرن كو ب(مۆرفيم - morpheme) دهێنە نياسين، هەروەسان ئەڤ يەكەيە ل پلا دووێ بۆ يەكەيێن دەنگى دهێنە دابەشكرن كو ب (فۆنيم - phoneme) دهێنە نياسن. دەمێ ئەم بەرێ خوە بدەينە سيستەمێ دەنگێ زمانى دبينن، كو د هەموو زماناندا ڤاول و كونسۆنانت هەنە و هەموو كونسۆنانتژى يان گرن يا كپن.

٢ - فێربوونا زمانى گرێداى هۆشمەندى و فێركرنێ نينە:

گەلەك زارۆك هەنە كو ژلايێ هۆشيڤە پاشكەڤتينە، لێ ل گەل هندێژى فێرى زمانى دبن. هەروەسان پێدڤى ناكەت كو دايك و باب ب فێركرنا زارۆكى رابن، دەمێ زارۆك د ژينگەهەكا زمانيدا مەزن دبيت فێرى زمانى دبيت. زارۆك ژ وان كەسان زمانى وەردگريت (دايك و باب) كو وان زانيارى ل سەر سيستەمێ ئالۆزێ زمانى و ياسايێن وێ نينە و ئەو زانياريێن زمانى كو زارۆكى گوهلێدبن ناتەواون و كێماسى تێدا هەنە، لێ ل گەل هندێژى زارۆك هەتا ژيێ چار ساليێ فێرى بناغێ سەرەكيێ زمانێ دايكێ دبيت.

٣ - پەيوەندييا دناڤبەرا وەرا زارۆكى و فێربوونا زمانيدا:

د ناڤبەرا وەرارا لەشييا زارۆكى و فێربوونا زمانيدا پەيوەندييەكا موكوم هەيە. هەموو زارۆكێن جيهانێ د ماوەيەكێ هەتا رادەيەكى يەكسانىدا فێرى زمانى دبن. واتە هەڤسەنگى هەيە د ناڤبەرا هەر قۆناغەكا وەرارا لەشى و هەر قوناغەكا وەرا زمانيدا. هەتا زارۆك نەگەهنە قۆناغەكا دياركرى ژ وەرارا لەشى، ئەڤە هندەك ژ سيمايێن زمانى ل دەڤ پەيدا نابن. هەروەسان بۆ فێربوونا زمانى ل دەڤ زارۆكى تەمەنەكێ دياركرى هەيە كو ئەگەر د وى تەمەنيدا دەليڤا فێربوونا زمانى بۆ نەهێتە بەرهەڤكرن ئەڤە د قوناغێن بهێتدا رەنگە فێربوونا وى گەلەك يا بزحمەت بيت. (محمد رضا باطنى : ١٣٧٤ : ٥٨).

- قوناغێن فێربوونا زمانی ل دەڤ زارۆکی

ا - قوناغا بەری ژدایکبوونی (ئاشنا بوون ل گەل ئاوازا زمانێ دایکێ):

ڤەکۆلینەکا نوو یا(فەرەنسی و ئەلمانی)، کو ژ ئالێی زانایێن زانکۆیا (فۆرستبۆرگ)ا ئەلمانی ل (پەیمانگەها ماکس بلاك) بۆ (زانستێن ئیدراك و عەقلێ مرۆڤی) ل باژارێ (لێبزگ) و پەیمانگەها (زانستێ ئیدراك و سایکۆلۆجیا زمانی) ل (قوتابخانا نموونەییا سرۆشتی) ل پاریسێ، کو ل گۆڤارا (جۆرنال کارنت بایلۆجی) هاتییە بەلاڤکرن، دیاردکەت کو زارۆك هێشتا د زکێ دایکێدا، قۆناغێن وەرگرتنا زمانی ل دەڤ دەست پێدکەت.

ئەو ڤەکۆلین ئاماژێ بۆ وێ چەندێ دکەت، کو زارۆك دەمێ د زکێ دایکا خوەدایە هەستێ ب دەنگ و تۆنا زمانییا دایکا خوە دکەت، ژبەر هندێژی دەمێ ژدایکدبیت مینا تۆنا دەنگێ دایکا خوە دکەتەگری و ڤیژینا هەلددەت. وێ ڤەکۆلینێ بەراوردەك د ناڤبەرا زارۆکێن کو ژ دایکێن فەرەنسی ئاخێڤ و زارۆکێن ژ دایکێن ئەلمانی ئاخێڤ ژدایکبوونە، کریە و گەهشتییە وێ ئەنحامێ کو جوداهی د ناڤبەرا گری و دەنگێن واندا هەیە، جوداهیژی ئەوە کو د زمانێ فەرەنسیدا داوییا پەیڤان ب تۆنەکا بەرەڤ بلندبوونێ دچیت، لێ د زمانێ ئەلمانیدا داوییا پەیڤان ب تۆنەکا بەرەڤ نزمبوونێ دهێت. وان زانایان ئەگەرێ وێ جوداهیێ بۆ ئاست و نموونەیێن جودایێن دەنگی ل دەڤ دایکێن وان ڤەگەڕاندیە.

(کاسلین فێرمك) سەرۆکا (سەنتەرێ وەرارا قۆناغێن پێش ئاخڤتنێ و ئاستەنگێن زمانی) ل نەخۆشخانا زانکۆیا فۆرتسبۆرگ، د ڤەکۆلینەکێدا ئەو راستییە سەلماندیە کو بنیاتا زمانی ل گەل ئێکەم گریێن زارۆکی دەست پێدکەت. فێرمك د ڤەکۆلینا خوەدا شیکرن و شرۆڤەکاری بۆ (٢٠) دەمژمێر ژ دەنگێ تۆمارکریێ زارۆکان کریە و گەهشتییە ڤێ ئەنجامێ.

بەری نها زانایێن زمان و سایکۆلۆجی ئەو راستییە سەلماندبوون کو زارۆك دشێت ل سێ مەهێن داویێ د زکێ دایکا خوەدا جوداهیێ د ناڤبەرا زمان و تۆنا دەنگێ دایکا خوە دا ل گەل یێن دن بکەت، ئانکو دەمێ شەش مەهە د زکێ دایکا خوەدا و هێشتا سێ مەه مانە بهێتە سەر دونیایێ. (عبدالمناف رمضان: ٢٠١١: ١٧)

٢ - غرِغرِكرن cooing:

(دەمێ تەمەنێ زارۆكی دبیتە ٦ هەتا ٨ حەفتییان دەست ب غرِغرِكرنێ دكەت. غرِغرِا زارۆكی تێكەلەكە ژ كۆنسۆنانتێن پەحنكا نەرم و ڤاولێن داویێ مینا د گوتنێن وەكی [ku :] coo ؛ [gaga] ga - ga و [gu :] goo دا دبینین.) (گرور هادسن : ١٣٨٣ : ١٤١).

٣ - ڤرِڤرِكرن babbling:

ئەڤە ئەو قۆناغە یا زارۆك دشێت روونیتە خوارێ و هندەك ڤاول و كونسۆنانتێن جیاواز ب لێڤ بكەت، وەكی خشووكان و كونسۆنانتێن دفنێ بەرهەم بینیت. ئەڤ دەنگە ب babbling دهێنە نیاسین. (جورج یول : ١٣٨٤: ٢٠٦) رەنگە دەنگێن هندەك برِگێن مینا da و mu ژی ب خوەڤە بگریت. گەلەك زانا دبێژن كو زارۆك د ڤێ قۆناغێدا راهێنانا وان دەنگێن زمانی دكەت كو دەمێ مەزن دبیت پێ دئاخڤیت. (گرور هادسن : ١٣٨٣ : ١٤٢).

٤ - ژێكڤاڤارتنا دەنگێن زمانی ژ دەنگێن نەزمانی:

زارۆك بەری فێری زمانی بیت پێدڤییە دەنگێن زمانی ژ دەنگێن نەزمانی جودا بكەت، وەسا خوەیا دبیت كو دەستپێكا ڤێ شیانێ هەر ل دەمێ ژ دایكبوونێ ل دەڤ زارۆكی پەیدا دبیت، چونكی رەنگڤەدانا زارۆكان بەرامبەر دەنگێن زمانی و نەزمانی ژ هەڤ جودایە. د دوو هەیڤیێدا زارۆك دشێت دەنگێ دایكا خوە بنیاسیت.

شیانا ژێكجوداكرنا هندەك دەنگێن دیاركری یێن زمانی هەر ل ڤی تەمەنێ زارۆكی پەیدا دبیت. د تاقیكرنەكێدا، زنجیرەكا برِگێن یەكسان كو پێكهاتبوو ژ زنجیرا [ba] بۆ زارۆكێن شیرخوار هاتە گوتن. ل دویڤدا برِگا [pa] دهات، گوهۆرِین د ئاوازا مێتنێدا (كارڤەدان بەرامبەر بزوێنەرەكێ نوو) نیشاندا كو ئەو هەست ب جیاوازییا دوو برِگێن ناڤبری دكەت، كەواتە، ئەو دشێن [p] ژ [b] ژ هەڤ جودا بكەن. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٩) لێ سەرەرای ڤێ چەندێ هێشتا شیانا ژێكجوداكرنا دوو پەیڤێن واتادار د ڤێ قوناغێدا دروست نەبوویە.

٥ - وەکهەڤییا فێربوونا دەنگان:

زارۆك ل هەر جهەکی بیت و ل ژێر کاریگەرییا چ زمانەکیدا بیت، هندەك دەنگان بەری هندەك دەنگێن دن ب لێڤدکەت. واتە دروستبوونا هندەك دەنگان زووتر و هندەکژی پاشدکەڤن؛ دخشتێ ژێریدا، دهێتە دیتن دناڤبەرا وان دەنگێن کو زاروکێن سەر ب جڤاکێن زمانییێن جیاواز دا دروستدکەن، وەکهەڤییەك هەیە:

د چ ژوان زماناندا زارۆك نەشێن زار بکەن	د هەموو زماناندا
Č	p
Ĵ	b
f	m
v	

(ویلیام اگرادی : ١٣٨٣ : ٤٤)

٦ - پرۆسێن دەنگیێن دەستپێکی:

هەتا ژیێ ١٢ هەیڤیێ کو زارۆك دەست ب دروستکرنا پەیڤێن واتا گەهین – واتە دەوروبەر دشێن تێبگەهن - دکەت، رەوتا بەرهەمهینانا دەنگێن تێنەگەهین زێدەتر دبیت. دەمێ زارۆك فێری (٥٠) پەیڤان دبیت، دەست ب کۆمەکا یاساییێن دەنگی دکەت. ئەڤ یاسایە چ ژلاییێ رۆنانا فۆنیمی یا رێپێدای و چ ژ لاییێ پێکهاتێڤە ژ زمانێ مەزنان جیاوازە. ئەڤ جیاوازییە ژ ئەنجامێ چەندین پرۆسێن دەنگییێن جیهانییە، کو دروستکرنا وان ژ لاییێ زارۆکی ب رێکەفت نینە. ل دویف ڤان یاسایان پیکهاتێن فۆنیمیێن بزحمەت ب ساناهی دکەن. هندەك ژ وان پرۆسێن ب ساناهی کرنێ:

أ - جهـ گوهۆڕین:

ئێك ژ وان پرۆسێن بەربەلاڤ جهـ گوهۆڕینە. واتە بكارهینان سیستماتیكا دەنگەكی ل شوونا دەنگێ دن. ژ بەربەلاڤترین ژی:

١ – خشووك ← پەقی یەكا هەڤ شێوە t ← s

٢ - پێشخستن: جهێ دروستبوونا دەنگەكی دهێنە پێشیێ ş ← s

٣ - نیمچە كونسۆنانتكرن، دەربڕینا نیمچە كونسۆنانتەكی ل شوونا كۆنسۆنانتەكا لایی.
y ← l

٤ - گوهۆڕینا دەنگێ دفنی: دەربڕینا پەقیەكا نەدفنی یا هەڤ شێوە ل شوونا دەنگەكێ دفنی. d ← n

ب - سادەكرنا بڕگێ:

بریتییە ژ ژناڤچوونا هندەك دەنگان. ئەڤەژی پتر د ئاخڤتنا زارۆكێ دوو سێ سالیدا دهێتە دیتن، كو ئێك یان چەند یەكەیێن دەنگی یێن ئیشیێ كونسۆنانتان ژ ناڤدچیت. پرانییا جاران یەكەیا دەنگییا لاواز دناڤ ئێشیدا ژ ناڤدچیت.

١ - ژناڤبرنا / s / پەقی + / s / [tap] ← stop

٢ - ژناڤبرنا كونسۆنانتا هەژووك (liquid) هەژووك + پەقی try ← [tay]

٣ - ژناڤبرنا كونسۆنانتا هەژووك هەژووك + خشووك from ←[f^m]

٤ - ژناڤبرنا دەنگێ دفنی پەقی + دفنی bump ← [b^p]

پرۆسەكا دن یا ژ ناڤبرنێ د ناڤ زارۆكێن دوو سالیدا، ئەوە كو كونسۆنانتێن داویێ ژ ناڤدبەن:

dog → [da]

واتە زارۆكی پتر دڤێت بەرەڤ cv بچیت و ب ڤی رەنگی بڕگێ كورت(سادە) دكەت.
(ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٤٤)

ج - گونجان:

گوهۆڕینا ئێك یان چەند سیماییێن فۆنیمەكێ ل ژێر كاریگەرییا دەنگێ جیران، بۆ نموونە:

a - كونسۆنانتا دەستپێكی ژبەر ڤاولا پشتی خوە (گڕ) بوویە:

pig [big]

soup [zuwp]

o - د نموونا ژێریدا:

كونسۆنانتا داویێ ژبەر كو كەڤتییە داوییا پەیڤێ (كپ) بوویە:

pig [pIk]

(ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٤٤)

٧ - زارۆك و تەمەنێ فێربوونا فۆنیمان:

بۆ فێربوونا فۆنیمان ل دەڤ زارۆكی هندەك دەم هەنە، كو بریتینە ژ:

١ - ڤاول، هەتا (٣) سالیێ و بەری كونسۆنانتان دهێنە زاركرن.

٢ - دەنگێن دفنێ ژ یەكەمین یەكەییێن دەنگی یێن كونسۆنانتن كو دهێنە زاركرن و لایی، پەڤی، خشووك، پەڤی - خشووك و هەژووك پشتی وان دهێنە زاركرن.

٣ - ژ لایێ جهێ دروستبوونێڤە، ل دەسپێكێ لیڤی و پاشی (پەحنكی، پدی، ددانی و پەحنكا رەق) دهێنە زاركرن. پدی – ددانی ل داویێ دهێنە زاركرن.

٤ - لێكگوهۆڕینا فۆنیمی یەكەم جار ل دەستپێكێ پەیدا دبیت. لەوا لێكگوهۆڕینا / b / - / p / د جوتووكێن bat - pat دا بەری mop - mob دیار دبیت. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٤٦)

٨ - ئێكەم واتا:

ئێكەم پەیڤێن زارۆكی د ژیێ ئێك سالیدا دەردكەڤن. ب شێوەیەكێ گشتی د ناڤ پەیڤێن دەستپێكییێن زارۆكیدا mommy یان daddy یان baby هەنە. د پەیڤێن دەستپێكییێن زارۆكیدا ئەڤ خالە دهێنە دیتن:

١ - ناڤ (ناڤێن تایبەتی) پەیڤێن دەستپێکینە.

٢ - ناڤ بەربەلاڤترن ژ کاران.

٣ - کارێن دەستپێکی ژ کارێن کریار هەلگرێن مینا (وەرە) و (ڤەخۆ) نە.

٤ - هەڤالناڤێن دەستپێکی خودان واتایەکا روون و دیارن وەکی پیس ، جان.

د ئاخڤتنا دەستپێکییا زارۆکیدا مۆرفیمێن رێزمانی نینن، چونکی:

أ - بەرهەست نینن.

ب - ژ لایێ بهایێ زانیاریانڤە، زانیارییا وان ژ مۆرفیمێن دارشتنێ کێمترە.

ج - کورت و بیێ سترێسن. (گرود هادسن : ١٣٧٤ : ١٤٢)

٩ - ئاوازا ئاخڤتنێ - *intonation*:

پەیڤ وەکی زنجیرەیێن کورت دهێنە بهیستن، کو خودان هێزا رستا راگەهاندنێ یان رستا پرسیارییا (بەلێ / نەخێر)ـە. یاسا سترێسا رستا راگەهاندنی، رابوون و کەڤتنەکە؛ و یاسا هێزا رستا پرسیاری یا (بەلێ / نەخێر) رابوونەکە. (گرود هادسن : ١٣٧٤ : ١٤٣)

وەکی:

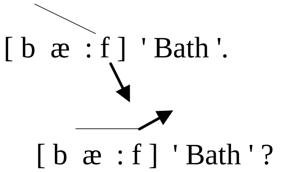

١٠ - وەرارا واتا پەیڤان:

هەتا (١٨) هەیڤییێ، زارۆکەکێ ناڤنجی خودان (٥٠) پەیڤن یان پترە. ل هەیڤێن بهێتدا ژمارا وان ب لەز زێدەتر دبیت و هندەك جاران د رۆژێدا (١٠ هەتا ١٢) پەیڤێن نوو ل سەر زێدە دبن. خشتێ ژێری وان پەیڤان نیشانددەت کو پرانییا زارۆکێن ٢ سالی دزانن:

تشت: ناڤێ ئەندامێن لەشی: دەست، پێ، چاڤ و... هتد. خوارن: ئاڤ، نان،ماست و...هتد. جلك: كولاڤ، فتنێرە،كراس و...هتد. كەرەستێن ناڤ مالێ: تەلەڤزیون، كەڤچك، پەرداخ و...هتد.
گیانەوەر: پشیك، سە، ماسی و...هتد.
هەڤالناڤ (خواص): پیس، جوان، كرێت و...هتد.
كارڤەدان و روودان: وەرە، هەرە، بینە، وەنەكە و...هتد.
پەیڤێن دن: موبایل، ترۆمبێل، چبس و...هتد.

١١ - *فێربوونا واتا پەیڤێ:*

((دیاردێن مینا بەرفرەهكرن – overextension و كێمكرن underextension، نیشانا ڤێ چەندێنە كو زارۆك پرانییا جاران واتا هندەك پەیڤان بەرفرەهتر یان كێمتر ژ ئەوا د ناڤ هۆشی مەزناندا هەی بكاردهینن و ب ڤی رەنگی زارۆك د ئەنجامدا دگەهیتە واتا دروستا پەیڤان.)) (گرود هادسن : ١٣٧٤ : ١٤٢).

أ - بەرفرەهكرنا واتایێ:

(د بەرفرەهكرنێدا واتا پەیڤەكێ بەرفرەهتر و گشتگیرتر ژ وێ واتایێ دهێتە وەرگرتن ئەوا ل دەڤ مەزنان هەی). (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٥٤) بۆ نموونە پرانییا جاران

پەیڤا (سە)ی بەرفرەهتر وەردگرن، ب شێوەیەکی کو (هەسپ، چێل) و گیانەوەرێن دنێن (٤) پێژی ب خوەڤە دگریت.

گەلەك زمانڤان گەنگەشێ ل سەر ڤێ چەندێ دکەن، کا ئەرێ ئەگەرێ ڤێ چەندێ بۆ لێکچوونا رۆخساری (لێکچوونا فۆرم، قەبارە، پێکهاتێ) دزڤریت یان بۆ کارکرنا وان تشتان دزڤریت ئەوا (پەیڤا واتا بەرفرەه بووی) ئاماژێ پێدکەت. بەلگێن هەتا نها ل بەر دەستن ئاماژێ ب ڤێ چەندێ دکەن کو لێکچوونا رۆخسارێ رۆلەکێ گرنگ هەیە د وان گریمانێن دەستپێکیدا ئەوێن زارۆك بۆ واتا پەیڤان دکەت. د ئەنجامدا پرانییا جاران زارۆك سنوورێ واتا پەیڤەکێ بەرفرەهتر دکەت دا کومەکا تشتان ب خوەڤە بگریت کو ژ لایێ (درککرنێڤە-تێگەهشتنێڤە) وەکهەڤن و ئەو دزانیت، کو کارکرنا وان ژهەڤ جودایە. نموونەنییێن ژێری دیاردکەن کو ئەڤ بەرفرەهکرنا واتایی بۆ لێکچوونا رۆخسارێ دزڤریتەڤە و نە بۆ کارکرنا هەڤپشکا وان. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٥٤).

هندەك نموونە ژ بەرفرەهکرنا واتایی:

پەیڤ	مسداقا ئێکێ	بەرفرەهکرنا واتایی
مێش	مێش	تووز، بوونەوەرێن گەلەك بچوك، تلێن پێن مرۆڤی، هوورکێ نانی
سێڤ	سێڤ	تەپ، باجان سوورك، پیڤاز
پشی	پشیك	کێڤریشك، هەر گیانەوەرەکێ پیرت دار

ب - کێمکرنا واتایێ:

ل ڤێرێ واتا پەیڤەکێ کێمتر و سنووردارتر ژ وێ واتایێ دهێتە بکارهینان ئەوا مەزن بکاردهینن. رەنگە زارۆکەك تیتێ (ترومبێل) ب تنێ بۆ وان ترومبێلان بکاربینیت کو دلڤن و دهاتن و چوونێدانە و ئەوێن راوەستای ب ترومبێل ناڤ ناکەت.

جورەکێ دن ئەڤەیە کو پەیڤەك ب تنێ بۆ تشتەکی تایبەت بکاربینیت و بۆ جورێن دنێن ژ هەمان نفش بکارنەهینیت. بۆ نموونە (پشی) ب تنێ بۆ پشیکا خوە بکاردهینیت و نە بۆ هەمموو پشیکان. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٥٧)

١٢. وەرارا سینتاکسی:

أ - قۆناغا ئێك پەیڤی - one - word or hdophrastic stage:

د ناڤبەرا قۆناغا ١٢ هەتا ١٨ هەیڤیدا، گوتنێن ئێك پەیڤی د ئاخفتنا زارۆكیدا دهێنە دیتن. ئەڤ قۆناغە ب (قۆناغا ئێك پەیڤی) دهێتە نیاسین. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٠٦).

پەیڤێن مینا (شیر، پشی) د ڤێ قۆناغێدا دهێتە بكارهینان. ل ڤێری ئەڤ پەیڤا زارۆكی بەرامبەر رستەیەكا مەزنان دهێت و دەمێ دبێژیت (بابا) مەبەستا وی رەنگە (من كولاڤێ بابووی دیت) بیت. لەوا بكارهینانا زاراڤێ قۆناغا (ئێك یەكەیی - single unit) یان (فۆرم - یەكە - single - form) باشترە. كەواتە د ڤێ قوناغێدا زارۆك رستا ئێك پەیڤی دەردبڕیت. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٠٧)

گوتن	پەیوەندیا واتایی	دەوربەر
بابا	خودانێ كریارێ (بكەر)	دەمێ باب دهێتە د ژوورڤە
خوارێ	كریار یان دۆخەك	دەمێ زارۆك دروونیتە خوار
دەرگەهـ	بەركارێ كریارەكی	دەمێ باب دەرگەهی گرێددەت
ڤێرێ	جهـ	دەمێ زارۆك ئاماژێ دكەت
ماما	ئەوێ كریار ل سەر دهێت ئەنجامدان(كریار وەرگر)	دەمێ زارۆك تشتەكی ددەتە دایكا خوە.
هێشتا	دووبارە	دەمێ زارۆك بەرێ خوە ددەتە هلكرنا شخارتێ.

(ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٥٨)

ب - قۆناغا دوو پەیڤی - two - wordstage:

ژ ژییێ ١٨ – ٢٠ هەیڤییێ دەست پێدکەت. د ڤێ قۆناغێدا فەرهەنگا وی هەتا (٥٠) پەیڤان تێدا هەنە.

ژ ئەنجامێ ڤی کارێ زارۆکان دایك و باب وەسان رەفتارێ دکەن کو ئەو شیانە پەیوەندیێ دروستبکەن. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٠٨)

گوتنا زارۆکی	فورمێ د ئاخڤتنا مەزناندا هاتییە گوتن	پەیوەندییا واتایی
بی بی کورسی	زارۆك ل سەر کورسیکێ روونشتیە.	خودانێ کریارێ(بکەر) – جه
سە عەوعەو	سەیێ درەویت.	خودانێ کریارێ(بکەر) – کریار
ماما ئاڤ	ماما یێ ئاڤێ ڤەدخۆت.	خودانێ کریارێ(بکەر) – بەرکار
پشی قوتا	من پشیك قوتا.	خودانێ کریارێ(بکەر) – بەرکار
بابا کولاڤ	کولاڤێ بابای	خودان – ملك

د ڤێ قوناغێدا ئەو گیرەکێن رێزمانییێن کو مەزن بکاردهینن و بهەڤکارییا وان کەتیگورییێن سینتاکسی ژ هەڤ جودا دکەن و ل دەڤ زارۆکی ناهێنە دیتن. لەوا زمانڤان و دەروونناس گوتنێن زارۆکان ل دویڤ پەیوەندییا واتایی لێکددەن و نە ل دویڤ کەتیگورییێن سینتاکسی. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٦)

ج - قۆناغا تلگرافی:

زارۆك دناڤبەرا ٢ هەتا ٣ سالییێدا گوتنێن پتردەردبڕیت کو دشیێن ب گوتنێن چەند پەیڤی پۆلین بکەین. سیمایێ دیارێ ڤان زنجیران ئێدی ژمارا پەیڤان نینە، بەلکو سیمایێ وێ د جوراوجوریا فۆرمێ وان پەیڤاندایە کو هێدی هێدی دیاردبن. ل وی دەمی مۆرفیمێن رێزمانی بکاردهێن. بەری ڤێ وەرارێ قۆناغەك هەیە کو ب قۆناغا تلگرافی دهێتە نیاسین. سیمایێ ڤی جورێ ئاخڤتنێ ئەڤەیە کو، زنجیرەکا مۆرفیمێن لیکسیکی (ئەڤ پێلاڤ من) ئێك ل دویف ئێك رێزدبن، زارۆك د رێزکرنێدا وەکی مەزنان کاردکەت و تووشی شاشیێ نابیت لێ مۆرفیمێن رێزمانی تێدا نینن، واتە پەیڤ پێکڤە نەهاتینە گرێدان؛ ئەڤەژی مینا تلگرافێیە، لەوا ب قۆناغا تلگرافی دهێتە نیاسین. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٠٨) مك نیل و مارتین برین بۆ ئاخڤتنا تلگرافییا زارۆکی مۆدێلەکا سینتاکسی دانایە، ب نێرینا وان ئاخڤتان زارۆکی یاسامەندە و بۆ گەهاندنا مەبەستا خوە رێکەکا تایبەت بکاردهینن. وان پەیڤێن زارۆکی ب سەر دوو گرۆپێن: (پەیڤێن ئازاد(لیکسیکی) - ناڤ، هەڤالناڤ، کار، هەڤالکار- و پەیڤێن تەوەری (رێزمانی)- جهناڤ، ئامراز، خستەسەر-) دا دابەشکرن. (سیما وزیرنیا : ١٣٧٩ :١٤٢).

نموونا ئاخڤتنێ	رۆنان
ب دەست (ب چەچ)	تەوەری+ ئازاد
شیر من	ئازاد+ تەوەری
بابا نان	ئازاد + ئازاد
موز	ئازاد

رێکەکا دن هەر وەکی بەری نها هاتییە گوتن، ڤەکۆلینە ل واتایێ یان ڤەکۆلینە ل پەیوەندییا د ناڤبەرا پەیڤاندا. کلارك ئاخڤتنا تلگرافی ل دویف ڤێ نێرینێ ب ڤی رەنگی دابەشدکەت: (سیما وزیرنیا : ١٣٧٩ :١٤٢)

واتا	مسداق	جورێ پەیوەندیێ
بابا یێ چووی. یان بابا یێ دچیت.	بابا چوون	ئەگەر - کریار Agent - Action
تەپێ پاڤێژە. یان تەپێ پاڤێژە بۆ من.	پاڤێژە تەپ	کریار - تشت Action - Object
مامان تەپێ دهاڤێژیت. یان بلا مامان تەپێ پاڤێژیت.	مامان تەپ	ئەگەر - تشت Agent - Object
وێ دانە سەر ئەردی.	دانە عەرد	کریار - جھ Action - Location
زاروٚك یێ جوانە.	بی بی جان	هەبوون - وەسفی Entitity- Attributive
ئەو تەپە.	ئەو تەپ	ئاماژە - هەبوون Demonstrativr - Entitity
گورە ل سەر مێزێیە.	گورە مێز	هەبوون - جھ Entitity - Location
کلیل یا بابێ منە.	کلیل بابا	ملك - خودان Possessor - Possessor

هالیدایزی باسی ئاخفتنا دوو پەیڤییا زاروٚکی کرییە، ئەو پێکولا دروستکرنا پەیوەندیێ ل دەڤ زاروٚکی دابەشی سێ کەتیگوریان دکەت (رەفتارکرن، بنەما و کوٚنترۆلا

کەسوکی)، ب بۆچوونا وی ئەڤ سێ کەتیگوریە دابەشی هەفت کریارێن دن دبن، ب کورتی نێرینا وی د خشتێ ژێریدا دهێتە نیشاندان: (سیما وزیرنیا: ۱۳۷۹ : ۱٤۳)

نموونە	شرۆڤە کرنا بکارهینانێ	بکار هینانا زمانی
من ئاڤ. من شیر.	ئەو زمانێ کو بۆ بجه هینانا هندەك زانیارییان دهێتە بکار هینان.	ئامرازی
دادا هات، بابا چوو.	بۆ کونترۆلکرن و نیشاندانا رەفتارێن کەسێن دن دهێتە بکارهینان.	بناغەیی
سەلام بابا.	بۆ دروستکرن یان پاراستنا پەیوەندیێ ل گەل کەسان دهێتە بکارهینان.	رەفتارکرن
عەو وێرێ. ئەو چ؟	بۆ گەرهان و پەیداکرنا تشتەکی د جهەکیدا دهێتە بکارهینان.	ڤەدیتن
ئەز جوان. ئەز مەزن.	تایبەتمەنیێن کەسوکی یێن زارۆکی دەردبڕیت.	کەسوکی
ئەز دادا. تۆ بابا.	بۆ دروستکرنا جیهانەکا ئاشوپی یان دەربڕینا هزرەکێ سەبارەت تشتەکی دهێتە بکار هینان.	ئاشوپی
ئەڤە عەو. ئەز پشی.	بۆ ڤەگوهاستنا زانیارییان چ راست، چ ئاشوپی دهێتە بکارهینان.	زانیاری - راگەهاندن

١٣ - وەرارا فەرهەنگا زارۆکی:

د ناڤبەرا ٢ هەتا ٤ سالییێدا وەرارا زمانی ل دەڤ زارۆکی گەلەك خورت دبیت و زارۆك ب سەر زمانی زالدبیت. د ڤان دوو سالاندا زارۆك پربێژ دبن. د ڤێ قۆناغێدا کێم جاران روودەت کو پەیڤەکێ نەزانن یان ژبیر بکەن. ژ ١٨ هەتا ٣٦ هەیڤیێ، رێژا پەیڤان هەر ٦ هەیڤان دوو قات دبیت و جارەکا دن ژ ٣٦ هەتا ٤٨ هەیڤیێ دوو قات دبن.

فەرهەنگا زارۆکی ژ ١٨ هەتا ٤٨ هەیڤیێ	
١٠٠ پەیڤ	١٨ هەیڤی
٢٠٠ پەیڤ	٢٤ هەیڤی
٤٠٠ پەیڤ	٣٠ هەیڤی
٨٠٠ پەیڤ	٣٦ هەیڤی
١٦٠٠ پەیڤ	٤٨ هەیڤی

١٤ - پراگماتیك:

لایەنەکێ دنێ فێربوونا زمانی، بکارهینانا زمانیە بۆ دروستکرنا پەیوەندییێ ل گەل دەوروبەران، واتە پراگماتیك. زارۆك هندەك ژ ڤان کارامەییان د ژییەکێ کێمدا فێردبیت و هندەك ژی بۆ سالێن بهێت پاش دکەڤن. بۆ نموونە نوبەت گرتنێ د ئاخڤتنێدا ل ١٨ هەیڤیێ فێردبن داکو بشێن ب نیشانێن نەزمانی یێن مینا گوهۆڕینا ئارستا بەرێخودانا کەسێ بەرامبەر ژبۆ نیشاندانا ب داوی هاتن یان دەستپێکرنا ئاخڤتنێ بکاربینن. مفا وەرگرتن ژ شێوازێن جوراوجورێن ئاخڤتنێ ل قۆناغێن بهێت دروست دبیت. د ژییێ ٤ سالییێدا زارۆك شێوازەکێ ئاخڤتنێ یێ جیاواز بکاردهینن دەمێ ل گەل مەزنان دئاخڤن. واتە ئەو شێوازەکێ زمانی یێ سادەتر بۆ ئاخڤتن ل گەل زارۆکێن ژ خوە بچوکتر بکاردهینن. (نیك لاند : ١٣٨٨ : ٦٣)

- فێربوونا زمانێ دووێ یان زمانێ بیانی ل دەڤ مەزنان:

١ - *فێربوونا زمانێ دووێ و بیانی:*

ل ڤێرێ مەبەستا مە ژ زاراڤێ (پشتی زارۆکینێ) یان (مەزنان)، ژیێ پشتی (١٢) سالییێیە. فێربوونا زمانێ بیانی واتە فێری زمانەکی بیت، کو د ناڤ وی جڤاکێ تێدا دژیدا نەبیت و ل دەرڤەی وی جڤاکی بهێتە بکارهینان، بۆ نموونە دەمێ کوردەك ل کوردستانێ فێری زمانێ ئنگلیزی دبیت.

فێربوونا زمانێ دووێ واتە فێری زمانەکی بیت کو د ناڤ وی جڤاکێ تێدا دژیدا هەبیت، بۆ نموونە دەمێ کوردەك ل عێراقێ فێری زمانێ عەرەبی دبیت.

جیاوازییا وان ئەوە کو وەرگرتنا زمانێ بیانی پتر ب رێکا (فێرکرنێ) دبیت واتە پێدڤییە کەسەك وی فێربکەت، لێ وەرگرتنا زمانێ دووێ پتر ب رێکا (فێربوون)ێ دبیت واتە ئەو ب خوە فێر دبیت.

٢ - *جیاوازییا فێربوونا زمانێ دووێ و بیانی:*

١ - د فێربوونا زمانێ دووێدا، فێرخواز دشێت داتایێن زمانی د ناڤ پۆلێ و دەرڤەی پۆلێ ژیدا وەربگریت.

٢ - فێرخوازێ زمانێ دووێ دشێت ئەوا فێربووی د ناڤ جڤاکیدا بکاربینیت، هەروەکی وی زارۆکێ فێری زمانی ئێکێ دبیت، ب ڤی رەنگی راهێنانەکا باش دکەت.

٣ - فێربوونا زمانێ دووێ هەروەکی زمانێ ئێکێ بۆ زارۆکی زۆر گرنگە، فێربوونا زمانێ دووێ رەنگە ببیتە ئەگەرێ ب دەستڤە هینانا کارەکێ باش و پاراستنا وی کاری.

٤ - مرۆڤێن مەزن ژبەر ڤان ئەگەران، ئارەزوویەکا پتر و باشتر هەیە ژبوونا فێربوونا زمانێ دووێ، لێ ئارەزوویەکا کێمتر هەیە بۆ فێربوونا زمانێ بیانی. (گرور هادسن : ١٣٨٣ : ١٩١).

- ئەرێ ژییەکێ دیارکری هەیە بۆ فێربوونا زمانی:

دەمەکێ درێژە دهێتە گوتن، کو هندی تەمەن درێژتر بیت ئەڤە فێربوونا زمانی ب زحمەتتر دبیت و بەروڤاژی دهێتە گوتن هندی تەمەن کێمتر بیت فێربوون ب ساناهیترە. ئەگەرێ پەسەندکرنا ڤێ نێرینێ بۆ هندەك بۆچوونێن مینا (بۆچوونا بایلۆژی، نیاسینێ (congitive) و سۆزداری) دزڤریتەڤە.

١ - *بۆچوونا بایلۆژی:*

ل دویڤ بۆچوونا بایلۆژی مێشکی زارۆکی بەرهەڤترە بۆ وەرگرتنێ، لەوا پرۆسێن بناغەیی یێن مینا (ب لێڤکرنێ) باشتر وەردگریت. زانا د وێ باوەرێدانە کو پرۆسێن بناغەیی یێن مینا ب لێڤکرنێ گرێدای ئەندامێن پشکدار د ئاخفتنێدا و پێگەهشتنا دەستپێکییا وان هێلێن دەمارییە کو مێشکی کونترۆل دکەن، لێ پرۆسێن دن، مینا پەیوەندییا واتایی گرێدای پێگەهشتنا پشتی هێنگێ یا هێلێن دەمارییە. لەوا زانا دبێژن پشتی پێگەهشتنا مرۆڤی ئەڤە مرۆڤ پێدڤییە ب پێکولەکا ب زانین و پیکولەکا پتر و ب زحمەتتر فێری زمانی بیت لێ هەر نەشێت ب دروستی فێری فۆنەتیکا وی زمانی بیت.

٢ - *بۆچوونا نیاسینێ - congitive:*

د ڤێ قۆناغێدا مەزن ژلایێ هزریڤە پێگەهشتینە، لەوا د فێربوونا زمانێ دووێدا شانسەکێ باشتر هەیە. ئەڤ بۆچوونە دبێژیت چونکی مەزن د دۆخە کێ فەرمیدا فێری زمانی دبن و ژبەر پێگەهشتنا وان لەوا پتر جەخت ل سەر فێربوونا ب زانینا پێکهاتێن زمانی و رێزمانێ دکەن، کو ئەڤێ ژی هندەك دەرکەفتێن نەرێنی هەنە. دەرکەفتا وێژی ئەوە، کو چونکی ب زانین پێکولا فێربوونێ دکەت، لەوا پرۆسا فێربووونێ پاش دکەڤیت.

٣ - بۆچوونا سۆزداری:

جیاوازییا هەست و سۆزێ ل دەڤ مەزن و زارۆکان رۆلێ خوە هەیە ل سەر فێربوونا زمانی. زارۆك شەرم ناکەت ب لێڤدکەت، هەروەسان وی نێرینەکا نگەتیڤ ژی ل هەمبەر پشکەکا کەلتووری وی زمانی نینە و حەزەکا زۆر هەیە کو ببنە پشکەك ژ گرۆپەکی یان جڤاکەکی، ئەڤ حەز ژێکرنە هاریکارییا وان دکەت د فێربوونا زمانیدا. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٨٢).

٤ - زارۆکێن کویڤی:

هندەك زارۆك هەبوونە کو ژینگەهەکا زمانی بۆ نەهاتییە رەخساندن، لەوا فێری چ زمانەکی نەبووینە، ئەڤ زارۆکە ب (زارۆکێن کویڤی – feral children) دهێنە نیاسین.

١ - ل سالا ١٩٣٧ێ ل ئەمریکا زارۆکەك هاتە دیتن کو فێری چ زمانەکی نەببوو، لەوا پرۆسا فێرکرنا زمانی ل سەر وی دەستپێکرو پشتی دوو سال و نیڤان ئێدی کەس نەدشیا ئاخڤتنا وی ژ ئاخڤتنا زارۆکێن دن جودا بکەت.

٢ - ل سالا ١٧٩٨ ێ ل فرەنسا زارۆکەکێ (١٢) سالی هاتە دیتن کو ل دارستانێ مەزن ببوو، چ زمانەك نەدزانین، لەوا پرۆسا فێرکرنا زمانی ل سەر وی دەستپێکر، لێ پشتی چەند سالان ب تنێ رێژەیەکا کێم ژ زمانی فێربوو.

٣ - ل دەهەیێن سالێن ١٩٧٠ ێدا، ل ئەمریکا کچەك ب ناڤێ جنی هاتە دیتن کو ژ (٢) هەتا (١٣) سالیێ دناڤ ژینگەهەا زمانیدا نەژیا بوو، پشتی پێکولەکا زۆر بۆ جڤاکی کرن و فێرکرنا زمانی، لێ ئەڤ زارۆکە نەشیا ب دروستی ل سەر زمانی زال بیت.

سینتاکسا (جنی) یێ د (١٣) یێدا د قۆناغا دوو پەیڤییێدا بوو، واتە وەکی زارۆکەکا (١٨) هەیڤی هەر چەند پشتی (٣/٥) سالان شییا هندەك رستێن مینا رستێن ژێری دروست بکەت، لێ نەشیا مۆرفیمێن رێزمانییێن بەربەلاڤ د زمانی ئنگلیزیدا بکاربینیت. و فێربوونا وێیا زمانی د قۆناغا تلگرافیدا راوەستا.

- Mr. W say put face in big swimming pool.

- Mama not have baby grow up.

- Teacher said Genie have temper tantram outside.

(گرور هادسن : ١٣٨٣ : ٢٠٠)

نموونا دووێ و سێیێ ئاماژێ ددەنە هەبوونا تەمەنێ هەستیار بۆ فێربوونا زمانێ ئێکێ، واتە ئەگەر ئەو تەمەن دەرباس ببیت فێربوون ب زحمەت دکەڤیت.

ژبوونا فێربوونا زمانێ دووێ و بیانیژی تەمەنێ هەستیار هەیە، واتە ئەگەر پرۆسا فێربوونا زمانی د تەمەنەکێ مەزندا بیت، ئەڤە فێرخواز دشێت سینتاکسێ ب دروستی وەربگریت لێ د (ب لێڤکرنێ) دا تووشی ئاستەنگان دبیت و نەشێت مینا ئاخڤتنکەرێن رەسەن ب لێڤبکەت.

- مەرجێن مامۆستایێ فێرکەرێ زمانی:

پێدڤییە ئاگەهدار بیت کا دناڤبەرا زمانێ دایکێ یێ زارۆکی و زمانێ دهێتە فێرکرندا چ وەکهەڤی و جیاوازی هەنە. ئەڤێ چەندێژی پێدڤی ب زانینا پێکهاتا هەر دوو زمانان هەیە. ئەڤ زانینە ب رێکا ڤەکۆلینا پراکتیکییا هەر دوو زمانان ب دەستڤە دهێت. کەواتە پێدڤییە مامۆستای ل سەر زمانڤانییێ زانیاری هەبن، لێ مەرج نینە کو زمانڤان بیت. نها دێ باسی هندەك زانینان کەین یێن ب رێکا ڤەکۆلینا پراکتیکی ب دەستڤە دهێن:

١ - ئەگەر مامۆستا ببینیت، کو فێرخوازێن وی بەردەوام شاشیەکێ دووبارە دکەن، ئەڤە ب رێکەفت نینە. واتە فێرخوازێن زمانی پێکهاتەکا زمانێ خوە دڤەگوهێزنە د ناڤ زمانێ بیانیدا. مامۆستا ڤەکولینێ دکەت کا ئەڤ شاشییە بۆ کیژ پێکهاتا زمانی دزڤریتەڤە، دەمێ ئاریشە دەستنیشانکر دشێت چارەسەرییێژی بۆ بکەت.

٢ - ژ بلی خالا سەری دشێت پێشبینی بکەت کا فێرخواز دێ چ شاشیەکێژی کەت، پێشبینیکرنا شاشیێ دبیتە ئەگەر کو مامۆستا پێکولا چارەسەریێ بکەت.

٣ - ئەگەر دان پێدانێ بکەین کو پرۆسا فێرکرنا زمانی واتە زالبوونا فێرخوازی ب سەر وان تایبەتمەندییێن زمانی ئەوێن ل گەل زمانێ وی-زمانێ دایکێ- جیاواز؛ ئەڤە دشێین بێژین ئەرکێ مامۆستای ئەوە کو ڤان جیاوازییان بنیاسیت و راهێنانان ل سەر بکەت.

٤ - ئەگەر رۆلێ زمانێ دایکێ د فێربوونا زمانێ بیانیدا هند گرنگ بیت، و ئەگەر فێربوونا زمانیژی بریتی بیت ژ زالبوون ب سەر وان تایبەتمەندییێن زمانییێن جیاواز؛ کەواتە فێرخوازێن زمانی پێدڤییە پەرتووکێن تایبەت هەبن، و د ڤان پەرتووکاندا پتر جەخت ل سەر ڤان تایبەتمەندییێن جیاواز هاتبیتە کرن.

٥ - ئەگەر فێربوونا زمانێ بیانی بریتی بیت ژ زالبوون ب سەر وان تایبەتمەندییێن جیاواز ل گەل زمانێ دایکێ، کەواتە پێدڤییە تاقیکرن و پیڤانا رێژا فێربوونا وان ل سەر ڤان لایەنێن جیاواز بهێتەکرن. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٥ : ١٦٠ - ١٥٨).

- رێکێن فێرکرنا زمانێ بیانی:

بۆ فێربوونا زمانی چەندین رێك هەنە، هندەك ژ وانان بریتینە ژ:

١ - رێکا رێزمان - وەرگێڕان:

د ڤێ رێکێدا لیستەکا مەزن ژ پەیڤان و کۆمەکا یاساییێن رێزمانی دهێنە ژبەرکرن و پتر جەخت ل سەر نڤێسینێ و خواندنێ دهێتە کرن و ئاخڤتن دبیتە لاوەکی. ڤێرێ یاسا و دەستورێن زمانێ بیانی بۆ فێرخوازی ب زمانێ دایکێ دهێنە شرۆڤەکرن. د ڤێ رێکێدا گرنگی ب کارامەییا زارەکی ناهێتە دان و فێرخواز د ژیانا رۆژانەدا و ل دەمێ پێدڤی نەشێت مفای ژێ وەربگریت. (دنی استا ینبرگ : ١٣٨١ : ٢٥٢ - ٢٥٤).

٢ - ڕێکا ڕاستەوخۆ - *direct method*؛

لاساییا فێربوونا زمانێ دایکێ دهێتە کرن، واتە د ناڤ پۆلێدا ب تنێ ب زمانێ بیانی دهێتە ئاخڤتن. جەخت ل سەر ئاخڤتنێ دهێتە کرن و لیستا پەیڤان و شرۆڤەکرنا ڕێزمانێ پشت گوە دهێتە هاڤێتن. گەلەك جاران ژی فێرخواز نەچارە دان وستاندنەکا دیارکری ژبەر بکەت. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٢٤).

٣ - ڕێکا سرۆشتی - *Natural Method*؛

دهاتە گوتن (هەر تشتەکێ سرۆشتی باشترە) و پێکول دهاتە کرن ئەو پێنگاڤێن زارۆك بۆ فێربوونا زمانی دهاڤێژیت لاسایی بکەت. واتە ئەو قۆناغێن زارۆك بۆ فێربوونا زمانی دەرباز دکەت ل ڤێرێ ژی بهێنە بکارهینان. لەوا فێرخواز ل دەستپێکی فێری تێگەهشتنا ئاخڤتنێ، پاشی بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ و پاشی خواندن و نڤێسینێ دبیت. ڕێزمان ناهێتە فێرکرن و فێرخواز ژ وان ڕستێن کو گوهداری دکەت یاسا و پێکهاتێن زمانی بدەست دهینیت. وەرگێڕان بکارناهێت و فێربوونا واتا پەیڤانژی ب ڕێکا ئەزموونێ یان نیشاندانا هەڤدەما کەرەستەی دبیت.

(دنی استا ینبرگ : ١٣٨١ : ٢٥٣).

٤ - ڕێکا بهیستن - ئاخڤتن *Audiolingual method*؛

د ڤێ ڕێکێدا یاسایێن ڕێزمانی ب ڕێك و پێکی بۆ فێرخوازی دهێنە پێشکێشکرن، پرانییا جاران ب ڕێکا ڕاهێنانێن زارەکی دهێتە گووتن و فێرخواز نەچاردبیت کو دووبارە بکەت. ل دەستپێکێ یاسایێن ب ساناهی دهێنە نیشاندان و هێدی هێدی بەرەڤ یاسایێن ب زحمەتتر دچن. ئەو د ڤی باوەرێدا بوون کو بکارهینانا ڕەهوانا زمانی گرێدای فێربوونا کۆمەکا نەریتانە کو فێرخواز ب ڕێکا ڕاهێنانان دشێت وەرگریت. پشکەکا زۆرا ڤان ڕاهێنان بۆ تاقیگەهێ و بۆ دووبارەکرنا ڕاهێنانان دهێتە تەرخانکرن.

(جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٢٥).

٥ - رێکا پەیوەندیکرنێ - communicative approach:

جەخت ل سەر ئەرکێ زمانی (بکارهینانا زمانی) دکەت و گرنگیێ ب فۆرمێن زمانی (پێکهاتا رێزمانی و فۆنیمی یا دروست) نادەت. ژ تایبەتمەندیێن ڤێ رێکێ ئەوە کو وانە ل دور چەمکێن مینا (داخوازکرنا تشتێن جیاواز) و ژ بۆ کارکرن د ناڤ پێکهاتێن جڤاکییێن جیاوازدا دهێنە بەرهەڤکرن. د ڤێ رێکێدا هند گرنگی ب (فۆرمێن دەمێ بووری) د رستێن ژێکجودا دا ناهێتە دان. ئەڤ رێکە ل گەل ئارمانجا وان خۆلێن فێرکرنا زمانی د گونجیت ، یێن پێکولا دانانا هندەك وانەیێن گونجای دکەن، دا بشێن ئارمانجەکا تایبەت بجھ بینن، (مینا فێربوونا زمانێ ژاپونی بۆ بازرگانان). (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٢٦).

- شرۆڤەکرنا بەرامبەری - (Contrastive Analysis CA):

رێکەکە د پرۆسا فێرکرنا زمانیدا کو پێکولێ دکەت هەڤبەرکرنێ د ناڤبەرا پێکهاتا زمانێ ئێکێ – زمانێ دایکێ یێ فێرخوازی – و زمانێ بیانیدا بکەت و لایەنێن وەکهەڤ و جیاواز دەستنیشانبکەت. (ابراهیم چگنی : ١٣٨٢ : ٩٨) و پاشان د پرۆسەکا دندا کو ب شرۆڤەکرنا شاشییان - Error analysis (EA) ب ناڤ و دەنگە وان شاشییان دکەتە لیستە و پێکولا چارەسەریێ دکەت. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٩٨)

- جۆرێن شاشییان:

زانا دوو جۆر شاشییان دیار دکەن:

١ - شاشییێن نێڤ زمانی

٢ - شاشییێن وەراری

شاشیێن نێڤ زمانی ژ ئەنجامێ ڤێککەڤتنا زمانێ ئێکێ ل گەل زمانێ بیانی دروستدبن، لێ شاشییێن وەراری بۆ رێکێن فێرکرنا زمانی دزڤرن. ئەڤە ژ ئەنجامێ وەکهەڤ نەبوونا یاسایێن رێزمانییێن زمانێ بیانی ل گەل زمانێ دایکێ دروستدبن.

د هەڤبەر کرنا دناڤبەرا مەزن و زارۆکاندا خوەیا دبیت، کو شاشییێن مەزنان پتر ژ ئەنجامێ کاریگەرییا زمانێ ئێکێیە ل سەر وان. شاشییێن نێڤ زمانی ل دەڤ مەزنان ب رێژا (٣٠) ژ سەدێ دهێن و یێن دن شاشییێن وەرارینە. ئەڤ رێژەیە بۆ مە خوەیا دکەت، کو زمانی ئێکێ ئەگەرێ سەرەکیێ شاشییێن فێرخوازی نینن.

پێدڤییە بێژین کو ژبەر سرۆشتێ نەدیارێ گەلەك شاشییان، ژ هەڤ جوداکرنا شاشییێن نێڤ زمانی و شاشییێن وەراری هەموو جارێ هند ب ساناهی نینە.

شاشییێن نێڤ زمانی و وەراری ل دویڤ ئاستێن زمانی واتە فۆنۆلۆلوژی، مۆرفۆلۆژی، سینتاکس و واتاسازییێژی دهێنە پۆلینکرن. شاشی دشێن ل دویڤ (شاشییێن ژ ناڤبرنێ، زێدەکرنێ یان جهنشینیێ) ژی بهێتە پۆلینکرن. فێرخواز رەنگە هندەك کەرستان ژ ناڤ ببەت، هندەك کەرەستێن نەپێدڤی زێدەبکەت یان کەرەستەی ب کەرەستەکێ دن بگوهۆڕیت. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤٩٨ - ٤٩٩) نموونە:

ئاستێن زمانی	نموونا شاشیێ	شرۆڤەکرن	جۆرێ شاشیێ
مۆرفۆلۆژی	.He was call Why didn't you came to work?	ژناڤبرن خستنە سەر (ئیزافە)	وەراری : دۆخێ وەسفی نەهاتییە فێرکرن. وەراری : دووبارەکرنا دەمێ بووری. (- didn't came)
سینتاکس	What this is?	ڕێزکرنا نەدروست	وەراری : ڕێزکرنا نەدروستا کاری.
فۆنۆلۆژی	Man is eborubing (evolving)	جهنشینی و زێدەکرنا / b / جهنشینا / v / / r / جهنشینا / 1 / و / u / ژی زێدە بوویە	نیف زمانی : ڤێککەڤتنا زمانی، ل ڤێرێ فۆنیمەك ژ زمانێ ژاپونی ئاستەنگ دروستکریە.
واتاسازی	She is a sensible .person	جهنشینییا sensible) ل شوونا sensitive)	نیف زمانی : ڤێککەڤتنا زمانی: ئاستەنگا پەیڤێن فرەنسی (sensible د زمانێ فرەنسیدا sensitive دزمانێ ئینگلیزیدا.)

(ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٥٠٠)

- زمانێ ئیشارەیی - Sign Language:

١ - چەمکێ زمانێ ئیشارەیی (ئاماژەیی)

سیستەمەکە ژ لڤینان، ب رێکا دەست و ئەندامێن دنێن لەشی کار دکەت، وەکی ئامیرەکێ پەیوەندیکرنێ د هەموو دۆخێن پەیوەندیکرنێدا بکاردهێت و جهێ ئاخڤتنێ دگریت. ئەو گرۆپێ زمانێن ئیشارەیی کو د جڤاکیدا بکاردهێن، یان دبنە ئەگەرێ دروستبوونا پەیوەندیێ د ناڤبەرا کەسێن کەڕ و نەکەڕدا (مینا سیستەمێن ئیشارەیی یێن ناڤ مالێ) هندەکجاران ب زمانێن ئیشارەیی یێن دەستپێکی - Primary Sign Language دهێنە نیاسین. ئەڤ زمانە جیاوازن ژ وان زمانێن ئیشارەیی یێن سەختە – alternate sign language کو دناڤبەرا مرۆڤێن گوهلێدبن (نەکەڕ) (مینا ئەندامێن هندەك ئایینان) دا دهێنە بکارهینان. هەروەسان زمانێ ئیشارەیی جیاوازە ژ وان ئیشارەییێن ب شێوەیەکێ سرۆشتی روودەن، چونکی سیستەمێ زمانێ ئیشارەیی ژلایێ فێرکەرانڤە بۆ مەبەستا ڤەگوهاستنا زمانێ ئاخڤتنێ بۆ کەڕان دهێتە بکارهینان. (ابراهیم چگنی : ١٣٨٢ : ٤١١).

ڤەکۆلینان نیشاندایە کو ئەوێن زمانێ ئیشارەیی بکاردهینن (زمانێ ئیشارەیێ ئەمریکی، فرەنسی، بریتانی) دشێن هەموو وان چەمکێن ب رێکا ئاخڤتنێ دهێنە دەربڕین، ڤەگوهێزن. ئەڤە بۆ وان زمانێن ئیشارەیی کو ژلایێ سینتاکسیڤە ناتەواون یان پەیڤێن وان سنووردارن دەست نادەت. زێدەباری ڤێ چەندێ ژ لایێ دەمیژیڤە، دەمێ پێدڤی بۆ ڤەگوهاستنا چەمکەکێ دیارکری و دەربڕینا هەمان چەمکی ب رێکا ئاخڤتنێ چ جوداهی دناڤبەرا واندا نینن. (دنی استاینبرگ : ١٣٨١ : ٧٩).

زمانی ئیشارەیی دشێت ببیتە زمانێ ئێکێ(زمانێ دایکێ) ژی، واتە چەوا زارۆکەکێ فرەنسی یان ئینگلیزی زمان، ل دەستپێکا ژیانا خوە فێری زمانێ ئینگلیزی و فرەنسی دبیت، ب هەمان شێوە زارۆکەکێ کەڕ ژی کو دناڤ خێرانەکا کەڕا ئەمریکیدا مەزن دبیت، فێری زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکی دبیت. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٣١).

٢ - جورێن زمانێن ئیشارەیی:

دوو جور زمانێن ئیشارەیی هەنە، کو جیاوازییا وان بۆ چەواتییا مفا وەرگرتن ژ هێماییێن زمانێن سرۆشتی (ئەوێ ئاخفتن شەنگستی وانە) دزڤریتە ڤە. د هندەك زمانێن ئیشارەییدا پەیڤ (ب رێکا نیشانان) و رێزکرنا وان ل سەر بنەمایێ زمانێن سرۆشتی دبیت مینا سوئێدی، ئنگلیزی و فرەنسی. لێ د هندەکێن دندا مینا زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکی و زمانێ ئیشارەییێ بریتانی مفا ژ پەیڤ و رێزمانا تایبەت ب خوە دهێتە وەرگرتن. (دنی استاینبرگ : ١٣٨١ : ٨٥).

زمانێ ئیشارەیی ب رێکا ئاخفتنێ یان نڤێسینێ:

أ - ب رێکا ئاخفتنێ:

زمانێن ئیشارەیی یێن گرنگییێ ب ئاخفتنێ ددەن دوو جۆرن. د جورێ ئێکێدا پەیڤ ب رێکا نیشانێن کت دهێنە نیشاندان، واتە بۆ هەر پیتەکا ئەلفابێ ب رێکا شێوێن جیاوازێن دەست و تلان، نیشانەك دهێتە بکارهینان. (دنی استاینبرگ : ١٣٨١ : ٨٥) ب ڤی رەنگی کو ئەگەر مە پەیڤەکا مینا (دارستان) هەبیت ئەڤە هەموو پیتێن وێ ئێك ئێك ب دەستی دهێنە نیشاندان، رستەژی ب هەمان شێوە دبیت واتە نیشانێن بکارهاتی د وێ رستێ و ل گەل پیتێن وێدا ژ لایێ ژمارە و رێزێڤە وەکهەڤن. ئەڤ سیستەمە دشێت سیستەمەکێ ئێك دەستی یان دوو دەستی بیت.

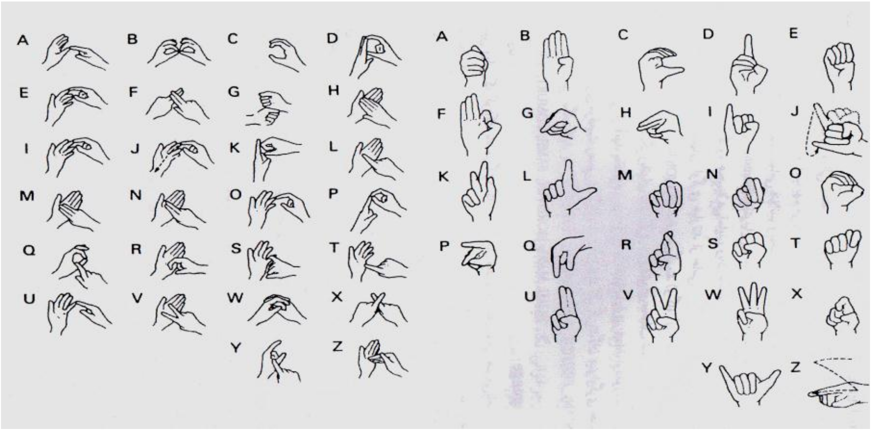

سیستەمێ ئەمریکی ئێك دەستی و سیستەمێ بریتانی دوو دەستییە. رێکەکا دن هەیە کو ژ رێکا سەری بەر بەلاڤتره، ب ڤی رەنگی کو پەیڤ هەموو یان پشکێن واتادارێن وێ ب تنێ ب رێکا ئێك نیشانە دهێتە نیشاندان. بۆ نموونە پەیڤا (coughed) ب رێکا دوو نیشانێن (cough) و نیشانا (دەمێ بووری) دهێتە نیشاندان.

ب - ب رێکا نڤێسینێ:

د ڤێ رێکێدا فۆرمێن نڤێسیێن واتادارێن زمانەکێ ئاخڤتنێ وەکی زمانێ ئینگلیزی (پەیڤ، فرێز و رستە) ب رێکا پێکڤە گرێدانا ل گەل، روودان و ژینگەهێ دهێنە فێرکرن. واتە کا چەوا زارۆکێ ساخلەم ل دەمێ فێربوونا زمانی دەنگان ب تشت و روودانێن دەورووبەرڤە گرێددەت، زارۆکێ کەڕ ژی پێکڤە گرێدانێ د ناڤبەرا فۆرمێ نڤێسی و ئەزمونێن دەوروبەردا دروستدکەت. (دنی استاینبرگ : ١٣٨١ : ٩٧).

٣ - *ئەرێ زمانەکێ ئیشارەییێ گشتی هەیە :*

زمانەکێ ئیشارەییێ گشتی نینە و رەنگە چەندین دیالێکت ژی هەبن، واتە دشێت د وەلاتەکیدا بۆ نیشاندانا چەمکەکێ دیارکری چەند هێما هەبن، واتە هەر دەڤەرەك نیشانەیەکا جودا بۆ چەمکەکێ دیارکری بکاربینیت. (دنی استاینبرگ : ١٣٨١ : ٨٩) بۆ نموونە ل دهوکێ بۆ باژارێ هەولێرێ (ئاماژە ب سەری و کولاڤ و دەرسوکێ دهێنە کرن)، لێ ل سلێمانێی باسی (کەلها هەولێرێ) دهێتە کرن، واتە بۆ نیشاندانا ئێك باژێر دوو هێماییێن ژێکجودا دهێنە بکارئانین.

٤ - *پێکهاتا ئیشاران:*

د زمانێ ئیشارەییدا، ئیشارە ب تنێ لڤینەکا سادە نینە. د زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکیدا، بۆ هەر ئیشارەیەکێ چار لایەنێن (شێوە، سەمت، جه و لڤین) زۆر گرنگن. ئەڤ چار لایەنە ب پارامیتەرێن بەرهەمهینانا زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکی دهێنە زانین. بۆ نموونە بۆ گەهاندنا پەیاما (THANK - YOU) د زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکیدا ئەڤ کارە دهێتە کرن:

(ئەڤ پرۆسە ب دۆخی دەستی (شێوە) دەست پێدکەت، دەست پێدڤییە ڤەكری بیت؛ (سەمتا) دەستی ب ڤی رەنگییە، کو ناڤ دەستی بۆ رەخێ سەرییە، (جھ)ێ دروست بوونی دەستپێکێ ئەرزنکە و پاشی کەمەرە؛ (لڤین) ژی بۆ رەخێ دەرڤەی لەشی و بەرەڤ خوارێیە. زێدەباری ڤان پارامیتەران هندەك كارێن گرنگێن دن هەنە، كو ب دەستی ناهێنە كرن: مینا لڤاندنا سەری، چاڤی و... هتد) بۆ نموونە د رستا پرسیاریدا، بروو بۆ سەری دهێنە راكێشان، چاڤ بلوق دبن و سەر پیچەكێ بەرەڤ پێشیێ شوور دبیت. (جورج یول : ١٣٨٤ : ٢٣٦ - ٢٣٦).

- كار و كارڤەدانێن هۆشی د پەیوەندیکرنێدا :

پرسیارەكا دن كو دەروونناسییا زمانی بەرسڤ ددەت، ئەڤەیە كا مرۆڤ چەوان ب رێكا زانینا زمانی پەیوەندیێ دروستدكەت. واتە دەمێ ئاخڤتنكەری دڤێت پەیامەكێ ب رێكا ئاخڤتنێ بۆ گوهداری ڤەگوهێزیت، چ كار و كارڤەدانێن هۆشی روو ددەن هەتا پەیام دبیتە زنجیرەیەكا دەنگان و د ناڤ هۆشێ گوهداریدا چ كار و كارڤەدان رووددەن، دا ئەڤ زنجیرا دەنگان ببیتە واتا.

كەواتە زمانڤانییا دەروونی بەرسڤا سێ پرسیاران ددەت.

١ - مرۆڤ ل دویف كیژ پرۆسەیێن هۆشی گوهلێدبیت، ئەوا گوهلێبووی تێدگەهیت و ئەوا گوهلێبووی ژبەر دكەت؟

٢ - مرۆڤ ل دویف كیژ پرۆسەیێن هۆشی ئاخڤتنا خوە دەردبڕیت.

٣ - زارۆك بۆ فێربوونا دان و ستاندنێ (تێگەهشتنا ئاخڤتنێ و بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ) كێژ قۆناغان دەربازدكەت. (سید محمد ضیاء حسینی : ٢٠١٠ : ١٦٣).

ا - بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ:

بەرهەمهینانا ئاخڤتنی ل دویڤ نێرینا (فرامکین و گارت) ی ژ چار قۆناغان دەرباز دبیت:

أ - چەواتییا دەربڕینا وێ هزرا کو پێدڤییە بهێتە دەربڕین - (conceptualizing)

ب - فورمۆلەکرنا پلانەکا زمانی - (Formulating liguistic plans)

ج - دەربڕینا وێ پلانێ (گووتن) - (Articulating)

د - چاڤدێریکرنا ئاخڤتنا خوە - (Monitoring)

أ - چەواتییا دەربڕینا هزرێ:

شاشیێن ئاخڤتنێ کو ب slips دهێنە نیاسین. ژلایێ (فورمکین – ١٩٧١)ی هاتییە باسکرن. مفا وەرگرتن ژ ڤان شاشییان رۆلەکێ گرنگ هەیە بۆ دیارکرنا رۆلێ یەکەیێن زمانی یێن پشکدار د پرۆسا بەرهەمهینانا ئاخڤتنێدا.

پرانییا خەلکی ل دەمێ ئاخڤتنێ تووشی هندەك شاشییان دبن؛ ئەگەرێ پرانییا وان شاشییان بۆ تووره بوون یان ئسترێسێ (stress) دزڤریتە ڤە. (حسن خواجەئی : ١٣٨٥ : ٢٢٦)

جۆرێن شاشییان:

١ - شاشیێن لێکگوهورینێ:

hissed all my mystery lectures

٢ - شاشیێن پێشبینیکرنێ:

a leanding list (= reading list)

٣ - شاشیێن دووبارەکرنێ (یێن ب نەزانیڤە دهێتە کرن).

a phonological foot (= phonological rule)

٤ - تێکەلکرن:

(moinly (mostly, mainly), impostinator (imposter, imporsonator)

٥ - ڤەگوهاستن:

mermaid …mores (mermaid more) their legs together

٦ - جهنشینی:

(واتا) toe ل شوونا finger، (فۆرمێ) symphony ل شوونا sympathy، دهێنە بکارئانین. (ادریان اکماجیان : ١٣٨٢ : ٤١١).

شرۆڤەکرنا (شاشیێن ئاخفتنێ) ل دویڤ نێرینا فرویدی:

ئەگەرێن ڤان شاشییان ئەڤەیە کو ئاخفتنکەری پتر ژ هزرەکێ د ناڤ مێشکێ خوەدا هەنە، بۆ نموونە، بوشێ باب د هەوا هەلبژارتنا سالا ١٩٩٢ ێ ئاخفتنا خوە ب ڤی رەنگی دەست پێکر:

I don't want to run the risk of ruining what is a lovely recession (reception)

ئەڤ رستەیە ب ساناهی نیشاندەدەت، کو ئەڤە شاشیەکا دەنگییە (sound error) چونکی هەر دوو پەیڤ ژلایێ فۆنیمیڤە وەکهەڤن، لێ ل هەمان دەمدا دشێین بێژین کو (دابەزینا ئابووری) هزرا بووشی مژوولی خوە کریە و کاریگەری ل سەر ئاخفتنا وی کریە. کەواتە ئەڤ شاشییە دەربرینێ ژ هزرا وی دکەت نە هەستا وی ژ گوتنا وێ رستێ. (حسن خواجەئی : ١٣٨٥ : ٢٢٨).

شرۆڤەکرن (شاشیێن ئاخفتنێ) ل دویڤ زمانڤانییا دەروونی:

(فرامکین) نیشاندەدەت کو ژمارەکا زۆرا زنجیران (segments) کو د شاشیێن ئاخفتنێدا دهێنە گوهۆرین یان دهێنە ڤەگوهاستن هەر ئەون کو ژلایێ زمانڤانانڤە هاتینە باسکرن، ئەڤەژی ڤێ راستیێ نیشاندەدەت کو یەکەیێن زمانی مینا سیمایێن دەنگی، فۆنیمی و مۆرفیم د پرۆسا بەرهەمهینانا گوتنەکێدا – utterance دبنە یەکەیێن پلان دانانێ (planning). لەورا (Garratt) ژ ڤان زانیاریێن ب دەست هاتی ژ ئەنجامێ شرۆڤەکرنا شاشییان دگەهیتە پرۆسێسەکا سینتاکسییا سەربخۆ ب ناڤی (Autonomous synt. processor). (حسن خواجەئی : ١٣٨٥ : ٢٤٠).

ب - فۆرمولەکرنا پلانێن زمانی:

چەندین مۆدیل بۆ ڤێ چەندێ هەنە:

مۆدێلا زنجیرە، ئاخفتنێ ب زنجیرەکا قۆناغان دزانیت کو هەر ئێك گرێدای ئاستەکێ پلان دانانێنە. د ڤێ مۆدێلێدا (٦) قۆناغ هەنە، د نموونا ژێریدا دێ باسی ڤان قۆناغان کەین:

(she's already trunked two packs (packed towo trunks)

د قۆناغا ئێکێدا واتا ڤێ گوتنێ دهێته دەستنیشانکرن. د قۆناغا دووێدا پێکهاتا سینتاکسی دهێته دارشتن. د قۆناغا سێیێدا (دەرازینکێن - slot) ناڤ، جهناڤ، هەڤالکار، کار و هەڤالناڤی دهێته دروستکرن. د قۆناغا چارێدا پەیڤێن content ؛ pack, two, trunk, already, has, she دچنە د ناڤ پێکهاتێدا. ل ڤێرێ شاشی دێ روودەت، چونکی turnk , pack ب شاشیڤە ل شوونا هەڤدوو هاتینە. د قۆناغا پێنجێدا پاشگرێن s, ed ل جهێن دروست دهێنە بکارهینان و د قۆناغا شەشێدا هەموو گوتن دبیتە دەنگ. (حسن خواجەئی ؛ ١٣٨٥ ؛ ٢٣٢).

ج - دەربڕینا دەنگی:

دەمێ هزر دبیتە پلانا زمانی و دهێتە رێکخستن، پێدڤییە ئەو زانیاری ژ مێشکی بۆ ماسولکان ب رێکا سیستەمێ ئاخڤتنێ بهێنە هنارتن، دا لڤینا پێدڤی دروستببیت و دەنگێن مەبەست بهێنە بەرهەمهینان. بەرهەمهینانا دەنگان پێدڤی ب هژمارەکا زۆرا ماسولکان هەنە. ئەڤ ماسولکە د سێ سیستەماندا دابەشدبن، هەناسەدانێ Respirarory ، حەنجەری - laryngeal، سیستەمێ دەنگی - سندوقا دەنگی - vocal tract. (حسن خواجەئی ؛ ١٣٨٥ ؛ ٢٣٩)

د - چاڤدێرییا ئاخڤتنێ:

گەلەك جاران ئەم ئاخڤتنا خوە د بڕین و راستڤە دکەین، کو ئەڤ کارە ب self - repair دهێتە نیاسین.

(لیڤێلت – ١٩٨٣) دبێژیت: ئەڤ پرۆسەیە ژ سێ قۆناغان دەرباز دبیت: ئاخڤتنا خوە دبڕین، پاشی ئاخڤتنەکا ڤەبرینێ مینا (ببورە، ئاه، نە،.... هتد) بکاردهینن و ل داوییێ ئاخڤتنێ راستڤە دکەین. بۆ ڤێژی، چەند رێکێن راستڤەکرنێ هەنە:

١. ب تنێ پەیڤا شاش ل گەل یا دروست دگوهۆڕیت.

٢. پشتی گوتنا شاشیێ بۆ پاشڤە دزڤریتەڤە، واتە پەیڤەکا بەری یا شاش و یا شاش پێکڤە دبێژیت.

٣. ئەوا گووتی لێڤە دبیت و ژ نووڤە باسدکەت. (حسن خواجەئی ؛ ١٣٨٥ ؛ ٢٤٤).

شاشيێن زمانى	فاكتەرێن (واتايى) فۆرمێن ليكسيكى و پەيوەنديێن سينتاكسى هەلدبژێرن.	ژێدەرێ پەيامى n1, m2 , m3 … mn
(ڤەگوهاستنا پەيڤان و تێكەلييا پەيڤان ل ڤێرێ روو ددەت. ڤەگوهاستنا سەربخۆيا پەيڤ، فرێزانژى ل ڤێرێ رووددەت.)		
(ڤەگوهاستن و لێكگوهۆڕينێن رۆنانى و دەنگى، ڤەگوهاستنا پەيڤان و مۆرفيمان ل ڤێرێ روو ددەن.)	فاكتەرێن (سينتاكسى) پێكهاتێن رێزمانى ل گەل چارچووڤان ديار دكەن. پەيڤێن دەستنيشانكرن دچنە د ناڤ ڤان چارچووڤاندا.	ئاستێ ئەركى (بكارهينانێ)
level		ئاستێ پۆسيشنال positional level
(ژناڤبرنێن سادە و ئالۆزێن دەنگى ل ڤێرێ روو ددەن).	هوور كاريێن دەنگيێن پێكهاتێن لێكسيكى و رێزمانى هاتينە دەستنيشانكرن.	ئاستێ دەنگى
(لڤينێن زمانى)	هندەك رێكار بۆ ئەندامێن بەرهەمهينانا دەنگان	سيستەمێن بەرهەمهينانێ

مۆدێلا بەرهەم هينانا ئاخڤتنێ ل دەڤ (گارت)ى

(ادريان اكماجيان: ١٣٨٢ : ٤١٤)

٢- تێگەهشتنا ئاخفتنێ:

پرۆسا تێگەهشتنا ئاخفتنێ د ڤێ هێلکارییا ژێریدا دهێتە کورتکرن:

سیگنال

↓

شیانا نیاسینا ئاخڤتنێ

↓

بەردەست بوونا لیکسیکی
شیانا پرت پرتکرنا سینتاکسی

↓

شیانا راڤەکرن و شرۆڤەکرنا واتایی

↓

شیانا راڤەکرن و شرۆڤەکرنا پراگماتیکی

↓

زانینا نیەتا پەیوەندییێ

شیانا نیاسینا (تێگەهشتنا ئاخفتنی) بریتییە ژ نیاسینا دەنگێن ئاخفتنێ و پێلێن دەنگییە. شیانا پرت پرتکرنا سینتاکسیژی بریتییە ژ دەستنیشانکرنا پەیڤان ب هاریکارییا دەنگێن وان و شرۆڤە و لێکدانا پێکهاتا رستێیە. شیانا راڤەکرنا واتاییژی واتا پەیڤان ب بەرچاڤ گرتنا پەیوەندییا رێزمانی، پێکڤە گرێددەت. شیانا راڤەکرنا پراگماتیکیژی د راستیدا چالاکی یان نیەتەکا پەیوەندیکرنێ کو رەنگە ئارمانج پتر ئەو بیت، دهێتە هەلبژاردن. ئەگەر کارێ گوهداری دروستبیت، پەیوەندیکرن دروستدبیت و بەروڤاژی پەیوەندیکرن دهێتە بڕین. (ادریان اکماجیان : ١٣٨٢ : ٤١٦).

- زمان و كەسايەتى:

ب ديتنا هاليداى ئێك ژ ئەركێن زمانى ئەركێ كەسايەتييە. تاكەكەس ب رێكا زمانى دشێت دەربرِينێ ژ ديتن و هەست و نێرينا خوە ل سەر گەلەك بابەتان بكەت، هەروەسان تاكەكەس دشێت ب رێكا بكارهينانا وى بۆ زمانى، ناسنامە و سرۆشتێ خوە يێ كەسى بچەسپينيت و هزرێن خوە پێشكێشى كەسێن دن بكەت. (جمعه سيد يوسف: ١٩٩٠ : ٢٢ - ٢٣).

هەر وەكو چەوا كەسايەتيێن تاكەكەسان ل دويڤ رەفتار و جوراوجورييا رۆخسارێ وان دهێتە گوهۆرِين، ب هەمان شێوە كەسايەتيێن وان ل دويڤ رێكێن نواندنا وان بۆ ب لێڤكرنێ(دركاندنێ)، دەربرِينێن ئاخڤتنێ، بكارهينانا پەيڤێن زمانى، سيماييێن جهێ دەرچوونا دەنگى و بەرهەمهينانا دەنگى دهێنە گوهۆرِين. (عبدالقادر عبدالجليل : ٢٠٠٦ : ٧٨).

ئەم راستەوخۆ نەشێين بگەهينە ناخێ مرۆڤى، بەلكو ئەم دشێين ب رێكا هەلسوكەوتێن مرۆڤى كەسايەتييا تاكەكەسى دياربكەين، چونكى ڤەكۆلينان دياركريە، مرۆڤ ل دەمێ ئاخڤتنێ زێدە زانيارييان ددەت، و ئەو زانيارى روويێ راستەڤينەيێ تاكەكەسى دياردكەن. (عبدالواحد مشير محمود دزەيى : ٢٠١٠ : ١٤).

ئەڤەژى وێ چەندێ بۆ مە دياردكەت، كو ب رێكا زمانێ كەسەكى، ئەم دشێين كەسايەتييا وى كەسى دياربكەين، چونكى كەسايەتى و زمانى پەيوەندييەكا ب هێز ل گەل هەڤدوو هەيە و زمان رەنگڤەدانا كەسايەتييا تاكەكەسييە و تايبەتيێن بايلۆژى و جەستەيى و دەروونى و جڤاكيێن تاكەكەسى د زمانێ ويدا رەنگڤەددەن، هەر ب وى شێوەى زمانيژى كاريگەرى هەيە ل سەر كەسايەتييا مرۆڤى و ب رێكا زمانى دشێت كاريگەريێ ل كەسايەتيێ بكەت و ئاڕاستەى بەرڤ ئارمانجەكا دياركرى بگوهۆرِيت. (عبدالواحد مشير محمود دزەيى : ٢٠١٠ : ١٥).

ديسان كەسايەتييا مرۆڤى ب رێكا زمانێ مرۆڤى د ناڤ جڤاكيدا بەرز و نزم دبيت، ژبەركو ل دەمێ ئاخڤتنێ، ئەگەر مرۆڤ يێ ئارام بيت و پەيڤێن جوان بكاربهينيت و رێزێ ل خەلكى بگريت، ل وى دەمى وى مرۆڤى دێ دناڤ وى جڤاكيدا يان گرۆپێدا جهێ خوە هەبيت و خەلك دێ رێزێ لێگرن، لێ ئەگەر مرۆڤ د ئاخڤتنا خوەدا شێوازەكێ رەق و پەيڤێن كرێت بكاربهينيت، ل وى دەمى وى مرۆڤى چ كەسايەتى و رێز د ناڤ وى جڤاكيدا يان وێ گرۆپا ل رەخ و دورێن وى دژين نابيت.

- زمان و رازیکرن:

بیرك د پێناسا رازیکرنێدا دبێژیت: مەبەست ژ رازیکرنێ ئەوە مرۆڤ ب پرۆسێسا پەیداکرن یان گوهۆڕینا سەمت و ئارستە و هەلسوکەڤتان ل دەڤ گوهداری رابیت. کەواتە رازیکرن بریتییە ژ بکارهینانا واژە و پەیڤ و ئاماژەیان و هەر کەرەستەکێ دن، کو فرێکەر بشێت ب وی کاری رابیت، ئەڤەژی ژ پێخەمەت گەهشتنا ب ئارمانجان و پەیداکرن و گوهورینا سەمت و ئارستە و هەلسوکەوتانە ل دەڤ گوهداری، ئەڤجا چ هاندنا خەلکی بۆ کارەکی بیت یان راستڤەکرن و گوهۆڕینا هەلویستەکی بیت؛ ئاخڤتنکەر رادبیت وان پەیڤ و رستە و گوتنان د ناڤ ئاخڤتنا خوەدا بکاردهینیت ئەوێن ئەرکێ کارتێکرن یان رازیکرنێ هەلدگرن، ب تایبەتی ئەو پەیڤ و کەرەستێن ئازراندن (هەلچوون) تێدا هەبن.

رازیکرن یان کارتێکرن ل سەر خەلکێ ئێکە ژ گرنگترین و مەترسیترین ئەرکێن زمانی، ئەڤ ئەرکە ئەرکەکێ نوو نینە هاتبیتە ڤەدیتن، بەلکو هەر د کەڤندا هەبوویە. د کەڤندا رازیکرن هونەرەك بوو ژ لایەکیڤە پشت ب لۆجیکی د بەست و ژلایەکێ دنڤە پشت ب هەر دوو بیاڤێن زمانی، رەهوانی (الفصاحە) و رەانبێژییێ دبەست، لێ نها بەرەڤ زانست بوونێڤە دچیت، کو ژلایەکیڤە پشت ب لۆجیك و دەروونناسیێ د بەستیت و ژلایەکێ دنڤە پشت ب ڤەکۆلینێن زمانییێن نووڤە د بەستیت ب تایبەتی زانستێ واتایێ. (نایف خرما: ١٩٧٩:٣٩ - ٤٠).

گرنگترین هۆکارێ هاریکار بۆ دان وستاندنا رازیکەر دەستنیشانکرنا هوورا واتایێن پەیڤ و واژەیێن بکارهاتییە، داکو نەبیتە ئەگەرێ هندێ هەر ئێك ژ ئاخڤتنکەر و گوهداری ب واتایێن جیاواز ئەوان پەیڤان بکاربهینین، ئەگەر هووری د بکارهینانا پەیڤاندا نەبوو، بێگومان رازیکرن پەیدانابیت، بەلکو د هەمان دەمدا دبیتە ئەگەرێ پەیدابوونا تەم ومژی و مژدارییا واتایێن پەیڤان و تێنەگەهشتنا وان پەیڤان. و ئەڤ پەیڤەژی دبنە دوو جور:

أ - هندەك پەیڤ هەنە گەلەك واتایان هەلدگرن و واتایێن وان ژێکجودانە. ئەڤجا دووریا واتا وان گەلەك یان پیچەك بیت - کو دبێژنێ فرەواتا و هاوبێژ- ؛ ئەڤ پەیڤە زۆرن و د هەمoo زماناندا هەنە.

ب - جورەكێ دنێ پەیڤان هەیە ئاماژێ ب واتایێن نەبەرجەستە دكەن. وەكو پەیڤێن داد و ئازادی ودیموكراتی ... هتد، ل بەرێ و نهاژی گەلەك جاران پەیڤێن ژ ڤی جوری بۆ مەبەستێن جیاواز هاتینە بكارهینان. (نایف خرما: ١٩٧٩ : ٤٠).

پەیوەندی د ناڤبەرا زمان و هزرێدا پەیوەندییەكا ب هێزە. سەرەرای هندێ كو چەندین نێرین و بۆچوونێن جودا ل سەر چەواتییا ڤێ پەیوەندیێ و كا ئەرێ كیژ ژ وان بەری كێیە هەنە، لێ گومان د وێ چەندێدا نینە، كو دشێین بێژین زمانی كاریگەری ل سەر هزرێ هەیە، ژبەر هندێ ڤەكۆلینێن زمانی گرنگییەكا تایبەت بۆ هەر بابەتەكی هەیە، كو پەیوەندی ب هزرێڤە هەبیت و ژناڤ وان بابەتان پروسێسا گەنگەشەكرنا زانستی و رازیكرنا خەلكێیە ب هزرێن دیاركری. (نایف خرما : ١٩٧٩: ٤١).

ڤی ئەركی واتە رازیكرن بكارهینانا ئەرێنی و نەرێنیژی هەیە، مەترسییا بكارهینانا نەرێنییا ڤی ئەركی د وێ چەندێدا دیاردبیت، كو ئەڤ ئەركە د چارچووڤەكێ گەلەك بەرفرەهدا دهێتە بكارهینان و مفا ژ زانستێ دەروونناسیێ وەردگریت. رازیكرن ب تایبەتی د هەر دوو بیاڤێن ئابووری و سیاسیدا دهێتە بكارهینان. د بیاڤێ ئابووریدا ریكلامێن بازرگانی پتر مفای ژ ڤی ئەركی وەردگرن و د بیاڤێ سیاسیژیدا هونەرێ پروپاكندێ پتر مفای ژ ڤی ئەركی وەردگریت.

رازیكرن ب تنێ د بوارێ سیاسی و ئابووریدا(بازرگانیدا) نینە، بەلكو سنوور و بیاڤێ رازیكرنێ گەلەك بەرفەهترە ژ ڤێ چەندێ. ب واتایەكا دن گەلەك جاران گوتاربێژێن ئاینی و ئەڤیندار و پاریزەرژی پەنایێ دبنە بەر رازیكرنێ.

بۆ نموونە هەتاكو گوتاربێژێ ئاینی بشێت بەرێ خەلكی بدەتە ئاینی و وان رازی بكەت، دڤێت د ناڤ گوتارێن خوەدا بۆ وان دیار بكەت، كو مرۆڤێن دیندار و نەدیندار ل دەڤ خودێ وەكو ئێك نینن. هەروەسا دڤێت پەیڤێن بەهشت و دوزەخ و ئاگر...هتد د ناڤ گوتارێن خوەدا بكاربینیت. هەر وەكو بێژیت:

١ - هەر كەسێ رووندكان ژ ترسا خودێ ببارینیت و ئەوێ زێرەڤانییا وەلاتێ خوە بكەت، چاڤێن وی ب ئاگرێ دوزەخێ ناهێنە سووتن.

٢ - بەهشت یا ل بن پێیێن دایك و بابانە.

٣ - دەرگەهێ رەیان ل بەهشتێ بۆ كەسێن رۆژیگرە.

٤ - خودێ ل گەل وی مرۆڤی نائاخفیت، ئەوێ خوە مەزن بکەت.

٥ - ئەو کەسێ شریکا بۆ خودێ چێکەت، دوزەخ جهێ وییە.

....هتد.

د بیاڤێ دلدارییێدا هەتاکو کورەك بشێت کچەکێ رازی بکەت و سەرنج و ڤیانا وێ بۆ خوە رابکێشیت، دڤێت ب شێوازەکێ نەرمێ پڕی هەست و سوز دان وستاندنێ ل گەل وێ بکەت و پەسنا ماقویلی یان رەوشت یان جوانییا وێ بکەت. وەکو د ڤێ نموونا دان و ستاندنا د ناڤبەرا (کوڕ و کچ)ەکێدا دیاردبیت:

کوڕ پەسنا جوانییا کچێ دکەت داکو وێ رازیبکەت:

أ - کوڕ: ئەڤرۆ تۆ گەلەکا جوانی؟

ب - کچ: بۆ ئەز دوهی جوان نەبووم؟

أ- کوڕ: نە ... تۆ هەرا جوانی، لێ ئەڤرۆ جوانییا تە زێدەتر یا دەرکەڤتی. پێدڤییە تۆ هەمی رۆژان وەسا یا جوان بی.

ب - کچ: بۆ؟

أ - کوڕ: چونکی جوانی تشتەك نینە بهێتە ڤەشارتن.

ب - کچ: ئێ؟

أ - کوڕ: بۆ تۆ ب خوە نزانی تۆ یا جوانی؟

ب - کچ: چ بێژم؟

أ - کوڕ: چ نەبێژە جوانییا تە ب خوە بەرسڤە.

ب - کچ: مممممممم.

أ - کوڕ: ئەز حەز دکەم هەمی رۆژان جوانییا تە ببینم.

ب - کچ: بۆ تۆ حەز دکەی؟

أ - کوڕ: چونکی بێ جوانی ژیانێ تام نینە.

ب - کچ: باشە دایکا من یا ل هێڤیا من.

أ - کوڕ: ب خێر بچی جوانا جوانان.

هەروەسان پارێزەرژی ل دەمێ بەرگرییێ ل گونەهباری دکەت، بەرامبەر دادڤانی دێ هەمی هەول و پێکولان کەت، دا دادڤانی رازیبکەت، کو ئەو گونەهبارە یێ بێ گونەهە،

ئەڤجا ل ڤێرێ دێ وان پەیڤ و دەربڕینان بکارهینیت ،کو هل گرێن چەمکێ ڕازیکرنێ بن.

ژ هەژییە ئاماژێ ب ئەوێ چەندێ بدەین، پراکماتیکێ رۆلەکێ دیار د پرۆسێسا رازیکرنێدا هەیە، چونکی گەلەك جاران فرێکەر هەولددەت، پەیاما خوە ب شێوەکێ نەراستەوخۆ پێشکێشکەت، ئەڤجا بۆ ب دەستڤەهینانا ئەڤێ چەندێ وەرگر هەولددەت، پەنایێ ببیتە بەر بوارێن پراگماتیکێ. وەکو کردێن ئاخفتنێ و دەرکەڤتێن ئاخفتنێ و گریمانێن پێشەکییێ... (Levinson : 1997:317).

- زمان و هزر (بیر):

هزر د ناڤەرۆکا خوەدا پرۆسێسەکا فیزیۆلۆجی- مێشکییە و تیڤلێ مێشکی ب ڤی کاری رادبیت. هزر رەنگڤەدانا (انطباعات) ژینگەها جوگرافی و جڤاکییە، کو ب هاریکارییا ئەندامێن هەست پێکرنێ و ب پشت بەستنا زمانی و زانینێ و دەرئێخستنا ئەنجامێن ئەرێنی و نەرێنی ژ وێ پرۆسێسێ بەرهەم دهێت. ئەڤ پرۆسێسە، ژ بەرزترین چالاکیێن مێشیکییە، و تایبەتە ب مرۆڤیڤە.

ئەڤ پرۆسێسە ب تنێ ل دەڤ مرۆڤان هەیە، چونکی وەکو بەری نها مە گوتی هزر پێدڤی ب ژینگەهەکا جڤاکی هەیە، کو ژ گرنگترین رەگەزێن وێ زمان و زانینە، و ئەو هەردوو رەگەز تایبەتن ب مرۆڤیڤە. دیسان ئەڤ پرۆسێسە پێدڤی ب تیڤلێ مێشکی هەیە کو پێرابیت، ئەڤەژی هەردیسان ب تنێ ل دەڤ مرۆڤان هەیە. (نوري جعفر: ١٩٧١ : ١٠٦).

مێشك ئەندامێ هزرکرنێیە و هزر ئەرکێ مێشکیە، لێ مێشك ب تنێ ژێدەرێ هزرێ یان هۆکارێ روودانا وێ نینە، بەلێ مێشك دەزگەهە بۆ روودانا هزرێ. سرۆشتێ هزرێ، ب تنێ ژ لایێ مێشکیڤە دروست نابیت، چونکی مێشکی ب تنێ شیانێن هندێ نینن، چ هزران دروستبکەت. ژێدەرێ هزرێ ئەو جیهانە ئەوا مرۆڤ تێدا دژیت یان ئەو ژینگەها سرۆشتی و جڤاکییە ئەوا مرۆڤ تێدا مەزن دبیت (نوري جعفر: ١٩٧١ : ٩٩) ب رێکا هێمایێ،

ئەو هزر د ناڤ مێشکێ مرۆڤیدا دروستدبیت، ئەڤەژی ژ ئەنجامێن وان سەربۆرێن تاکەکەسی یان جڤاکییە ئەوێن هێما هەلدگرن، کو د بنەرەتدا ئەو ب خوە نینە. (جاسم محمد عبد العبود: ۲۰۰۷ : ۷۱).

هزر و رەنگڤەدان هەر ژ زاروکینیێ ب رێکا زمانی و ئاخڤتنێ ل دەڤ مرۆڤی پەیدا دبن، د ڤی بیاڤیدا هزر و زمان پێکڤە دهێنە گرێدان و د شیاندا نینە، هەر دووکان ژ هەڤدوو جودابکەین، ئەڤە ژی ئاشکەراترین سیمایە، کو ب تنێ مرۆڤی هەیە، کەواتە هزرێ شیان نینن ببیتە تشتەکێ هەست پێکریێ راستەقینە، کو بهێتە دارشتن و ڤەگوهاستن، ب تنێ ب رێکا هێمایان نەبیت و هزر بێی زمان دێ بیتە تشتەکێ راوستای و جێگیربووی، کو شیانا ڤەگوهاستنێ نابیت، کەواتە زمان ئالاڤە بۆ روودانا هزرێ و رێکە بۆ دان و ستاندن و ڤەگوهاستنا وێ ژ نەویەکی بۆ نەوەیەکێ دن، ب تایبەتی ب رێکا هێمایێن دهێنە نڤێسین. (نوري جعفر: ۱۹۷۱: ۱۰۵ - ۱۰٦) دیسان زمانژی چ بها نابیت، ئەگەر هەلگرێ هزرەکا دیارکری نەبیت.

ب دیتنا جولیا کرستیڤا پەیوەندییەکا ب هێز د ناڤبەرا زمان و هزرێدا هەیە، و دبێژیت: زمان تاکە رێکە، کو هزرێ بهینیتە هەبوونێ، ژ بەرهندێ دهێتە گوتن، زمان لەشێ هزرێیە. (علي ناصر كنانة، ۲۰۰۹، ۸۰).

هەر ل دور وێ پەیوەندییا د ناڤبەرا زمان و هزرێدا هەی، دی سوسێر ئەوێ پەیوەندیێ ب دوو روویێن پارەکی لێکچواند، کو دشیاندا نینە روویەك ژ وان بهێتە دڕاندن ، بێی دڕاندنا روویێ دن.

ئەگەر پەیوەندی د ناڤبەرا زمان و هزرێدا هەبیت، ئەرێ کیژ ژ وان پتر کارتێکرن ل سەر یا دن هەیە، بۆ بەرسڤدانا ڤێ پرسیارێ، زانایان چەند بیروبۆچوون هەنە، وەکو ل خوارێ دیاردبیت:

۱ - هندەك دبێژن، زمانی پتر کارتێکرن ل سەر هزرێ هەیە، هەروەکو ساپیر دبێژیت: زمان دبیتە ئەگەرێ هندێ، کو ئەو جڤاك هەلسوکەڤت و هزرکرنێ بکەت و ئەو جڤاك جیهانێ نابینیت، ب تنێ ب رێکا زمانی نەبیت و زمانە هزرێ ئاسان دکەت و هاریکارە بۆ گەشەکرنا هزرێ. دیسان وورفژی لایەنگەرێ ئەڤێ دیتنێیە.

٢ - گرۆپەکا دن د وێ باوەرێدایە، کو هزر کارتێکرنێ ل زمانی دکەت. هەروەکو کورزبسکی دبێژیت: رێکا هزرکرنێ ل دەڤ جڤاکێن دیارکری، ئەوە کو شێوازێ پێکهاتێن وان یێن زمانی دەستنیشاندکەت. بۆ نموونە ژ بەرکو د عەرەبی و فەرەنسیێدا هزرکرن یا ئاماژەییە ژ بەر هندێ ئاولناو پشتی ناڤی دهێت، لێ ژ بەرکو ل دەڤ ئینگلیزان هزرکرن یا ئستقرائییە، ژ بەر هندێ ل دەڤ وان هەڤالناڤ ل پێش ناڤی دهێت.

٣ - لایەنگەرێن قوتابخانا رەفتاری و ب تایبەتی واتسون دبێژن هزر و زمانی پەیوەندییەکا ب هێز ب هەڤدووڤە هەیە و ژێکڤەنابن، ئەوژی ژ بەر هندێیە، کو زمان و هزر پێکڤە دوو جورن ژ رەفتارێ مرۆڤی.

٤ - گرۆپا چارێ د وێ باوەرێدانە، کو پەیوەندییەکا ئالوگۆر ژ لایێ کاریگەرییێڤە د ناڤبەرا زمان و هزرێدا هەیە و ئەڤ بۆچوونە ل دەڤ زانایێن هەڤچەرخ یا بەلاڤتر و پەسەندترە. (عزمي اسلام : ١٩٨٥ : ١٩ - ٢٠).

هزر و درککرن (ادراك) دوو پرۆسێسێن ژ هەڤدوو جودانە، جوداهیا هزرێ ژ درککرنێ د وێ چەندێدایە، کو هزر د دەمێ دروستبوونا وێدا کێمتر ژ درککرنێ دچیتە د ناڤ تێروتەسەلییا بابەتیدا، هەروەسا کێمتر ژ درککرنێ پشت بەستنێ ب هەر پێنج ئەندامێن هەست پێکرنێ دکەت. بەلێ د گەل هندێژیدا هزر هەر کارەکێ مێشکییە، کو ژ سەربۆرێن بەرێ و وێنە و رەنگێن هەلگرتی د مێشکێ مرۆڤیدا ب دەستڤە دهێت. (محمد الجزار: ٢٠٠٦ :٣٧).

- زمانڤانی و رەنگ:

تاریتییا شەڤێ و سپیاتییا رۆژێ و کەسکاتییا دارێ و سوراتییا ئاگری و شیناتییا دەریایی هەموو دیدەڤانن بۆ پەیوەندییا دیاردا رەنگی ب هزرا مرۆڤیڤە. لێ ل گەل وەرارا هزرێ و گەشەکرنا مێشکێ مرۆڤی و پەیدابوونا رەفتارێن جوراوجور و رەوشت و

تيتال و نەريت و رەوشەنبيرى و شارستانيێن جوراوجور و پيشەيێن جياواز، پێدڤيياتى ب زمانێ رەنگى زێدەتر لێهات، بۆ هندێ داكو نواندنا وان دياردان بكەت و بشێت سنوورێ تشتان نێزيك بكەت، ديسان داكو رەهەندێن واتايى يێن هندەك تشتان ديار بكەت. (عبدالقادر عبدالجليل : ٢٠٠٦ : ٨٣) ب واتايەكا دن پشتى پێشكەڤتن د ژيانا مرۆڤيدا پەيدابووى، پێشكەفتن دزمانێ رەنگيژيدا پەيدابوو، بۆ هندێ داكو بشێت ل گەل وێ پێشكەڤتنێ بچيت. لێ ل گەل هندێژى ژمارا رەنگان د هەمى زماناندا وەكو ئێك نينن.

بۆ نموونە دناڤ گويانا نوودا هژمارا رەنگان دوونە ئەوژى رەش و سپينە ل دەڤ وانان هەمى رەنگێن ڤەكرى سپينە و هەمى رەنگێن تۆخ رەشن، لێ د زمانێ تاميلدا هندێ (٦) رەنگ هەنە، ئەوژى رەش و سپى و سوور و كەسك و زەر و شينن. (اف. ار. بالمر : ١٩٨٥ : ٨٤).

ئێف ئار پالمەر دبێژيت: ئەگەر د زمانەكيدا دوو يان سێ رەنگ هەبن گومان تێدا نينە بازن و روبەرێ هەر رەنگەكى ژوان رەنگان دێ بەرفرەهتربيت ژ رەنگێن زمانەكى، كو يازدە رەنگ هەبن. ب واتايەكا دن رەنگێ رەش د زمانەكيدا كو دوو رەنگ هەبن وەكو رەنگێ رەشێ ئەوى زمانى نينە، كو يازدە رەنگ هەبن، چونكى د زمانێ دوو رەنگدا رەنگێ رەش هەمى رەنگێن تۆخ ڤەدگريت و رەنگێ سپى هەمى رەنگێن ڤەكرى ب خۆڤە دگريت، لێ رەنگێ رەش و رەنگى سپى د زمانێ يازدە رەنگيدا، هەمى رەنگێن تۆخ و ڤەكرى ب خۆڤە ناگرن، بەلكو و هەر ئێك ژوان ب تنێ وەكو رەنگەكى سەرەدەرى د گەلدا دهێتە كرن، ژبەر كو ئەڤ زمانە جوداهيێ د ناڤبەرا هەمى رەنگێن تۆخ و ڤەكريدا دكەت. لەوا پالمەر دبێژيت يا ب زەحمەتە ب رێكا زمانان رەنگ بهێنە دياركرن، لێ ئەم دشێين بێژين، كو د هەموو زماناندا رەنگێ رەش و سپى هەنە، لێ مەرج نينە رەنگێن دى..... هتد د هەموو زماناندا هەبن. (اف. ار. بالمر : ١٩٨٥ : ٨٤ - ٨٥).

ل دەڤ عەرەبان (٥) رەنگێن سەرەكى هەنە، ئەوژى (سپى، رەش، سوور، كەسك، زەر) و هەمى رەنگێن دن ژڤان (٥) رەنگان پەيدابن، ديسان ل دەڤ عەرەبان رەنگێ كەسك ژى هەر سەر ب رەشيڤەيە. (عبدالقادر عبدالجليل : ٢٠٠٦ : ٨٤).

د ناڤ بیاڤێ رەنگیدا (سپی، رەش، شین، کەسك، ... هتد) چەند پەیوەندییەکێن واتایی هەنە، بۆ نموونە:

١ - پەیوەندییا ب خوەڤەگرتنێ: پەیڤا (رەنگ) هەمی فۆرمێن دن (رەش، سپی ...) ب خوەڤە دگریت.

٢ - پەیوەندییا دژ واتایێ: رەنگێ رەش و رەنگێ سپی دژ واتانە.

٣ - پەیوەندییا هەڤ واتایێ: وان رەنگان ب خوەڤە دگریت، ئەوێن د واتایێدا نێزیکی ئێك بن.

٤ - پەیوەندییا جیاوازی: شین جیاوازە ژ کەسکی، هەروەسان هەر رەنگەك ژیێ دن جیاوازە. (هوگر مەحموود فەرەج : ١٩٩٣ : ١٧).

هەر چەندە رەنگێ رەش د ناڤ پرانییا رەوشەنبیرییێن ملەتاندا واتایا خەموکیێ دگەهینیت، لێ هندەك وەلاتێن ئەوروپی خەلکێ وان رەنگێ رەش د هندەك هەلکەڤتاندا دکەنە بەرخوە. دیسان رەنگێ سپی دناڤ پرانییا ملەتاندا واتا پاکی و پاکژیێ دگەهینیت لێ دناڤ هندەك هندییاندا رەنگێ سپی واتایا خەموکیێ دگەهینیت، ئانکو ل دەمێ ئێك ژوان دمریت، کەس و کارێن وی مری رەنگێ سپی دکەنە بەرخوە لێ ل دەڤ مە کوردان و گەلەك نەتەوێن دن، ل دەمێ کەسەك ژ مالەکی بمریت، کەس و کارێن مری رەنگێ رەش دکەنە بەرخوە، ئەڤەژی وێ چەندێ دگەهینیت، کو واتایێن رەنگان د ناڤ هەموو رەوشەنبیریاندا وەکو ئێك نینە.

رەنگی پیستی چێدبیت ئاماژێ ب نەخۆشی و ئێشان بکەت، بۆ نموونە زەربوونا روی ئاماژێ ب ئێش و نەخۆشیێ د مێلاکێدا دکەت. دیسان کەسك بوونا پیستی ل گەل رەش بوونا لێڤان ئاماژێ ب هەبوونا ئەنیما یان تەسەممێ، ل گەل نیشانێن پەیدابوونا پەنجەشێرێ دکەت.... هتد. دیسان رەنگێ خوینا تەپێن سپی و تەپێن سوور و رەنگێ دەست نڤێژا مرۆڤی... هەمی گرنگن بۆ دەست نیشانکرنا نەخۆشی و ئێشا مرۆڤی. (احمد مختار عمر : ١٩٩٧ : ١٥٢).

دکتور جون بنسونی – Dr. john Benson، راپوورتەك ل سالا ١٩٠٧ بەلاڤکر و ئاماژە ب هندێدا، کو سپی بوونا ئەزمانی ئاماژەیە بۆ کێم بوونا (فیتامیناتان) و سووریێ بریسقدار کێم بوونا (ترشاتییان – احماض) دگەهینیت، هەروەسا سوور بوونا تۆخا ئەزمانی ئاماژەیە بۆ هەبوونا ئێشەکا ڤەگر و رەنگێ قەهوائی نیشانا نەخۆشییا تیفوییێیە. (احمد مختار عمر : ١٩٩٧ : ١٥٢) دیسان زانایان ئاماژە ب هندێ هندەك رەنگ بۆ چارەسەرکرنا نەخۆشیانژی دهێنە بکارهینان، وەکو ل خوارێ دیار دبیت:

١ - رەنگێ سوور ب هندێ وەسفکرن بۆ چارەسەرکرنا ئیلتها باتێن پیستی و ئەرتکریا و ئەکزیما. دیسان هندەکان بۆ زێدەکرنا فشارا خوینێ و لێدانێن دلی .... بکاردهنین.

٢ - رەنگێ شین بەرهەمێ (co2) ل دەڤ هندەك زیندەورێن خوینا وان سار – cold blooded زێدەکەت، دیسان بۆ چارەسەرکرنا سەرئێش و زێدەکرنا فشارا خوینێ ... هتد دهێتە بکارهینان.

٣ - رەنگێ زەر فشارا خوینا نزم ئەوا گرێدای ب ئەنیمیا و (انهاك العصبی) زێدەکەت.

٤ - رەنگێ کەسك هاریکارییا تەرکیزا هزرکرنێ ل دەڤ مرۆڤی دکەت هەروەسان پێکدادانا (توتر) دەماران و ماسولکان کێمدکەت. (احمد مختار عمر : ١٩٩٧ : ١٥١).

زانایان سەلماند، کو رەنگان کارتێکرنێن جیاواز هەنە، ژبەر هندێ رەنگ د ریکلاماندا دبنە ئەگەرێ هندێ، کو بریاردان ل سەر بەرهەممەکێ دیارکری بهێتە گوهۆڕین هەروەسا زانایان ژ ئەنجامێن ئەوان سەربۆرێن ئەنجامداین سەلماندن، کو رەنگی کارتێکرن ل سەر رێژا کرینێ هەیە. ئەڤجا زێر و زینەت دێ پتر سەرنج راکێش بن، ل دەمێ رەنگێ وان یێ زەر بیت. دیسان ئەلماس ئەگەر رەنگێ وی یێ سپی بیت دێ سەرنج راکێشانا وی یازێدەتر ژبەر کو هەر وەکو ئاشکەرا زێر ب رەنگێ زەر یێ ناسرایە و ئەلماس ب رەنگێ سپی یێ ناسرایە.

ڤەکۆلینێن سایکۆلۆجی ئەو چەندە سەلماندن، کو ئەڤ کارتێکرنێن ل خوارێ ب رێکا رەنگان پەیدا دبن.

١ - شینێ سەر ب تارییاتییا شەڤێڤە ماندیبوونێ دروستدکەت دیسان گرێدای تاعەتییێە و دلسۆزیێ پەیدا دکەت.

٢ - زەرێ سەر ب سپیاتی و رووناهییا رۆژێڤە ب ورووژاندنا هاندانێ ل دەڤ مرۆڤی رادبیت و مرۆڤی چالاك دكەت، و ئیغرائا ئەڤی رەنگی بۆ خوارنێ یا كێمترە ژ رەنگێ سوور.

٣ - رەنگێ سوور ب ئازارندنا مرۆڤی رادبیت بۆ هێرشكرن و تولڤەكرنێ دیسان ڤارمانیێ ل دەڤ مرۆڤی د ئازرینیت. دیسان پلا گەرماتییا لەشی زێدەدكەت و ئیغرائا ئەڤی رەنگی بۆ خوارنێ ژ هەمی رەنگێن دن پترە.

٤ - رەنگێ كەسك گرێدایە ب گیانێ بەرگریكرنێیە و پاراستنا دەروونی و بێهن فرەهیێ ل دەڤ مرۆڤێ پەیدا دكەت دیسان لێدانێن دلی كێمدكەت و پلەیا گرماتییێژی كێمدكەت، لێ دەمێ كەسكێ پاك بیت دێ ئیغرائەكا ب هێز بۆ خوارنێ هەبیت، ژبەر كو ئەو رەنگ، رەنگێ نوویاتییا سرۆشتییە. (احمد مختار عمر : ١٩٩٧ : ١٥٤).

تاقیكرن بۆ وێ چەندێ هاتنە ئەنجامدان داكو كاریگەرییا سۆزدارییا رەنگان دیاربكەن ئەوژی د هندەك بەرهەمێن ناوچەییدا، كو بریتی بوون ژ (گوملەك (قمیص) و ئایس كریم و جە نڤێشك، تورمبێل.... هتد) ێ و ئەو رەنگژی ئەڤە بوون (سوور، زەر، كەسك، شین، بنفسجی، رەش و سپی). ڤێ تاقیكرنێ راستییێن ژێری نیشاندان:

١ - جیاوازییا رەنگی هەستەكێ جیاواز ددەت، رەنگێ سوور گەرماتییێ ل دەڤ تشتێ زێدەدكەت و شین و كەسك سەرماییێ دیار دكەت.

٢ - گرێدانا رەنگی ب تشتی ب خوەڤە. رەنگێ بنەفسجی چێدبیت یێ باش بیت بۆ ترومبێلێ، لێ رەنگێ شین تۆرمبێلی سەرنجراكێش دكەت، لێ رەنگێ زەر پتر ل گەل گوملەكی یێ سەرنجراكێشە.

٣ - پتر ئارەزوو بۆ رەنگێ زەر هەبوو.

٤ - ئەو رەنگێن سەر ب گرۆپا سووریڤە چالاكیێ ددەنە مرۆڤی هەروەسان پۆزەتیڤن لێ ئەو رەنگێن سەر ب خێزانا شینیڤەنە پتر نێگەتیڤن.

٥ - هندی رەنگ یێ تاریتر بیت، تشتێ پێشكێشكری دێ ئەكتیف و كارا تربیت. (احمد مختار عمر : ١٩٩٧ : ١٥٥).

ژ هەژییە بێژین، ل ڤی سەردەمی گرنگییەکا زێدە ب رەنگ و واتایێن وان هاتەدان، و ڤەکۆلینێن زمانییێن جیاواز ل دور ڤی بابەتی پەیدابوون.

ل سالا ۱۹۵۳ همسلیفی ڤەکۆلین ل رەنگان ژلایێ واتا وانڤە ئەنجامدا، و کونکسلینی ل سالا ۱۹۵۵ و ماکنیل ۱۹۷۲ و کی ۱۹۷۵ ڤەکۆلین ل هەمان بابەتی کرن، ئەوێ همسلیفی ڤەکۆلین لێکری. (توفیق عزیز عبدالعزیز البزاز : ۲۰۱۰ : ۱۳۲).

زمانڤانان ژ رەخێن جوداڤە ڤەکۆلین ل رەنگان کرینە، هندەك ژوان ب تنێ ژ ئالیەکێڤە ڤەکۆلین ل رەنگان کرینە و هندەکێن دن ڤەکولین ل واتایێن دن ئەوێن رەنگان هەین کرینە. زانا بارجوی ل سالا ۱۹۸۱ ز ڤەکۆلین ل پلەبوونا رەنگان کر، لێ هندەك زانایێن دن ڤەکۆلنێن خوە بۆ ژێکجودا کرنا رەنگێن سار و گەرم تەرخانکرن. (توفیق عزیز عبدالعزیز البزاز : ۲۰۱۰ : ۱۳۲).

- زمانێ جەستەیی - Body language:

پرانییا ڤەکۆلەران ل سەر هندێ رێکەڤتینە، کو پەیوەندیکرنا نەزمانی رێژا وێ پتر ە ۲/۳ ژ وێ پەیوەندیکرنا دناڤبەرا دوو کەسان یان کەسەکی و کومەکا وەرگراندا دهێتە ئەنجامدان. (لیلی شحرور : ۲۰۰۹ : ۱۷۵).

دافید ئەبروکرۆمبی دبێژیت: ((ئەم ب رێکا ئەندامێن پشکدار د چێکرنا دەنگاندا د ئاخڤین، لێ ئەم ب رێکا هەموو ئەندامێن لەشی دان و ستاندنێ دکەین.)) (هدسون : ۱۹۸۷ : ۲۲۸). کەواتە مرۆڤ ب تنێ ب رێکا ئەزمان و ئەندامێن دنێن درکاندنێ نائاخڤیت، بەلکو ب ئەندامێن لەشیێن دنژی دشێت رامان و واتایان، ئەوێن ل دەڤ وی مرۆڤی هەین بگەهینیتە وەرگری ب واتایەکا دن مرۆڤ دشێت ب رێکا گڤاشتنا لێڤان و هەژاندنا سەری و نقاندنا چاڤی و ئاماژەکرنا تبلان.... هتد ل گەل هەڤالان و کەسێن دەوروبەر باخڤیت. ژبەر هندێ ئەم دشێین بێژین، کو زمانێ لەشی یان جەستەیی ئەو جورێ زمانییە ئەوێ فرێکەر ب رێکا ئەندامێن لەشی وەکو: سەر، چاڤ، دەست، لیڤ، مل... دەربرینێ ژ واتا و مەبەستێن خوە دکەت. ئەگەر مرۆڤی د گەل ئاخڤتنا خوە دا ئەڤ

بزاڤ و لڤینێن لەشی بکارهینان، ل وی دەمی ئەو دیاردە ب زاراڤێ پەرە زمانی– paralanguage دهێتە ب ناڤکرن.

زمانێ جەستەیی پێدڤی ب فێرکرنێ نینە واتە پێدڤی ناکەت کەسەك بهێت مە فێر بکەت، کا چەوا ئەو بشێین پەیوەندێکرنێ ب رێکا زمانێ جەستەیی ئەنجامبدەن یان چەوا ئەو بشێین د زمانێ جەستەیی بگەهین. (لیلی شحرور : ٢٠٠٩ : ١٧٥) واتە فێربوونا ئەڤی زمانی ب رێکا زانیاریێن سرۆشتینە، لێ زمانێ ئیشارەییێ کەڕ و لالان پێدڤی ب فێرکرنێ هەیە.ئەڤەژی زمانێ جەستەیی و زمانێ ئیشارەیی ژێکجودا دکەت.

نها دێ پێکولێ کەین چەند نموونێن بکارهاتی ل دور زمانێ جەستەیی د زمانی کوردیدا دیار بکەین:

أ - ئاماژێن سەری :

- بۆ لایێ خوارێ ب واتایا (بەلێ) یە.
- بۆ لایێ سەری ب واتایا (نەخێر)ـە.
- بۆ ئێك ژ ئالیان ب واتا (ئاماژەکرنە بۆ تشتەکی کو ل وی لاییە).

.... هتد

ب - ئامازێن چاڤ و دەڤی:

- چاڤ نقاندن ب چاڤەکی یان هەر دوو چاڤان، چەند واتایەکان ددەت:
- دەربڕینا رزامەندیێ.
- دەربڕینا خۆشیێ.
- داخوازکرن بۆ ئەنجامدانا کارەکی ب ڤەشارتی.
- ترانەپێکرن ب وی کەسێ ل گەل د ئاخڤن یان کەسێ سییێ.
- لەقدانا لێڤا خوارێ ب واتایا سەرسورمان یان خەم و حەسرەتە.
- ڤەکرنا دەڤی ب واتایا سەرسورمانە.
- ئەزمان دەرئێخستن ب واتایا ترانەپێکرن یان ب درەو دەرئێخستنا کەسەکی دهێت. .... هتد

ج - ئاماژێن دەستی:

- لێك خشاندنا تبلا مەزن ب تبلا شەهادێڤە، ئاماژەکرنە بۆ پارەی.
- دانانا نیڤا دەستی ل سەر سینگی و ل گەل خوە چەماندنێ ئاماژەیە بۆ رێزگرتن و رێزلێنانی.
- دانانا تبلا شەهادێ ل سەر لێڤان ب واتایا بێ دەنگی دهێت.
- لڤینا دەستەکی ب شێوێ ستوونی ب واتایا خاترخواستن دهێت.

- زمانڤانییا دەماری (دەمارناسییا زمانی):

١ - چەمکێ زمانڤانییا دەماری:

زمان پرۆسەیەکا گەلەکا ئالۆزە. ڤەکۆلینا تێگەهشتن، بەرهەمهینان و فێربوونا زمانی گرێدای زانین و تێگەهشتنا چەواتییا کارکرنا سیستەمێ دەمارێن مرۆڤییە. مرۆڤ بەروڤاژی گیانەوەران ل دەستپێکا ژیانا خوەدا لاواز و بێهێزە، ل گەل وەرارا ئەندامێن دنێن وی، مێشکی ویژی ماوەیەکی پشتی وان وەرارێ دکەت و دهێتە

گوهۆڕین. وەرارا مێشکی چەندی و چەواییە. وەرارا چەندێ مێشکی ب زێدەبوونا قەوارێ وێ و مەزن بوونا هەستیێ سەری دروستدبیت، وەرارا چەواییا مێشکی ب وەرگرتنا زانیاریێن ژینگەهی (دەوروبەری) دروستدبیت.

زمان پرۆسەکا بایلۆژییە. ژبەر دوو ئەگەران: (١) وەرارا زمانی د قۆناغەکا دیارکریدا ژ تەمەنی زارۆکی روو ددەت و ئەڤ وەرارە سەربخۆیە ژ ژینگەهێ. (٢) هنگاڤتنا هندەك جهێن تایبەت د مێشکیدا دبیتە ئەگەرێ نەخۆشییا زمانی. ل دور خالا ئێکێ دشێین بێژین ، کو زارۆك ژبوونا فێربوونێ پێدڤی ب فێرکرنا کەسێن دەوروبەر نینە و زمانژی مینا رێڤە چوونێ د بەرسڤا گوهۆڕینێن جینی و ل گەل وەرارا مێشکی، وەرارێ دکەت و تەواو دبیت، هەروەسان هەموو زارۆك ل تەمەنەکێ دیارکری دئاخڤن. ژ لایەکێ دنڤە، ڤەکۆلین ل جورێن هنگاڤتنێن مێشکی و جورێن جیاوازێن نەخۆشییێن زمانی کو ژێ پەیدا دبن د دەمارناسییا زمانیدا و هەروەسان د چارەسەکرنا بێ سەروبەرییا ئاخڤتنێدا گرنگییا خوە هەیە.

زمانڤانییا دەماری بوارەکێ زمانڤانییە، گرنگیێ ب ڤەکۆلینا ئەوان شەنگستێن دەماری و مێشکی ددەت ئەوێن بەرپرس بکارهینانا زمانی و میکانزما پێشڤەچوونا زمانی د مێشکێ مرۆڤیدا، هەروەسا بسپۆرێن ڤی بواری هەولددەن ب راڤەکرنا وان پروسێسێن زمانی یێن تایبەت ب ئاخڤتن و گوهلێبوون و خواندن و نڤێسینێ و هەروەسان زمانێ ئاماژێ رابن. (محمد سعید احدید، ٢٠٠٨، ١٨٠)

دیسان ڤەکۆلینێ ل وان کوسپ و گرفتان دکەن ئەوێن تووشی زمانێ مرۆڤی دبن، کو ب نەخوەشییێن گۆتنێ (ئاخڤتنێ)دهێنە ناڤکرن و هەروەسان ئەڤ بوارە بەرپرسە ب وێ چەندێ کا ل کیژ ناوچێ ژ مێشکی زمان دروستدبیت و کومدبیت.

هەر چەندە ئەڤ زانستە د قۆناغا خوە یا دەستپێکیدایە، بەلێ تێگەهشتنا مە بۆ ڤی کاری پێشکەڤتنەکا مەزن یا دیتی، ئەوژی ل هەیڤا سبتەمبەرا سالا ١٨٤٨ ز، ل دەمێ هندەك کرێکار ل ئەمریکا رابوون ب دروستکرنا رێکەکێ، پارچەکا ئاسنی درێژاهییا وێ چار میتر بوون، ل سەرێ سەرۆکێ وان کەت، ناڤێ وی فینیس بوو، زێدەباری ئەوێ زیانا ل مێشکێ وی کەتی، بەلێ ئەو (١٢) سالان پشتی ئەوێ رویدانێ ژییا و چ کارتیکرنێن مەزن ل وی پەیدانەکر ژبلی پەیداکرنا هندەك گوهۆڕینان ل سەر

کەسایەتیيا وی. وەکو پەیداکرنا زوو هەلچوونێ ل دەڤ وی. هەروەسا گرنگی نەدان ب هەستێ خەلکی. ئەڤێ روودانێ زانایێن گرنگیێ ب ڤەکۆلینا مێشکی مرۆڤی ددەن، هاندان هەولا وێ راڤەکرنێ بکەن کا بۆچی چ کارتێکرن ل سەر بیرتیژیيا وی نەهاتەکرن. (أحمد شفيق الخطيب، ٢٠٠٦، ٨٥).

٢ - مێشکێ مرۆڤی:

بەروڤاژی وێ هزرا بەربەلاڤ کو مێشکی مرۆڤی مەزنترین مێشکە د ناڤبەرا هەموو زیندەوەرێن جیهانێدا، وەسا نینە و (نەهەنگا شین) کو تێکرایا کێشا مێشکی وێ دگەهیتە (٩٠٠ گرام) ان ل پلا ئێکێ دهێت. لێ رێژا کێشا مێشکی مرۆڤی ل دویڤ کێشا لەشێ وی ژ هەموو گیانەوەرێن دن پترە و دولفین ل پلا دووێ دهێت. (ویلیام اگرادی: ١٣٨٤ : ٤١٣).

مێشکێ مرۆڤی ژ دەه ملیارد نوروونان پێکدهێت، کو هەر ئێک ژی ب ئێك تا دەه هزار نوروونێن دنڤە گرێدایە. ئەڤ نوروونە دکەڤنە د ناڤ هژمارەکا زۆرا (هێلێن ئەلکتریکی کو دبنە ئەگەر ئەم بشێین هزر بکەین، تێبگەهین، پەیوەندیێ و گەلەك چالاکیێن دنێن هزری ئەنجامبدەین. تیڤلی دەرڤەیێ مێشکی، پێکهاتییە ژ تیڤلەکێ قورڤجی و پری گرێ و نازك و رساسی کو ژ میلیونان نوروونان دروستبوویە. ئەڤ تیڤلە نیشانا قۆناغا پێگەهشتن و داوییێیە د وەرارا دەماریدا و ل دەڤ گیانەوەران ب ڤی شێوەی نینە. گەلەك ژ وان شیانێن کو مرۆڤی ژ مەمکدارێن دن جودا دکەت (ژ وانان هێزا لێکدانێن ئالۆزە، مینا شیانا زمانی و شیانا موسیقێ). (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤١٤).

أ - پێکهاتا مێشکێ مرۆڤی:

تیڤلێ ژ دەرڤەیێ مێشکی - cortex کو ب چالاکیێن ئالۆزێن مینا دروستکرنا پەیوەندیێ ل گەل زانیاریێن بەرێ، شرۆڤەکرنا زانیاریێن داهاتی و کونترۆلکرنا لڤینێن ماسولکەیێن ئالۆز رادبیت.

تیڤلیْ ژناڤدا - sub - cortex کو د بەنرەتدا ژ کومەکا خانەیان پێکهاتییە. ئەڤ پشکە ب ئەرکێ کونترۆلکرنا هەناسێ و خوە لێدانا دلی رادبیت.

پشکا ژێرییا مێشکی، مێشکوکە - cerebellum. کو ب کونترۆلکرنا کومەکا لڤینێن... رادبیت.

مێشك دابەشی دوو نیڤبازنان دبیت کو ب هاریکارییا پێکهاتەکا دەمارییا ئالۆز ب ناڤێ (ژیییێن دەماری corpus callosum) پێکڤەدهێنە گرێدان.نیڤ بازنا چەپێ لڤین و هەستێن رەخێ راستا لەشی و نیڤ بازنا راستێ لڤین و هەستێن رەخێ چەپێ لەشی کونترۆلدکەن.

ل سەر تیڤلێ مێشکی هندەك دەرز- sulci و گرێ – gyri هەنە.ئەڤە چوار پارچان د هەر نیڤ بازنەکێدا نیشانددەن. ئەو چوار پارچە ژی بریتینە ژ (frontal lobe) ل پێشیێ و (temporal) ژ پێشیێ هەتا پاشیا مێشکی و پارچێن (occipital) و (parietal) ل پاشیێ. (سید محمد ضیاء حسینی:١٣٨٤ :٣٠)

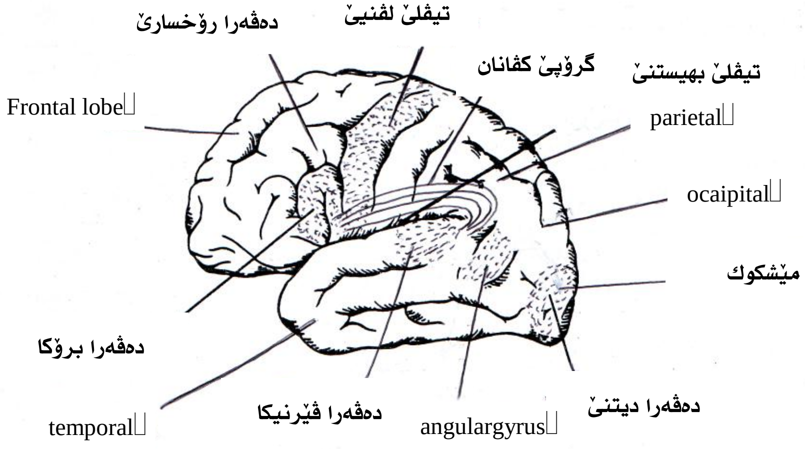

پێکهاتا مێشکی

٣ - زالبوونا مێشکی:

ب شێوەکێ گشتی سیستەمێ دەمارییێ مرۆڤ و مەیمونان وەکی هەڤە. لێ بۆچی د مەیموناندا تشتەکی مینا زمانی مرۆڤی وەرار نەکریە؟ رەنگە بهێتە گوتن چونکی وان هۆشی نینە. لێ ئەم دشێین بێژین وەسا نینە و ئەڤە بەرسڤەکا دروست نینە چونکی مەیمون، ب تایبەتی شامپانزە، دشێن هندەك هاوکێشان شیکار بکەن کو هندەك ژ زارۆکێن کو ژلایێ هۆشیڤە پاشکەڤتینە نەشێن شیکار بکەن، لێ هەر ئەڤ زارۆکە دشێن بناغێن زمانێ دایکا خوە فێرببن. چەند سالان بەری نها هندەك زانایان پێکولکر د دۆخێن جیاواز دا شامپانزان فێری زمانی بکەن، لێ دگەل هندێدا، کو ئەو شیان فێری چەند پەیڤەکان یان چەند نیشانەکان بن، لێ چ جاران ئەو نەشیان وان تشتێن کو فێربووین ب شێوەیەکی (ئیرادی) بکاربینن.

سەرەرای ئەنتیکە بوونا ڤان ڤەکۆلینان، لێ پیدڤییە دانپیدانێ بکەین، کو د ناڤبەرا مرۆڤی و مەیموناندا جیاوازییەکا زۆر هەیە. د دۆخێن ئاساییدا چ مەیمونەك نەشێت سیستەمەکێ ئالۆزێ مینا زمانێ مرۆڤی فێرببیت. کەواتە وەسان دهێتە پێش چاڤ، کو سیستەمێ دەمارییێ مرۆڤی پێکهاتەك هەیە کو وی ژ مەیمونان جودا دکەت و شیانا فێربوونا زمانی دایە مرۆڤی. بەلێ ئەرێ مە نیشانەك ژ ڤێ تایبەتمەندییێ هەیە؟

ب پشت راستی دشێین بێژین کو ئەڤ تایبەتمەندییە بۆ رۆلێ نەیەکسانێ هەر دوو نیف بازنێن مێشکی دزڤریتە ڤە. هەر چەندە نەخۆشییا زمانی هەر ژ دەستپێکا زانستێ پزیشکی هاتە نیاسین لێ ل چەرخێ بووری پەیوندییا د ناڤبەرا هەر دوو نیف بازناندا دیار بوو. پال برۆکا (١٨٦١) نەشتەرگەرێ فرەنسییە، کو ژ رێبەرێن ڤەکۆلینێن نەخۆشێن زمانییە، شیا ڤی پەیوەندییێ دەستنیشان بکەت و ئەگەرێ وێ شرۆڤەبکەت. ب نێرینا وی نیڤەك ژ مێشکی ب شێوەیەکێ خورستی بلەزتر ژ نیڤا دن وەرارێ دکەت و ژ لایێ دەروونناسییێڤە دیارترە. نێرینا جان جاکسون (١٨٩٩) دەمارناسێ بریتانی نیف بازنا چەپێ د فێربوونا زمانیدا دکەڤیتە بەری نیف بازنا راست و زالدبیت. برۆکا د وێ باوەرێدا بوو، کو ل دەڤ مرۆڤێن چەپ دەست بەرۆڤاژییە و نیف بازنا راستا مێشکی دکەڤیتە بەری نیف بازنا چەپ، هەلبەت ئەگەر نیف بازنا چەپا مێشکێ زارۆکی بەری

فێربوونا زمانی تووشی هنگافتنەکا مەزن ببیت، ئەڤە چەپ دەست بوونا وی تشتەکێ سرۆشتییە.

نها دیار بوویە، کو نەخۆشییا زمانی ژ ئەگەرا هنگافتنا نیڤ بازنا چەپێ گەلەك بەربەلاڤە و نەخۆشییا زمانی ژ ئەنجامێ هنگافتنا نیڤ بازنا راستێ گەلەك کێمن. زنگویل (١٩٧٣) ژ بوونا دیارکرنا پەیوەندییا زالبوونا دەستی، هنگافتنێن نیڤ بازنێن مێشکی و روودانا نەخۆشییا زمانی ل دەڤ دوو هزار نەخۆشان، کو ب تنێ نیڤ بازنێن راست و چەپێن وان تووشی هنگافتنێ ببوون، وەرگرت. ئەنجامان دیارکر کو ٥٩/٧ ژ نەخۆشێن راست دەست و ٥٤/٩ ژ نەخۆشێن چەپ دەست پشتی کو تووشی هنگافتنا نیڤ بازنا چەپێ بووینە، تووشی نەخۆشییا زمانی بووینە. ژ لایێ دنڤە جیاوازییا روودانا نەخۆشییێن زمانی کو ژ ئەنجامێ هنگافتنا بازنا راست پەیدا ببوون گەلەك واتادار بوون. چونکی ١/٨ یا راست دەستان و ٢٩/٢ یا چەپ دەستان تووشی نەخۆشییا ئاخڤتنێ بووینە. ئەنجامێ داویێ پەیوەندییا د ناڤبەرا زالبوونا دەستی و زالبوونا مێشکی ب سەر زمانی روون و ئاشکەرا دکەت. تاقیکرنێن برندا میلز و هەڤالێن وی (١٩٧١) ل دەزگەهێ دەمارناسییا مونترال ژی ڤی ئەنجامی دووپاتدکەت. ئەوان سەرەتا جورەك دەرمانێ باربیتواتێ ل رها ستۆیرا رەخەکێ لەشی دان (تاقیکرنا ڤادا) ئەڤ دەرزیکە بۆ ئەگەرێ راوستانا دەمکی ل وێ نیڤ بازنا مێشکی ئەوا دەرزیك لێ هاتیە دان. ئەگەر دەرزیك لێدان ل وی لای بیت یێ کو کونترۆلا زمانی ب ستۆیڤەیە، ئەڤە ئەو کەس تووشی نەخۆشییا زمانی دبیت، لێ ئەگەر دەرزیك ل رەخێ بەرامبەر بهێتە دان، چ کێماسیەك د زمانیدا پەیدا نابیت. د هندەك نموونێن کێمدا دەرزیك لێدان بۆ هەر رەخەکی د بوو ئەگەرێ نەخۆشییا زمانی، ئەڤەژی نیشانا وێ راستییێیە کو ئاخڤتن د ڤان کەساندا ژ لایێ هەر دوو نیڤ بازنێن مێشکیڤە کونترۆلدبیت. ئەنجامێن ملیز و هەڤالێن وی نیشان دا، کو ٩٠ ٪ ژ کەسێن راست دەستدا نیڤ بازنا چەپێ یا زالبوو، لێ د وان کەسێن کو چەپ دەست بوون یان ژ هەر دوو دەستان سوود وەرگرتن، دۆخ بەروڤاژی بوو. د ناڤ وان کەساندا، کو پێشینا هنگافتنا نیڤ بازنا چەپێ نەبووی ٦٤ ٪ نیڤ بازنا چەپێ یا زالبوو و ٢٠ ٪ ژی نیڤ بازنا راستێ دواندا یا زالبوو. ژ لایەکێ دنڤە، د ناڤ وان کەساندا یێن کو ل دەسپێکا ژیانا خوە تووشی هنگاڤتنا نیڤ بازنا

چەپێ بووین رێژا زالبوونا نیڤ بازنا راستێ گەلەك بەرزتر بوو و ئەڤە ژی دووپاتکرنا وێ باوەرا برۆکای بوو کو دگوت ئەگەر نیڤ بازنا چەپا زارۆکەکێ راست دەستێ ساخلەم تووشی هنگافتنێ ببیت رەنگە شیانا کونترۆلکرنا ئاخاڤتنێ ل دەڤ وی بۆ نیڤ بازنا راستێ بهێتە ڤەگوهاستن.

ئەڤ ئەنجامە رەنگە نیشانا وێ راستیێ بیت کو کلیلا وەرارا زمانی ل دەڤ مرۆڤی هەر ئەڤ زالبوونا مێشکی یان ژێکجودا بوونا کارێ هەر دوو نیڤ بازنانە. ئەڤ ژێکڤە بوونە، کو دبیتە ئەگەرێ زالبوونا دەستی و کارامەییا وێ ل دەف چ گیانەوەران ناهێتە دیتن. ئاخڤتن و زالبوونا دەستی ژ تایبەتمەندیێن سەرەکیێن مرۆڤینە.

٤ - *مێشك و زمان:*

سەنتەرێن زمانی د پتر ژ٩٠٪ کەسێن راست دەستدا دکەڤینە نیڤ بازنا چەپا مێشکی. هەر چەند ئەڤ ژمارە بۆ کەسێن چەپ دەست کێمترە (٦٠٪)، لێ دیارە کو لایێ چەپێ مێشکی تایبەتە ب چالاکێن زمانی. (ویلیام اگرادی: ١٣٨٤ : ٤١٦).

٥ - *نیڤ بازنا راست:*

گوهێ چەپێ دەنگێن نەزمانی باشتر تێدگەهیت. ئەگەر کەسەك ب گوهێ راست دەنگێن کەنی و گوهێ چەپێ دەنگێ فیتکەکێ د ئێك دەمدا گوهلێببیت، ب رێژەیەکا زۆر دێ وی زووتر گوه ل دەنگێ فیتکێ بیت.

ڤەکۆلینان دیارکریە کو هندەك ئەرکێن زمانی ژلایێ مێشکێ راستێڤە دهێنە ئەنجامدان. بۆ نموونە تێگەهشتن و دروستکرنا دەنگێن ئاوازەدار ژ چالاکێن لایێ راستێنە، چونکی ئەو نەخۆشێن کو نیڤ بازنا چەپا وان هنگافتییە دشێن ب بەرزی و نزمیەکا گونجای ئاوازێ بخوینن، سەرەرای هندێ کو شیانا ئاخڤتنێ ل دەڤ وان تووشی هنگافتنێژی ببیت. هەروەسان مێشکێ راستێ د لێکدانا ئاوازێدا رۆلەکێ گرنگ هەیە و هندەك دۆخێن تایبەتی یێن ئاخڤتنێ مینا ترس، تۆرەیی و.... نیشانددەت. بۆ نموونە نەخۆشەکێ کو نیڤ بازنا راستا وی هنگافتییە رەنگە بشێت بزانیت واتا زارەکی یا رستەکێ چییە، لێ نەشێت دەستنیشانبکەت کا ئەرێ ئەڤ رستەیە د دۆخەکێ تۆرەییدا

هاتییە گوتن یان د دۆخەکێ ترسێدا. ئەڤە د واتاسازییێژیدا هەیە، هنگافتنا مێشکی راستێ رەنگە ببیتە ئەگەرێ ژ دەست دانا تێگەهشتنێ و لێکدانا مەجازا زمانی، بۆ نموونە ئەو دشێن ب تنێ لێکدانەکا پەیڤی و نەیا مەجازی بۆ رستەکا مینا (ترس ژ سەر و رویێ وی دباری) بکەن. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤١٧).

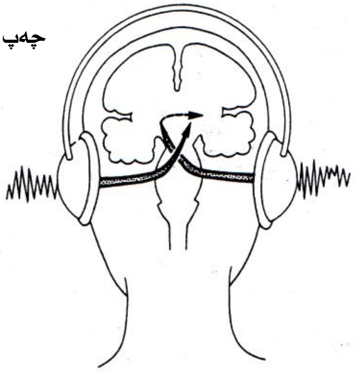

تێگەهشتنا دەنگێن نەزمانی

٦ - *نیڤ بازنا چەپێ:*

لایێ چەپێ یێ مێشکی رۆل د زمانیدا هەیە، نیڤ بازنا چەپێ د کورپەلەیدا مەزنترە ژ پشکا راستێ و ئەڤ نەیەکسانییە ل درێژاهیا ژیانێدا بەردەوامە.

د ڤەکۆلینەکێدا کو ل سالا ١٨٦٠ ێ هاتییە ئەنجامدان، پول برۆکای، زانی کو هنگاڤتن ل پشکا نیڤ بازنا چەپێ دبیتە ئەگەرێ نەخۆشییا زمانی. هنگاڤتن ل پشکا راستێ پرانییا جاران نابیتە ئەگەرێ نەخۆشییا زمانی. بەلگەیەکێ دن هەیە ل سەر پێش بوونا مێشکی ئەوژی ب ڤی رەنگییە، کو هێمایەکی دەنگی ب گوهێ چەپێ و هێمایەکی دن یێ دەنگی د ئێك دەمدا بۆ گوهێ راستێ دهێتە ئاراستەکرن، بۆ نموونە رەنگە د گوهێ راستێدا پەیڤا پێنووس و د گوهێ چەپێدا پەیڤ ئەسمان بهێتە ئارستەکرن و داخواز ژ وی کەس بهێتە کرن، کو ئەوا گوهلێبووی بێژیت. پرانییا وان

کەسان ئەو تشتێ کو ب گوهێ راستێ گوهلێبووین هویرتر ژ وی تشتێ کو ب گوهێ چەپێ گوه لێ بووین ڤەدگێرن. ئەگەر ژی بۆ چەوانییا ڤەگوهازتنا زانیاریێن بهیستنێ ژ گوهی بۆ مێشکی دزڤریتە ڤە.

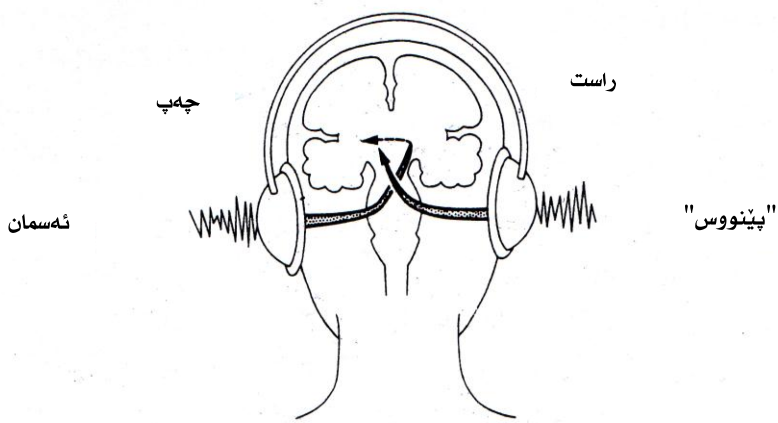

٧ - پەیوەندی د ناڤبەرا هەردوو بازنێن مێشکیدا:

هەر چەند سەنتەرێن زمانی د پرانییا مرۆڤاندا ل رەخێ چەپێیە ، لێ هەبوونا هەر دوو نیڤ بازنان بۆ تێگەهشتنا سرۆشتییا زمانی تشتەکێ پێدڤییە. هزر بکەن کو کەسەك تشتەکی (مینا تەپەکا بێس بالێ) ب تنێ ل دەڤەرا دیتنێیا رەخێ چەپێ تێبگەهیت. رەخێ راستێ ل دویڤ زانیاریێن دیتنێ کو وەردگریت، تەپێ یەکەم جار تێدگەهیت و پاشان دنیاسیت. ئەگەر رێکێن پێکڤە گرێدانێ ل هەر دوو نیڤ بازنان ب هەر ئەگەرەکی ژناڤ بچن، ئەڤ زانیارییە نەشێن بگەهنە لایێ چەپێ. هەر وەکی د وێنەیدا دیار کەسەك کو (Corpus callosum) ژناڤ چوویە ، نەشیت تەپێ ب رێکا زمانی وەسف بکەت هەر چەند رەنگە بشێت وێ ژ پرتقالێ جودا بکەت. (ویلیام اگرادی : ١٣٨٤ : ٤١٨).

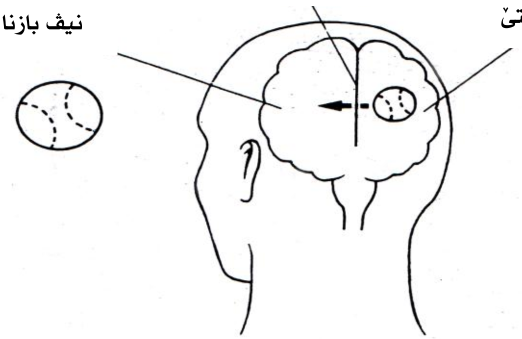

تێگەهشتنا بزوێنەرێن بینینێ

٨ - سەنتەرێن زمانی:

پێکهاتێن دەماری یێن گرێدای ب زمانی ناکەڤنە دەڤەرەکا ب تنێ ژ مێشکی، گەلەك سەنتەرێن جورا و جور هەنە کو هەر ئێکی کارەکێ تایبەت هەیە. د ڤی وێنەیدا ئەو جھ هاتینە نیشاندان:

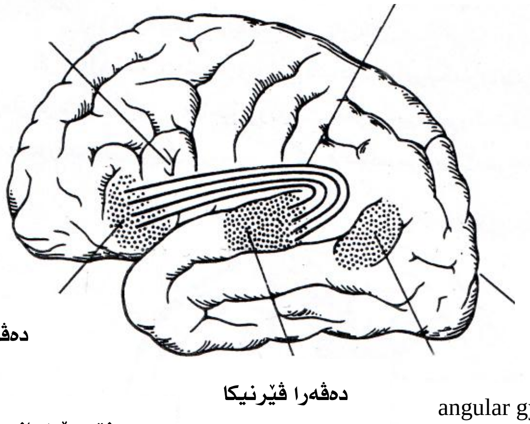

سەنتەرێ زمانی

أ - دەڤەرا برۆكا:

دكەڤیتە بەراهیا نیف بازنا چەپێ و بەرپرسە ژ رێكخستنا بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ، ژبەر كو نێزیكی دەڤەرا تیڤلێ مەژییە كو ماسولكێن رووی، ئەرزنك، زمان و پەحنك و گەریێ كونترۆلدكەت. ئەڤ دەڤەرە زاڵە ب سەر بكارئانینا مۆرفیمێن دارشتنێ و مۆرفیمێن رێزمانی (ناسیاری، كۆ، دەم... و ل گەل ئامرازان) لەوا ئەڤ دەڤەرە د پەیڤ سازی ورستەسازییێدا رۆلەكێ گرنگ هەیە.

ئەگەر زیانەك ب ڤێ پارچا تایبەت بكەڤیت دێ زەحمەتیەكا زێدە د بەرهەمهینانا ئاخڤتنێدا پەیداكەت، هەروەسا تۆوشبوونا دەڤەرا بەرامبەرا نیڤا راستێ، هەمان كارتیكرنێ پەیدا ناكەت.(جورج یول : ١٣٨٤ : ١٨٥). هەروەسا ئەگەر زیانەك ب ڤێ دەڤەرێ بكەڤیت، لاوازیەكا دیار دێ د ئاخڤتنا وی كەسیدا پەیدابیت، ل گەل تێكەلكرنا وی بۆ زمانی و یاساییێن رێزمانی، واتە مرۆڤ نەشێت پەیڤان ل جهێ وان یێ دروست د ناڤ رستاندا بكاربینیت، ئەڤەژی بێگۆمان دبیتە ئەگەرێ بەرهەمهینانا رستێن نەرێزمانی وەكو بەرهەمهینانا ئەڤان رستێن نەرێزمانی یێن ل خوارێ دیاركری:

ڕستێن ڕێزمانی	ڕستێن نەرێزمانی
١ ـ ئازادی نەوزاد برە ڤوتابخانێ. ٢ ـ وی دوهی سێڤ بۆ تە هنارتن. ٣ - سوبەهی زادی بۆ وان فرێكە.	★١ ـ بر ئازادی نەوزاد ڤوتابخانە. ★٢ ـ سێڤ هنارتن بۆ تە دوهی. ★٣ - فرێكە بۆ وان سوبەهی زادی.

هەروەسا ئەگەر زیانێ ب ڤێ دەڤەرێ بكەڤیت، پتریا جاران شەلەل یان لاوازی د لایەنێ راستێدا ژ لەشێ وی كەسی دێ پەیدا بیت. هەروەسان ژ سالوخەتێن زمانی یێن ئەڤی جۆرێ هنگاڤتنێ بریتییە ژ ژناڤبرنا پەیڤێن ئەركی وەكو ئامرازێن پەیوەندی، لێكدانێ و... هتد. هەروەسا دبیتە ئەگەرێ هندێ مرۆڤ دئاخڤتنێدا رەهوان نەبیت

دیسان دبیته ئەگەرێ ئامادەنەبوونا هەمە جورییا ئاوازەیی، دیسان ئاخفتن ب ئاسایی ناهێته دەرئێخستن، بەلێ وەرگرتنا زمانی بۆ رادەیەکێ زۆر دێ یا ساخلەم بیت، بەلێ رێژا دووبارەکرنا ئاخفتنێ ل دەڤ مرۆڤی دێ یا سنوودار بیت. (شحدة فارع و آخروون، ٢٠٠٦، ٢٥٨).

ب - دەڤەرا ڤێرنیکا:

نێزیکی دەڤەرا گوهلێبوونا دەستپێکییە. ئەڤ دەڤەرە رۆلەکێ سەرەکی دبینیت د واتاییێدا و لێکدانا پەیڤان و هەلبژارتنا کەرەستێن پەیڤی بۆ مەبەستا دروستکرنا رستان و بەرپرسە ژ تێگەهشتنا ئاخفتنێ. ئەڤ هەر دوو دەڤەرە ب هاریکارییا کومەکا ژیییێن دەماری ب ناڤێ (گرۆپێ کڤانوکان) پێکڤە د گرێدانیە.

ئەگەر زیانەك ل ڤێ دەڤەرێ واتە دەڤەرا ڤێرنیکا بکەڤیت، ئەو کەسە د ئاخفتنێدا دێ رەهوان مینیت، بەلێ ئاخفتنا وی چ واتایەکێ نادەت دیسان ئەو کەسە دێ زەحمەتیێ د تێگەهشتنا ئاخفتنێدا بینیت هەروەسان ئەو نەخۆشە دێ ب دروستکرنا هندەك پەیڤان رابیت، کو د فەرهەنگا زمانێ ویدا نەبن، ئەوژی ب گوهۆڕینا دەنگەکی یان برگەکێ ژ پەیڤەکێ ب دەنگەکی یان برگەکا دن. (شحدة فارع و آخروون، ٢٠٠٦، ٢٥٨) هەروەکو بێژیت (ختی) ل شینا (شتی) هەروەسا (جەمەندەفر) ل جهێ (شەمەندەفر) بەلێ ل گەل هندێ شیانا وی بۆ هەمەجورییا شێوێن ئاوازەیی دێ یا ساخلەم مینیت.

ج - کوریشکا گۆشەی:

دکەڤیتە پشت ڤێرنیکایێ. ژ سەنتەرێن زمانییە و رۆل هەیە د گوهۆڕینا بزوێنەرێن دیتنێ بۆ فۆرمێن بهیستنێ و بەروڤاژی. ئەڤ دەڤەرە د لێك نێزیککرنا فۆرمێ دەنگی و تشتیدا، ناڤ لێ کرنا تشتان و تێگەهشتنا زمانێ نڤێسینێدا رۆل هەیە. ئەڤێژی پێدڤی ب هاریکارییا دەڤەرا دیتنێ و ئاخفتنێ هەیە. بۆ نموونە: د پەیڤەکا نڤیسیدا کار ب ڤی رەنگییە:

فۆرمێ نڤیسی ژ دەڤەرا دیتنا دەستپێکی بۆ کوریشکا گۆشەیی دهێتە ڤەگوهاستن و ب ڤی رەنگی فۆرمێ دیتنێ یا پەیڤێ ل گەل فۆرمێ وی یێ بهیستنێ ئەوا ل ڤێرنیکایێ هاتییە ئەمبارکرن، پێکڤە دهێنە گرێدان، پاشی ئەڤ پەیڤە ب رێکا (گرۆپێ

كڤانوكان) بۆ دەڤەرا برۆكايێ، واتە جهێ ئەمباركرنا فۆرمێن بەرهەمهينانێ دهێنە هنارتن. رێنمايى يێن پێدڤى بۆ تيڤلێ بزاڤێ دهێتە هنارتن و د ئەنجامدا ناڤێ تشتى دهێتە گوتن.

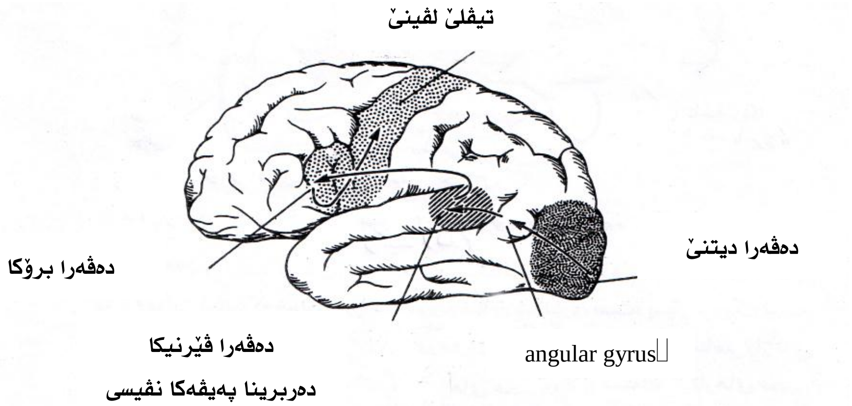

د - دەڤەرا بەرپرس ژ بزاڤێن هاريكار:

رۆلێ ڤێ پارچێ د ڤەكۆلينەكا دوو نەشتەرگەرێن مێشك و دەماراندا ل سالێن (٥٠)ان ژ سەدێ (٢٠ز) هاتييە دياركرن ئەوژى بنفيلد و ڕوبرت بوون. ئەوان هەر دوو ڤەكۆلەران پشتى تەوژمەكێ كێم ژ كارەبێ دانانە سەر هندەك دەڤەرێن دياركرى ژ مێشكى ديتن كو هاندانا كارەبێ بۆ وان دەڤەران بۆ ئەگەرێ بەرهەمهينانا سرۆشتى بۆ ئاخڤتنێ. هەژى گۆتنێيە بێژين، ئەو بزاڤێن پەيوەندى ب بەرهەمهينانا ئاخڤتنێڤە هەبن وەكو لڤاندنا دەستان و پێيان و... هتد. دكەڤنە بن دەستهەلاتا ئەڤێ دەڤەرێ (جورج يول:١٣٨٤: ١٨٦) ل دەمێ زيانەك ب ڤێ دەڤەرێ د كەڤيت رەنگە بزاڤێن لەشى يێن هاريكار ل گەل ئاخڤتنێ و بەرهەمهينانا ئاخڤتنێ بهێتە ژدەستدان.

٩ - پراگماتيك و مێشك:

ئاشكەرايە زارۆك ل دوماهيكا هەمى ئاستێن زمانى فێرى ئاستێ پراگماتيكێ دبيت، واتە پشتى فێرى ئاستێ دەنگسازى و پەيڤ سازى و رستەسازى و واتاسازيێ دبيت،

چونکی زارۆك ل دەستپێکێ فێری دەنگی دبیت و پاشی پەیڤێ و پاشی رستێ و ل دوماهیێ فێری واتایێ دبیت ب تایبەتی واتا پراگماتیکی. لێ دەمێ مێشکێ مرۆڤی تووشی جەلتێ دبیت ئێکەم ئاستێ زمانیێ مرۆڤ ژ دەست ددەت ئاستێ پراگماتیکێیە. (محەمەد مەعروف فەتاح، ٢٠٠٩ - ٢٠١٠).

١٠ - *فێربوونا زمانی و تەمەنێ هەستیار:*

گومان د وێ چەندێدا نینە، هەر دوو لایێن مێشکی (نیڤا راستێ و نیڤا چەپێ) پەیوەندییەکا ب هێز ب شیانا وەرگرتنا زمانی ل دەڤ زارۆکی هەیە، و هەر ژ کەڤندا هاتییە تێبینیکرن، یا ب زەحمەتە مرۆڤ فێری زمانەکی بیت پشتی تەمەنەکێ دیارکری. دیارە ئەڤ تەمەنێ هەستیار ئەوێ پەیوەندی ب وەرگرتنا زمانێ ئێکێڤە هەی، یێ هەڤدەمە ل گەل وی ماوێ هەر دوو لایێن مێشکی بەرهەڤ دبن. ل دەمێ زارۆك ژ دایکدبیت هەر دوو نیڤێن مێشکێ وی تایبەتمەند نینن ب وی کاری هەر چەندە هندەك بەلگە هەنە، کو هندەك جوداهییێن هەلدرینی (تشريحيه) د ناڤبەرا هەر دوو نیڤێن مێشکی ل دەڤ مرۆڤی هەنە، کو ئەو جوداهییە ل دەڤ زۆربەیا گیانەوەران نینە. هەر دوو لایێن مێشکی پشتی بوورینا ماوەیەکی، نێزیکی تەمەنێ (٥) سالی بەرهەڤ دبن و زارۆك د ڤی تەمەنیدا فێری یاسایێن سەرەکی یێن زمانی دبیت، دیارە فێربوونا زمانی و لایێن مێشکی ل گەل ئێك پەیدا دبن، لێ پەیوەندی دناڤبەرا واندا یا روون و ئاشکەرا و دیار نینە. (أحمد شفيق الخطيب، ٢٠٠٦، ٩٠).

هەتا نها زانا پشت راست نینن ژ هەبوونا جیاوازییا شیانا زمانی ژ شیانیێن ئەپستۆمۆلۆجی یان هۆشەکیێن دن. لێ ژبەرکو زارۆکان شیانێن فێربوونا ئالۆزترین دیاردێ هەیە ئەوژی فێربوونا زمانییە، بەری بشێن پرۆسێسێن لۆجیکی یێن ب سانەهیتر فێربن، ژبەر هندێ چێدبیت شیانێن مە بۆ فێربوونا زمانی پێشوەخت پرۆگرامکری بن (أحمد شفيق الخطيب، ٢٠٠٦، ٩٠). هەر وەکو ڤەکۆلینێن نوی سەلماندی، کو کۆرپەلە (جنين) د زکێ دایکا خوەدا هەست ب خوەشی و نەخوەشیێن دایکا خوە دکەت و هەروەسا ئەو ڤەکۆلین دیاردکەن، کو شیانێن درکاندن و تێگەهشتنا ئاخڤتنێ ل گەل زارۆکی هەنە، بەلێ ئەو د هەیڤێن دەستپێکیدا پشت ب گوهلێبوونێ دبەستیت پاشی شیانا وی بۆ درکاندن و بکارهینانا زمانی پێشڤە دچیت.

- نەخۆشی و نارێکییێن زمانی:

نەخۆشییێن ئاخڤتنێ ب شێوێن جودا هاتینە دابەشکرن؛ ئەم دشێین نەخۆشییێن ئاخڤتنێ ل دویڤ وێ دەڤەرا مێشکی ئەوا هاتیە هنگاڤتن (دەڤەرا برۆکا یان ڤێرینکا) دابەش بکەین، واتە دابەشکرنا نەخۆشیان ل دویڤ فیزیۆلۆژیا مێشکی. هەروەسان ئەم دشێین نەخۆشییێن زارەکی (بهسیتن و ب لێڤکرن) و نەخۆشییێن نڤێساری (خواندن و نڤێسنێ) ژ هەڤ جودا بکەین.

(لۆریا) ل ژێر کاریگەرییا یاکوبسنی و ل دویڤ تەوەرێ هەڤنشینی و جهنشینی نەخۆشییێن ئاخڤتنێ دابەشی دوو جۆران دکەت:

١ - نەخۆشییێن تێگەهشتنا زمانی.

٢ - نەخۆشییێن ب لێڤکرنا زمانی (بەرهەمهینان). (سیما وزیرینا : ١٣٧٩ : ١٩٤).

ل ڤێرێ ئەم دێ ل دویڤ نێرینا (لۆریا) چین و بۆ هەر ئێکی هندەك جۆران، دێ دەستنیشانکەین. (سیما وزیرینا : ١٣٧٩ : ١٩١ - ٢١٩).

پێدڤییە بێژین کو سنوورەکێ ڤەبڕ د ناڤبەرا ڤان دوو جۆراندا نینە و کاریگەرییێ ل سەر هەڤ دوو دکەن. ب گوتنا (لۆریا) د هەر پرۆسەکا تێگەهشتنا ئاخڤتنێدا، (ئاخڤتنا چالاك) گوهداری رۆلەکێ گرنگ هەیە، لەوا ئەگەر بەرهەمهینانا تووشی نارێکییێ ببیت بێگومان تێگەهشتنا ئاخڤتنێژی دێ تووشی ئاستەنگان بیت.

١ - *نەخۆشییێن تێگەهشتنا زمانی:*

ئەڤ نەخۆشییە ب نەخۆشییا وەرگرتنا زمانیژی دهێتە نیاسین. وەرگرتنا زانیارییان ب دوو رێکێن گوهداریکرن و خواندنێ دبیت. گوهداریکرن و خواندن ب رێکا وەرگێرانا هێمایان بجھ دهێت، لەوا زێدەباری جیاوازیان گەلەك وەکهەڤیژی هەنە. د هەر دوویاندا بزوێنەرێن هەستێ بهیستنێ (دەنگێن زمانی) یان بزوێنەرێن دیتنێ

(سيستەمێ رێنڤيسێ) پشتی پرۆسەكا ئالۆز (رێكخستن)، دبنە واتا و هۆشێ گوهداری يان خوينەری بۆ مەبەستا دەستپێكرنا ئاخڤتنێ هانددەن. گەنجينا پەيڤان و پێكهاتا بيردانكێ پشتەڤانێ ڤێ پرۆسا گوهۆڕينا بزوێنەرێ هەستی (دەنگێن زمانی – سيستەمێ رێنڤيسيێ) بۆ رێكخستن و پەيداكرنا واتايێيە. هەر دوو ژبۆ رێكخستنێ پشت ب هندەك سيمايان گرێددەن، ئاوازە، راوەستان و سترێس د گوهداريگرنێدا و خالبەنديێ د خواندنێدا.

لۆريا شرۆڤەكرنەكا تێروتەسەل ل دور رێكخستنا نەخۆشيێن تێگەهشتنا ئاخڤتنێ د تيڤلێ مەژيدا، پێشكێشدكەت، د شرۆڤەكرنا پرۆسا ئاخڤتنێدا، دەستپێكا كاری بريتييە ژ تێگەهشتنا هێماييێن ئاخڤتنێ. هێماييێن ئاخڤتنێژی برێكا پێكهاتا فۆنيمی، پەيڤی، رۆنانا پەيڤی و لۆژيكی – رێزمانی دهێنە دەستنيشانكرن. قۆناغا پشتی هينگێ ڤەكرنا ڤان هێمايانە de – coding ل دويڤ هێماييێن زمانی. پاشی قۆناغا جوداكرنا هزرا گشتييا ئاخڤتنێ دهێت و ل قۆناغا داويێژی پەياما سەرەكی دهێتە دەستنيشانكرن. ب گوهۆڕينەكا كێم ئەڤ شرۆڤا وی بۆ تێگەهشتنا ئاخڤتنێ كری بۆ خواندنێژی دەستددەت. نارێكی د هەر قۆناغەكا ڤێ پرۆسێدا جورەكێ تايبەت ژ نەخۆشيا زمانی دروستدكەت.

أ - كاريگەرييا كێماسييا ديتن و بهسيتنێ:

هەر دوو پرۆسێن گوهداريكرن و خواندنێ پێدڤييە ژ قۆناغا لڤينا هەستی دەرباسببن. لەوا هەر كێماسييەكا د ڤان هەر دوو ئەندامان‌دا دروستببيت ئەڤە كاريگەرييا نەريتی ل سەر لڤينا هەستی هەيە و د ئەنجامدا كاريگەريێ دكەتە سەر پرۆسا (ڤەكرنا هێمايان).

ب - نەخۆشییا هەستی - sensory aphasia:

دەنگێن زمانی ب تنێ ب رێکا رۆنانێ واتادار دبن. دەستنیشانکرنا سیستەمێ فۆنیمی و ڤەکرنا هێمایێن فۆنیمی ئەرکێ دەڤەرا (Parietal) یا نیف بازنا چەپێیە. کەواتە هەر هنگاڤتنەکا تووشی ڤێ دەڤەرێ ببیت، دبیتە ئەگەرێ ژێکجودانەکرنا دەنگان؛ بۆ نموونە ئەڤ نەخۆشە هندەك جاران فۆنیمێن وەکهەڤێن، مینا / b / و / p / یان فۆنیمێن ژێکجودایێن مینا / b / و / d / ب شاشی ل شوونا هەڤدوو وەردگریت.

ج - بەرزەکرنا واتا پەیڤان:

بەرزەکرنا واتا پەیڤان بەردەوامییا لۆژیکییا ڤێ نەخۆشییێیە د ئاستێ فۆنیمیدا و د راستیدا ژ جۆرێ نەخۆشییا هەستییە. چونکی نەخۆشێن دەڤەرا (Parietal) نەشێن د فۆنیمێن ژ هەڤ جودا بگەهن، لەوا وان پەیڤێن کو ژ لایێ پێکهاتا دەنگیڤە وەکهەڤن ب شاشیڤە وەردگرن. د ڤان نەخۆشاندا دەستنیشانکرنا ئاوازا ئاخڤتنێ ساخلەمە و دشێن جیاوازیێ د ناڤبەرا ئاوازا بەرز و نزم و.... هتد دا بکەن.

د - نارێکی د تێگەهشتنا لایەنێن سۆزادرییێن زمانیدا:

دەڤەرێن بەرامبەر ل گەل ڤێرنیکا و برۆکایێ ل نیف بازنا نەزالدا (پرانییا جاران نیف بازنا راستێ) ئەرکێ لایەنێ سۆزادرییێ زمانی دبینن. واتەئاخڤتنکەر ئاوازەکا گونجای بۆ ئاحڤتنا خوە هەلدبژێریت و گوهدارژی دشێت ئاخڤتنا وی ل دویڤ دۆخێن سۆزدارییێن کو د گەلدا هەیە شرۆڤە دکەت. دەڤەرا کو ل نیف بازنا نەزالدا و بەرامبەر ڤێرینکاییێیە، هاریکارییا گوهداری دکەت کو ئاخڤتنێ ل دویڤ دۆخێ وێ وەرگریت و شروڤەبکەت، لێ دەڤەرا بەرامبەر برۆکایێ ئەرکێ بکارهینانا دۆخین سۆزدارییێن

ئاخفتنێ دبینیت، واتە دۆخێ پێدڤی بۆ ئاخفتنێ هەلدبژێریت. هنگافتنا ڤێ دەڤەرێ دبیتە ئەگەر کو شیانا تێگەهشتن و دروستکرنا ئاوازا ئاخفتنێ تێکبچیت.

هـ - نەخۆشییا بهسیتنێ - بیردانك:

د ڤێ نەخۆشییێدا بیردانك نەشێت پەیڤێن زارەکی وەکی زنجیرەکێ ژبەر بکەت و بپارێزیت. واتە دەمێ پەیڤەك دهێتە بهسیتن ئەڤە پەیڤا بەری وێ دهێتە ژبیرکرن و چ شینوارێن وێ نامینن، ئەو بخوە ژی برێکا پەیڤا بهێت بەرزە دبیت. ئەڤ نەخۆشیە ژ ئەنجامێ هنگاڤتنا دەڤەرا چەپا (Temporal) روو ددەت. ژبەر ساخلەمییا پشکێن بووری نەخۆش دشێت هەتا رادەیەکی ناڤەرۆکا گشتییا پەیامێ وەربگریت، لێ هەموو پشکێن وێ ل بیرا وی نامینن.

ن - نەخۆشییا تێگەهشتنێ د ئاستێ پەیوەندیا لۆژیکی - رێزمانیدا:

ئەرکێ راڤە و شرۆڤەکرنا لایەنێن لۆژیکی - رێزمانییا ئاخفتنێ و تێگەهشتنا واتایی ب رێکا پەیوەندییێن رێزمانی، ل ستوویێ دەڤەرێن (Temporal – Parietal – Occipital) نیڤ بازنا چەپێیە. ئەڤ نەخۆشە نەشیێن بگەهنە پەیوەندییا د ناڤبەرا ئەندامێن گشتەکێدا و د پرۆسێن بیرکارییێن پتر ژ گرۆپێ دەهیاندا تووشی نارێکییێ دبن.

ئاریشا ڤان نەخۆشان د تێگەهشتنا واتا (پارچێن زمانی - Linguistic segment)- چەند رستێن پێکڤە گرێدای-، ل وی دەمی مەزنتر دبیت دەمێ (ئامرازێن گرێدای پەیوەندییا جهی) د رستێدا رۆل هەبن - چونکی د دەستنیشانکرنا رەخ و ئالیاندا تووشی هنگاڤتنێ بووینە. ئەڤ جۆرە نەخۆشە د وەرگرتنا واتا رووداناندا و تایبەتی ئەوێن پێکهاتەکا سادە هەی و ئەو کار تێدا هەنە کو ب مشەیی دهێنە بکارهینان باشتر کار دکەن لێ شیانا وان د تێگەهشتنا واتا وان گشتێن کو پەیوەندی د ناڤبەرا پشکێن وێدا هەیە، لاوازە. ئەڤ نەخۆشەژی هەتا رادەیەکی دشێن ناڤەرۆکا گشتییا پەیامێ تێبگەهن.

ی - نەخۆشییا گرێدای وەرارێ د تێگەهشتنا ئاخفتنێدا (نەخۆشییا وەرارا زمانی - developmental aphazia):

ئەڤ هەنگاڤتنە بێیکو پەیوەندی ب پاشکەڤتنا هۆشی یان نارێکییا بهسیتنێ یان کێم پەروەردەییێڤە هەبیت، تێگەهشتنا زمانی تووشی کێماسیێ دکەت. شێوێ سڤکی ڤێ نەخۆشیێ بریتیە ژ (ژ دەستدانا تێگەهشتنا هندەك پەیڤان و تێنەگهشتنا رستێن درێژ و ئالۆز) و شێوێ ب هێزێ وێژی بریتیە ژ (ژ دەست دانا تێگەهشتنا پەیڤان و تێنەگەهشتنا رستێن سادە). ئەگەرێ دروستێ ڤێ نەخۆشیێ دیار نینە. هنگاڤتنا هوورا مێشکی، وەرارا هێدییا مێشکی و هۆکارێن جینی دشێن د ڤێ نەخۆشییێدا کاریگەربن. زارۆکێن کو تووشی هنگاڤتنا تێگەهشتنا ئاخڤتنێ بووینە کارڤەدانا وان ل هەمبەر دەنگێن نەزمانی پترە ژ کارڤەدانا دەنگێن زمانی. ئەو ب دروستی نەشێن ژێدەرێ دەنگی دەستنیشانبکەن، لەوا گەلەك کەس وەسان هزر دکەن کو ئەڤ نەخۆشە کەڕن.

قۆناغێن وەرارا زمانی ل دەڤ ڤان زارۆکان گەلەك هێدییە. پشتی دەستپێکرنا ئاخڤتنێ ددرکاندنێدا گەلەك شاشییان دکەن، فۆنیمان ژێدبەن و فۆنیمان دگوهۆڕن، واتە ژبلی نەخۆشییا تێگەهشتنا زمانی نەخۆشییا بەرهەمهینانێژی ل دەڤ هەیە.

٢- *نەخۆشییا تێگەهشتنا زمانی د ئاستێ خواندنێدا :*

نەخۆشییا تێگەهشتنا زمانی د ئاستێ بهیستنێدا ژ گەلەك لایانڤە وەکی نەخۆشییا تێگەهشتنا زمانی د ئاستێ خواندنێدایە، چونکی هەر دوو پرۆسان کارکرنەکا هۆشییا هەڤپشك هەیە و تەنیا جیاوازییا وان سیستەمێ (ڤەکرنا هێما) یانە، کو ئێك کاریگەرە ب ئازراندنا بهیستنێ (فۆنیم) و یا دن گرێدای ئازراندنا دیتنێ (سیستەمێ رێنڤیسێ)یە.

أ - ناتەواو خواندن - dyslexia:

ناتەواو خواندن یان دایسلکسیا نەخۆشییەکە کو گرێدای وەرارێ د خواندنێدایە، ئەڤ نەخۆشییە ب گەلەك زاراڤێن دن مینا نەشیانا خواندنێ، کووراتییا پەیڤێ ب ناڤ و دەنگە. ڤان نەخۆشان سەراری هندێ کو شیانا هۆشییا ئاسایی هەیە و پەروەردەیەکا گونجایژی هەیە، لێ ژ شیانا سرۆشتییا خواندنێ بێ بارن. ئەو نەشێن دەنگان ب پیتانڤە (شێوێ وان یێ نڤێسی) گرێبدەن. لەوا ل دەمێ خواندنێ گەلەك شاشییان دکەن، ب تایبەتی د وان پیتاندا کو وەکهەڤن یان د ژماراندا یان دهژمارا خالاندا ژێك جیاوازن، بۆ نموونە نەشێن پیتا (ب) ژ (پ)، (س) ژ (ش)، (د) ژ (ر) جودا بکەن و گەلەك جارانژی پێش و پاش د خوونن، کو ئەوژی بۆ جێگیرنەبوونا تەواوا لڤینا چاڤی ژ (راستێ بۆ چەپێ) وەکی د زمانێ عەرەبی و فارسی و کوردی ب پیتێن عەرەبیدا یان ژ (چەپێ بۆ راستێ) وەکی زمانی ئنگلیزی و کوردی ب پیتێن لاتینیدا دزڤریتە.

ب - نەخۆشییا تێگەهشتنا ناڤەرۆکێ:

چونکی د پرانییا پارچین زمانیدا ژێر دەق بەری دەقی بارێ پەیامێ هەلدگریت، لەوا ڤان نەخۆشان شیانا تێگەهشتنا ناڤەرۆکێ نینە. ب تایبەتی د تێگەهشتنا ناڤەرۆکا پەیامێن ئالۆزدا کو پێدڤی ب شرۆڤە و راڤەکرنەکا بەردەوام، هەڤبەرکرنا پشکێن دەقی ل گەل هەڤ و پێدڤی ب لێزڤرینەکا بەردەوام بۆ پارچێن (ژێر دەق) بەری هینگێ هەیە، زۆر ب هێدی کار دکەت. د واتایێن بەرهەستێن پارچا زمانی دگەهیت، لێ دەمێ باسی خوازە، خواستن و درکێ دهێتە کرن چونکی نەشێن ژ واتا پەیڤی بەرەڤ واتا خوازەیی بچن ئەڤە شرۆڤە و راڤەکرنێن ئەنتیکە دکەن. هەروەسان ئەو د ئەنجاماندازی تووشی لاوازیێ دبن، بۆ نموونە نەشێن پەیاما ئەخلاقییا چیرۆکەکێ بێژن و بتنێ دشێن پشکێن پێکهێنەر و بەرهەستێن وێ باس بکەن. لۆریا دبێژیتە ڤان کەسان (نەخۆشێن frontal lobe).

٣ - نەخۆشيێن بەرهەمهينانا ئاخڤتنێ (زمانێ گوتنێ):

لۆريا هەر پرۆسەكا ئاخڤتنێ ل دويف سێ قۆناغان شرۆڤەدكەت: (پالدەر، هێلكاريیا دەستپێكييا واتايی - inicial semantic graph نەخشێ ئاخڤتنێ - verbal scheme) هەروەسان باسی (ئاخڤتنا دەروونی) ژی دكەت، كو هاريكارە بۆ گوهارتنا (هێلكاريیا دەستپێكييا واتايی بۆ ئاخڤتنا بەرفرەهكری). ب ڤی رەنگی ئەم دشێين بەرهەممهينانا ئاخڤتنا بەرفرەهكری د هێلكاريیا ژێريدا نيشانبدەين:

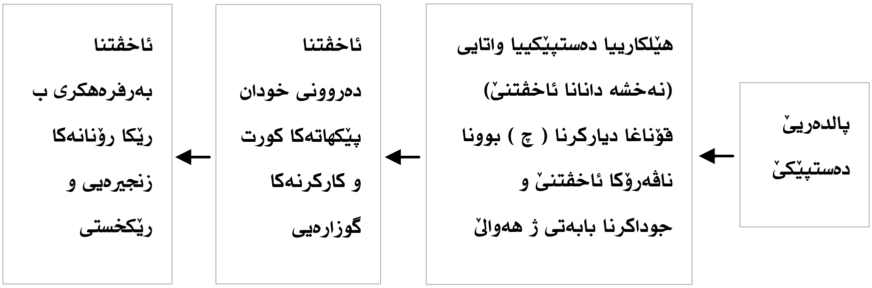

پالدەرێ دەستپێكی بۆ پەيوەنديكرنێ يان پێكگوهارتنا زانياريان (هزر)ە. پالدەرێ دەستپێكی دبيتە ئەگەرێ (هێلكاريیا دەستپێكييا واتايی) كو ئاخڤتنكەر تێدا دزانيت كا ئاخڤتنا وی ل سەر چييە. ئاخڤتنا دەروونی ب پەيڤێن كێم، بارێ واتاييێ ئاخڤتنا بەرفرەهكری هەلدگريت و ئاخڤتنا بەرفرەهكريژی هەر ئەو ئاخڤتنا ب جه هاتييە.

أ - نەخۆشيا گرێدای ژ دەستدانا پالدەرێ دەستپێكی:

چونكی بێی پالدەرێ دەستپێكی واتە بیێ هەستكرن ب پێدڤياتييا پەيوەنديكرنێ يان لێكگوهارتنا زانيارييان و...هتد ئاخڤتن دروست نابيت، لەوا ئەگەر ئەڤ قۆناغە ژ دروستكرنا ئاخڤتنێ تووشی هنگاڤتنێ ببيت، ئەڤە ئاخڤتن ب تەواوی نامينيت. ئەڤ نەخۆشە پتر ب بێ دەنگی ل كوژيەكی دروونن و ب تنێ ل وی دەمێ كو ئاخڤتن

ئارستەی وان دهێتە کرن، ئەڤە ئاخڤتنا وان بێ مەبەست لاسایی دکەن، واتە ئەو پشکەکا ئاخڤتنا کەسێ بەرامبەر بێی مەبەست و بۆ چەند جاران دووبارە دکەن. ئەڤە ژ ئەنجامێ هنگاڤتنا (ساقێ مێشکی) پەیدا دبیت.

ب - نەخۆشییا رێکخستنا واتایێ:

ئەو نەخۆشێن کو د تێگەهشتنا ناڤەرۆکێدا (نەخۆشێن frontal lobe) تووشی ئاریشان بووینە د بەرهەمهینانا ئاخڤتنا مەبەستدار و رێکخستیژیدا تووشی ئاریشان دبن. ل گەل هندێ کو ئاخڤتنا ڤان نەخۆشان ژلایێ فۆنۆلۆژی، فۆنیمی و لۆژیکی - رێزمانی ساخلەمە، لێ نەشێن رێکخستنەکا دروستا روودان یان تشتێ خواندی و بهیستییێ ئاخڤتنا بەرفرەهکری بکەن و گەلەك دوبزوکەندال د ئاخڤن، لێ هەر ڤێ ئاخڤتنێ د رستێن دروستدا و ب پێکهاتەکا پەیڤی و رێزمانییا دروست دەردبڕن.

ئەڤ نەخۆشە نەشێن شێوێن ئالۆزێن ئاخڤتنێ بەرهەمبهینن و پشکا مەزنا ئاخڤتنا وان دوبارەکرنا ئاخڤتنا کەسێ بەرامبەرە.

ج - نەخۆشییا (نەبوونا ئاخڤتنا دەروونی):

بەری نها مە باسی هندێ کر کو ئاخڤتنا دەروونی هاریکارێ گوهاڕتنا هێلکارییا دەستپێکییا واتاییە بۆ ئاخڤتنا بەرفرەهکری. لەوا هەر رێکخستنەکا نەخشەییا ئاخڤتنێ و گوهاڕتنا وێ بۆ ئاخڤتنا چەمکی، بێێ هاریکارییا کارکرنا گوزارەیی و پێکهاتا پۆختکرییا ئاخڤتنا دەروونی بجه ناهێت. ئەڤ نەخۆشە ئاخڤتنێن سادە ب باشی دەردبڕن لێ نەشێن ئاخڤتنا ئالۆز دەربڕن. وان کێشە د پالدەرێ دەستپێکرنا ئاخڤتنێدا نینە و د بەرهەمهینانا ئاخڤتنێدا هەیە. ئەو نەشێن بابەتەکێ دیارکری ب شێوەیەکی پێکڤە گرێدای باس بکەن و ب تنێ هندەك خال و رەگەزێن گشتەکێ باسی دکەن. لۆریا ڤێ نەشیانا د رێکخستنا ئاخڤتنێدا بۆ ڤالایتەکێ د هۆشی واندا دزڤرینیتە ڤە کو ئەوژی ژ ئەنجامێ نەبوونا ئاخڤتنا دەروونییە. ئەڤە ژی ژ ئەنجامێ هنگاڤتنا پشکا داویا (frontal lobe) پەیدا دبیت.

د - ئافاسیا سینتاکسی (شێوازێ تلگرافی):

ئەڤ نەخۆشییە رۆنانا هەڤنشینا (زنجیرییا) زمانی تێکددەت و گرێدای هنگاڤتنا دەڤەرا (لڤینا) تیڤلێ مێشکی ل نیف بازنا چەپێیە، کو دبیتە ئەگەرێ تێکچوونا کریارا گوزارەییا زمانی. لەوا چوون (لڤین) ژ رۆنانەکێ و کەرەستەکێ زمانی بۆ رۆنانەکا دن ب زحمەت دکەڤیت. د ئاخڤتنێدا تووشی فشارەکا زۆر دبن و دێ زنجیرا ئاخڤتنا وان یا پرت پرت بیت و پێکڤە گرێدای نابیت، چونکی ئەو کەسێن تووشی ڤێ نەخۆشیێ دبن شیانا ئالۆزا کارەکییا لڤینێ ژ دەستددەن.

د ئافاسیا سینتاکسیدا کریارا نیهادی و ناڤ لێنانا زمانی تێك ناچیت، لێ ئەو کەرەستێن کو پێدڤییە مینا زنجیرەکێ بکەڤنە برەخ ئێکڤە دا ئاخڤتنەکا بەرفرەهکری دروست بکەن، ژناڤدچن. ئەڤ نەخۆشە دشێن د دەستنیشانکرنا ناڤێ تشتان، روودانان و پەیوەندیاندا دروست کار بکەن، لێ ژبەر تێکچوونا سیستەمێ کارکرنا سینتاکسی نەشێن وان کەرەستێن زمانی یێن ژێکجودا پێکڤەگرێ بدەن و ئاخڤتنەکا ئێکگرتی دروستبکەن، لەوا ئاخڤتنا وان شێوازێ تلگرافی هەیە.

ئاوازە کو تایبەتمەندیێن سۆزدارییێن ئاخڤتنێ نیشانددەت، ژ ناڤ دچیت و ب تنێ سترێس و راوەستان ل دەڤ دمینیت.

ه - ئافاسیا لڤینێ - kinetic aphasia:

ئەڤ نەخۆشییە ب ناڤێ ئاڤاسیا برۆکاژی دهێنە نیاسین، و ژ دژوارترین نەخۆشیێن زمانێ ئاخڤتنێیە. گرێدای هنگاڤتنا دەڤەرا برۆکایە واتە دەڤەرا ئاخڤتنێ ل نیف بازنا چەپێیە. د ڤێ نەخۆشیێدا شیانا بەرهەمهینانا ئێك ل دویف ئێکا دەنگان ل دویف رۆنانا زمانێ دیارکری تێکدچیت.

چونکی نەخۆش نەشێت دەنگان ئێك ل دویف ئێك دروستبکەت و دەنگێن بەری هنگێ بپارێزیت لەوا نەخۆش نەشێت ژ دەنگەکی بۆ دەنگەکێ دن یان برگەکێ بۆ برگا دن بچیت (بلڤیت)؛ بۆ نموونە رەنگە پەیڤا (دارا) وەکی (دادا) یانژی (رارا) زار بکەت ئەگەرێ ڤێ چەندێ ژی ئەوە کو د ڤێ نەخۆشیێدا (پرۆسا پاکژکرنا هۆشی) ژناڤدچیت. ئەڤ پرۆسەیە د ئاخڤتنا مرۆڤێن ساخلەمدا ب ڤی رەنگی کاردکەت کو

پشتی بەرهەمهینانانا پەیڤێ، فۆرمێ دەنگیێ وێ ژێدبەت، داکو بۆ بەرهەمهینانا پەیڤا بهێت جهێ پێدڤی هەبیت؛ چونکی د ڤان نەخۆشاندا ئەڤ ژێبرنە نینە لەوا هەر ئەو پەیف یان برِگەکا وێ دوبارە دبیت.

ن - ئافاسیا هەستی - لڤینی - kinesthetic aphasia:

هەر گاڤا پرۆسا هەلبژارتنێ د ئاستێ بەرهەممهینانا پەیڤێدا تووشی هنگاڤتنێ بوو، بەروڤاژی ئافاسیا لڤینێ، شیانا بەرهەممهینانا زنجیرەییا دەنگان تووشی هنگاڤتنێ نابیت، لێ پرۆسا هەلبژارتنا دەنگێ تایبەت ژ بۆ پەیڤەکا دیارکری تێکدچیت. ب ڤی رەنگی ب لێڤکرنا دەنگێن ژێکجودا تووشی هنگاڤتنێ دبیت. د ئاڤاسیا هەستی - لڤینیدا ئەگەرێ ب لێڤکرنا دەنگێن وەکهەڤ ل شوونا دەنگێن پێدڤی بۆ پەیڤەکا دیارکری پتر دبیت، لەوا ئاخڤتن بێ واتایە. بۆ نموونە رەنگە فۆنیما / l / ل شوونا / r / یان / n / ل شوونا / m / و / b / بهێتە ب لێڤکرن. هندەك جاران فۆنیمێن تەواوێن ژێکجودا ل شوونا هەڤ دهێنە بکارهینان. بۆ نموونە /m/ و /b/ ل شوونا هەڤ دهێنە بکارهینان. تێکچوونا تەوەرێ جهنشینی دبیتە ئەگەر کو هندەك پەیف بهێنە ب لێڤکرن کو مەبەستا ئاخڤتنکەری نینە. بۆ نموونە (کەل) ل شوونا (قەل) یان (مان) ل شوونا (نان) بکاربهێن. ئەڤە ژی ژ ئەنجامێ هنگاڤتنا پشکا داویا (پاشییا ناڤەراستا برۆکایێ) پەیدا دبیت.

ی - ئافاسیا ناڤی - nomic aphasia:

هندەك جاران تێکچوونا پرۆسا هەڤنشینی بەرەڤ ئاستەکێ دن واتە هەلبژارتنا پەیڤێ بۆ دروستکرنا رستێ دچیت. د ڤێ نەخۆشییێدا پارچا (Temporal) یا چەپێ تووشی هنگاڤتنێ دبیت. نەخۆش نەشێت ناڤێ تشتان بێژیت و نەشێت ناڤێ گونجای بۆ پەیدا بکەت. ئاخڤتنا وان هەتا رادەیەکی رەهوانە لێ راوەستانێن ئێك ل دویف ئێك بۆ هەلبژارتنا پەیڤا گونجای ئاخڤتنا وان رادوەستینیت و نەخۆش پێکولێدکەت جهنشینەکی بۆ پەیڤا بەرزە بووی پەیدا بکەت کو ئەو جهنشین رەنگە وەکی پەیڤا

مەبەست بیت یان پەیوەندی پێڤە هەبیت و هندەك جاران رەنگە هەر پەیوەندی پێڤە نەبیت.

گەلەك جاران ل شوونا هەر پەیڤەکا ل بیرا وان ناهێت پەیڤا (ئەڤە) (ئەو) بکاردهینن. و جارانژی دەمێ تشتەکی دبینن و ناڤێ وێ نزانن سالوخدانەکا ئەنتیکە و درێژ بۆ بکاردهینن.

ز - ئافاسیا واتایی - semantic aphasia:

جۆرەکی دنێ نەخۆشییا زمانییە کو گرێدای رۆنانا هەلبژارتنێ یان جهنشینییێیە. ل ڤێری بەرۆڤاژی ئافاسیا ناڤی، کو نەخۆشی واتا د ناڤ هۆشی خوەدا هەیە و فۆرمێ درکاندنێ ژبیر دکەت، پرۆسا بیرئانینا واتایێ ژناڤدچیت، کو ژ ئەنجامێ هنگاڤتنا دەڤەرا (occipital - parietal) پەیدا دبیت. ل ڤێری پالدەرێ بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ، رۆنانا هەڤنشین و پێکهاتا ئاوازەیی دروستە و تەوەرێ جهنشین تێکدچیت. بۆ نموونە دەمی دڤێت ناڤێ گولەکێ یان فێقیەکی هەلبژێریت، ناڤێ گول یان فێقیەکێ دن کو ژلایێ درکاندنێ، شێوە، قەبارە و رەنگی جیاواز بیت، ب تنێ ژبەرکو گولە یان فێقیە ل شوونا وێ هەلبژێریت. ل شوونا(سێڤ) دبێژیت (تری).

٤ - نەخۆشیێن زمانییێن گرێدای ب قۆناغا وەرارێ:

هندەك نەخۆشیێن زمانی تایبەتن ب قۆناغا زارۆکینێ و پرانییا وان هەتا تەمەنێ پێگەهشتنێ چارەسەر دبن.

أ - گێژییا هەلبژارتنێ - elective mutism:

د ڤێ نەخوشییێدا زارۆك زالە ب سەر ئاخڤتنا سەر زاری و شیانا تێگەهشتنێ و بەرهەمهینانێ هەیە، لێ ل هندەك دۆخێن جڤاکی نائاخڤیت، کو ئەگەرێ وێ دەروونیە و بۆ کێماسییا ئەندامی نازڤریتەڤە.

ب - نەخۆشییا زمانییا گرێدای وەرارێ:

ئەگەرێ وێ هنگاڤتنا سادەیا مێشکی یان وەرارا هێدییا مێشکییە. ڤان زارۆکان د تێگەهشتنا زمانیدا ئاریشە نینن، لێ ئاخڤتنا وان هەتا رادەیەکی ل چاڤ هۆشێ وان لاوازترە.

ئەڤ نەخۆشییە د ١٨ هەیڤییێدا و ل دویڤ بێ شییانییا زارۆکی د ڤرڤرکرنێ و گوتنا برگێن مینا(بابا) و (ماما) دا دهێتە دەستنیشانکرن؛ پتر فۆنیمێن / r / ، / s / ، / v / تووشی هنگاڤتنێ دبن. ئەڤ فۆنیمە یان ژناڤدچن یان ل شوونا وان فۆنیمەکا دن دهێتە بکارهینان. ئەڤ زارۆکە د ٤ سالییێدا رستێن سادە دروستدکەن، لێ گەنجینا پەیڤییا وان کێمە و رۆنانا رێزمانییا وان ل چاڤ زارۆکێن سرۆشتی لاوازترە.

ج - ڤارێبوونا ئاخڤتنێ - developmental dyslalia:

وەرارا رۆنانا سینتاکسی و گەنجینا پەیڤی ل دەڤ وان سرۆشتییە، لێ ب لێڤکرنا وان کێماسی و ڤارێبوون تێدا هەیە. سەرهلدانا ڤێ نەخۆشیێ پەیوەندی ب چینا جڤاکیڤە هەیە، ئەو زارۆکین د ناڤ چینا دەولەمەنددا دژین چونکی دەورووبەرەکێ زمانیێ دەولەمەندتر هەیە لەوا کێمتر تووشدبن، زێدەباری ڤێ هۆکارێ جینیژی رۆل هەیە. ئەو فۆنیمێن درەنگتر پەیدا دبن، مینا / r / ، / ş / ، / z / ، / J / پتر تووشی هنگاڤتنێ دبن.

د - نەخۆشییا لڤینا ئەندامێن ب لێڤکرنێ د زارۆکاندا - dyspraxia aphasia:

ئەڤە گرێدای قۆناغا وەرارا زارۆکی نینە و زکماکییە لێ هەر دگەل ڤێ پشکێدا دهێتە باسکرن. ئەڤ نەخۆشە نەشێن ب دروستی ماسولکێن گەوریێ، حەنجەرێ، زمان و لێڤان بلڤینن و کونترۆلێ ل سەر بکەن.

٥ - نەخۆشییێن زمانییێن لاوەکی (گرێدای نەخۆشییێن دن):

أ - نەخۆشییا زمانی و پاشکەڤتنا هۆشی:

پاشکەڤتنا هۆشی ژ هۆکارێن پاشکەڤتنا وەرارا زمانییە. لێ هەموو ئەو زارۆکێن پاشکەڤتنا زمانی هەی، ژبلی ئەوێن پاشکەڤتنەکا هۆشییا بهێز هەی، هەتا رادەیەکی فێری ئاخڤتنێ دبن. ب شیوەیەکی گشتی رێژا نەخۆشییا زمانی گرێدای رێژا پاشکەڤتنا هزرییە. زارۆکێن کو پاشکەڤتنا وان یا هۆشی کێمە هەتا ٨ سالیێ شاشیێن سینتاکسییێن کێمتر هەنە لێ گەنجینا پەیڤێن وان سنووردارە و رۆنانا فۆنیمی یا وان ل ژێر مەترسییا هنگاڤتنێدایە. ئەو رۆنانێن سینتاکسییێن سادەتر بکاردهینن. ئەڤە نەشێن رستێن درێژ دروستبکەن؛ بۆ نموونە رەنگە ئەو ل شوونا (خوشکا منا مەزن نەسرینێ ئەڤ بووکە بۆ من کری) بێژن: (نەسرین خوشکامنا مەزنە. وێ بووکەك کرییە. بووك بۆمن کرییە. نەسرین خوشکامنە.)

ب - نەخوشیا زمانییا (ئاوتیستم – autism):

ئاوتیسما سیندرومی – syndrome گرێدای هوکارێن وەراری و رەفتارییە، زێدەباری کاریگەرییا هۆکارێن دەروونی، ئەندامی، رەفتاری، یاری و زمانی. ئەو گرنگیێ ب هەستا دەوروبەران نادەن و مینا (تشتەکی) رەفتارێ ل گەل دکەن. پتر حەز دکەن ل گەل یاریکان یاریان بکەن و نەشێن یارییێن جڤاکی و داهێنەرانە بکەن. خوە ژ پەیوەندیکرنا نەزمانی ب رێکا چاڤ و گرنژینان دوور دگرن و د دۆخێن جڤاکیدا ب تنێ دزلقوتن. هندەك لڤینێن لەشییێن دیارکری هەنە و دووبارەدکەن. ژ تایبەتمەندییەکا ڤێ نەخۆشیێ ئەوە جهناڤان بەروڤاژی دبێژن، بۆ نموونە ل شوونا بێژن (من شریناهی دڤێن.) دبێژن (تە شریناهی دڤێن.) گەلەك ژوان د خواندنا دەقاندا کارامەنە لێ تێگەهشتنەکا تەواو نینە ب تنێ ب شێوەیەکێ میکانیکی د خوونن.

ج - نەخۆشییا زمانی ل دەڤ زارۆکێ نەئامادە – (MBD -Minimaly Brain Damaged)؛

ل ڤێرێ نە ب تنێ لایەنێ بەرهەمهینانا زمانی مینا ئاخڤتن و نڤێسینێ، بەلکو خواندن ژی تووشی هنگاڤتنێ دبیت. سەرنجا وان هند بۆ دەنگێن زمانی ناهێتە راکێشان، لێ بۆ دەنگێن دەروبەری کارڤەدانەکا باش هەیە. د نڤێسینێدا لاوازن و د ئیملاییێدا نمرا کێمدبەن. لێ چونگی هۆشێ وان باشە لەوا شیانێن خوە پێش د ئێخن و هەتا دەه سالیێ خوە دگەهیننە زارۆکێن ئاسایی.

٦ - *نەخۆشێن دنێن ئاخڤتنێ (ئەو نەخۆشیێن ژێدەرێ وان دەروونی نەبیت)؛*

ئەگەرێ ڤان نەخۆشییان هند دیارنینە و ئاخڤتنا نەخۆشی تووشی (راوەستانێ، گرتنێ، بڕینێ و نەرێکخستنێ د لەزاتی و ئاوازا ئاخڤتنێ)دا دبیت.

أ - ترتری بوون - stattering؛

جورەکێ نەخۆشییا گرێدای وەرارا ئاخڤتنێیە. ئاخڤتن تووشی (دووبارەکرنا دەنگان، برگان، راکێشانا وان و پەڤینا بڕگێن دەستپێکی و بڕین و گرتنێن زۆر) دبیت. راوەستان و بێ دەنگییا ئێك ل دویڤ ئێك پرۆسا ئاخڤتنێ تێکددەت.

ب - بڕین - clattering؛

جۆرەکی تێکدانا ئاخڤتنێیە. ئاخڤتن یا رەهوان نینە پەیڤ بلەز و ژ نشکێڤە دهێتە دەربڕین، مۆدێلێن سینتاکسیێن شاش بکاردهینیت؛ هەر ئەڤ لەزاتییا ئاخڤتنێ و ڤۆلکانا پەیڤان هندەك جاران ئاخڤتنێ ناروون دکەن. هندەك راوەستان د ئاخڤتنێدا هەنە کو پەیوەندی ب تەواو بوونا رستێڤە نینە. ئەڤەژی نیشانا هندێیە، کو زارۆکی هزرەکا گشتی و ناروون ل سەر وی تشتی هەیە ئەوێ ل سەر د ئاخڤیت.

ج - گرتن:

ئاخڤتن بەرهەمێ پەیوەندییەکا نازك و ئالۆزا د ناڤبەرا (رێکخستنا لڤینان) دا ژ هێلکارییا دەستپێکییا واتایی بۆ (ئاخڤتنا بەرفرەهکری) و (کارێ مێشکی) یە. هندەك جاران ئەڤ پەیوەندییە تووشی هنگاڤتنێ دبیت گرتنەك، شاشییەك، ژبیرکرنەك پرۆسا ئاخڤتنا سرۆشتی دهنگڤینیت. لێ ئەڤ گرتن و شاشییە هند مەزن نینن کو ئەم ڤان کەسان ب نەخۆش بزانین. گرتن دبیتە دوو جۆر:

١ - سەرێ ئەزمانی:

دەمێ دبێژین (ئازاد چوو....) راوەستە ل سەرێ ئەزمانێ منە (ز....) (زایین....) (زاین....) ئاه چوو زانینگەهی. چ روو ددەت؟

زمانڤانییا دەروونی دبێژیت، د پرۆسا سەرێ ئەزمانیدا، وێنەك ژ سیستەمێ فۆنیمیێ پەیڤێ د هۆشا ئاخڤتنکەریدا هەیە، هەر ئەڤ چەندە و ب زانینا ژمارا برگێن پەیڤێ، وەل ئاخڤتنکەری دکەت کو ل دەوروبەرێن پەیڤێن وەکی وێدا ل پەیڤا مەبەست بگەرهیت. گەلەك جارانژی فۆنیما ئێکێ دزانیت.

٢ - شاشیێن زمانی:

گەلەك جاران ئەم د ئاخڤتنێدا شاشیان دکەین. ئەڤ شاشییە یان بۆ تەوەرێ جهنشینی یان هەڤنشینی دزڤریتەڤە. شاشیێن تەوەرێ جهنشینی ب شاشیێن هەلبژارتنێ و شاشیێن تەوەرێ هەڤنشینی ب شاشیێن بەرنامەرێژی دهێتە نیاسین.

شاشیێن جهنشینی بریتینە ژ (شاشیێن واتایی - semantic error، شاشیێن زارکرنێ – malapropism error، شاشیێن رۆنانی – blend error) و شاشیێن بەرنامەرێژی ژی بریتینە ژ (شاشیێن ڤەگوهاستنێ – transposition، شاشیێن ژڤانی – anticipation و شاشیێن دوبارەکرنێ – repetition errror).

شاشیێن واتایی، بۆ هەڤ واتایێ، دژ واتایێ و یان هەڤپشکییا کێلگا واتایی دزڤریتەڤە.

نموونه دژواتا، (ئەو شەڤێ هەموویێ کار دکەت.) ل شوونا (ئەو رۆژی هەموویێ کار دکەت.)

نموونا هەڤ واتا، (رووبارەکێ قووره.) ل شوونا (رووبارەکێ کووره.)

نموونا هەڤپشکیا کێلگا واتایی، (کولاڤێ زارۆکی بکه پێی.) ل شوونا (کولاڤێ زارۆکی بکه سەری.)

شاشیێن ب لێڤکرنێ پەیڤەکا کو ژلایێ ب لێڤکرنێڤه وەکی وێیه ل شوونا وێ دهێت.

(وی زێر ل من نەگرت.) ل شوونا (وی رێز ل من نەگرت.)

شاشیێن رۆنانی، پشکه ژ پەیڤەکێ ل گەل پشکەکێ ژ پەیڤا دن تێکەل دبیت و پەیڤەکا نوو و ب کەنی دروستدکەت. (کوشەر هات) ل شوونا (کوڤانێ تێکوشەر هات.)

شاشیێن ڤەگوهاستنێ، جهێ دوو پەیڤان دهێته گوهارتن.

(ئازاد مالێ ببه نانی.) ل شوونا (ئازاد نانی ببه مالێ.)

شاشیێن ژڤانی، هاتنا پشکەکا ئاخڤتنێ بەری دەمێ وێ بهێت.

(گرینێ گوت ئەز ناهێم.) ل شوونا(شرینێ گوت ئەز ناهێم.)

شاشیێن دوبارکرنێ، پشکەك ژ ئاخڤتنێ ل شوونا فۆنیم یان برگا پەیڤا بهێت دوباره دبیت. (بەروڤاژی شاشییا ژڤانی)

(نەوزاد و نیناهی هاتن.) ل شوونا (نەوزاد و سیناهی هاتن.)

٧ - *کێماسی د نڤێسینێدا :*

کێماسی د نڤێسینێدا نەخۆشیەکا بەربەلاڤا زمانییه ئەگەرێ وێ بۆ دوو تشتان دزڤریتەڤه:

١ - نڤێسین داوی کارامەییا زمانییه کو مرۆڤ وەردگریت، هەروەسان ئالۆزترین و ب زەحمەتترین کارامەییه.

ژبۆ بکارهینانا نڤێسینێ ژبلی کو پێدڤییه مرۆڤ ب سەر سێ کارامەییێن دنێن زمانی زالبیت، پێدڤی ب هندەك شیانیێن دنژی هەیه. هندەك ژوان شیانان بریتینه ژ پارستنا هزرێ د مێشکیدا ب رێکا هێلکارییا واتایی و گوهۆرینا وێ بۆ ئاخڤتنا

بەرفرەهکری ب رێکا مۆدێلێن سینتاکسیێن گونجای، نەخشەدانانا دروستا پیت و پەیڤان د هۆشیدا ب رێکا بیردانکا ئێك ل دویڤ ئێکا دیتنێ، گوهۆڕینا شێوێ هۆشییا وان بۆ شێوێن کێشانێ ب رێکا کەرەستێن نڤێسینێ، هەماهەنگییا ئالۆزا چاڤ و دەستان و مفا وەرگرتن ژ بیردانکا دیتنێ و لڤێنی بەشداریێ د ڤێ هەماهەنگیێ دکەن.

٢ - سەرەرای هندێ کو نەخۆشیێن زمانی دابەشی لایەنێن (تێگەهشتن، بەرهەمهینان یان ئاخڤتن و نڤێسینێ) دبیت لێ ئەم نەشێین کارامەییا نڤێسینێ ژ کارامەیێن دن جودا بکەین. لەوا نارێکیێن کارامەیێن دن ب ساناهی دچنە دناڤ ڤێ کارامەیێدا. لاوازی د کارامەییا تێگەهشتنا بهیستنێ و خواندنێدا یان کارامەییا بەرهەمهینانا ئاخڤتنێ کاریگەری ب سەر نڤێسینێ هەیە. نارێکی د ئاخڤتن و نڤێسینێدا دوو رەخێن پارەینە. بۆ نموونە بڕین نە بتنێ ئاخڤتنێ، بەلکو خواندن و نڤێسینێژی بێ سەروبەر دکەت. نڤێسینا (کەسێن بڕی د ئاخڤن) نەجوان و نەرێکخستی و واتا نەگەهینە، پەیڤێ ل جهێ نەگونجای بکاردهینن، هندەك جاران ژێدبەن یان رستێ نیڤەر و بجه دهێلن. هەروەسان د ئیملاییێژیدا کێشە هەنە؛ هەوەسان هندەك ژ تایبەتمەندیێن وان ئافاسیاییێن کو پرۆسا هەلبژارتنا پەیڤێ یان مۆدێلا سینتاکسییا وان نارێك دبیت، راستەوخۆ دهێتە ڤەگوهاستن بۆ نڤێسینێ ژی. زێدەباری ڤێ چەندێ هندەکجاران ئافاسیاییێن ئاستێ فۆنیمێژی د نڤێسینێدا دەردکەڤن.

جۆرێن وی:

أ - خەت نەخۆش - dysgraghia:

بەربەلاڤترین جۆرێ نارێکییا نڤێسینێیە. ئەڤ نارێکییە رەنگە تێکەلەك بیت ژ لاوازییا لڤینێ، دەماری، دیتنێ یان تێگەهشتنێ. نڤێسین پرۆسەکا دەروونی – لڤینییە و پێدڤی ب چەندین چالاکیێن تێکەلە، کو نارێکی د واندا نڤێسینێ خەت نەخۆش، نەرێکخستی، بێ سەروبەر و واتا نەگەهین دکەت. زارۆك ل وی دەمی د نڤێسینێدا تووشی ئاریشان دبیت دەمێ:

ئەگەر زارۆك بۆ (تێگەهشتنا هوورا هێمایێن دیتنێ) وەك پێدڤی وەرار نەكربیت، و د هەماهەنگی كرنا دناڤبەرا زەند، تل و چاڤاندا یێ هێدی و لاواز بیت یان ئەگەر نەشێت ئەزموونێن دیتنێ و هەستی – لڤینێ د بیردانكا دیتنێدا بپارێزیت.

ب - نارێكییا گرێدای وەرارێ د نڤێسینێدا - developmenal writing disorder:

ئەڤ نارێكییە ل دەبستانێ (سەرەتایی) دەردكەڤیت و ب لاوازی د نڤێسینێ و ئیملاییێدا دهێتە دەستنیشانكرن. پرانییا جاران ئەڤ نارێكییە ل گەل نارێكی د تێگەهشتنا زمانی، واتە بهیستن و خواندن و نارێكی د بەرهەم هینانا زمانیدا - دەردكەڤیت.

ئەڤ زارۆكە د رێكخستنا رستێ و فرێزاندا تووشی ئاریشان دبن. ئەو پەیڤێن نەگونجای د هەلبژێرن، نڤێسینا وان ڤالەیە ژ رێزكرنا لۆژیكی، ئاستێ نڤێسینا وان ب بەراورد ل گەل ئاستێ وان یێ هۆشی گەلەك نزمترە. ئەڤ كەسە ژبەر هەستكرن ب بێ شیانی و خوە كێم زانینێ تووشی ترسێ و بێ ئومێدیێ و گوشەگیرییێ دبن و نەڤێن بچنە قوتابخانێ.

پشکا سێیێ:

پروگرامێ زمانڤانییا دەماری[1]

- چەمکێ پروگرامێ زمانڤانییا دەماری:

پروگرامێ زمانڤانییا دەماری وەرگێڕانا دەستەواژا (NLP) یە. (NLP)کورتکریا (Neuro Linguistics Programming) ـە، کو زانستەکێ نوویە و ل نیڤا حەفتیێ ژ سەدی بیستێ ل سەر دەستێ هەر دوو زانایێن ئەمریکی (د.جون گرند، کو زانایەکێ زمانڤانییە) و (ڕیتشارد باندلر، کو زانایەکێ ماتماتیکێیە دیسان شارەزایێ سایکلۆجیا رەوشتکاری و بیاڤێ کومپیوتەر بوو) سەرهلدایە.

ل دوور پێناسا پرۆگرامێ زمانڤانییا دەماری هەتا نها ب چەند شێوێن جودا ژلایێ زانایانڤە هاتییە پێناسە کرن، ئەڤەژی ژبەر هندێیە، کو زانا ب رێکێن جودا هزر د ڤی زانستیدا دکەن و د بیاڤێن ژێکجودا دا مفای ژ ڤی زانستی وەردگرن (ابراهیم الفقی، ٢٠٠١، ١٧). ئەڤێن ل خوارێ هندەکن ژ وان پێناسان:

أ - پروگرامێ زمانڤانییا دەماری، دهێتە پێناسەکرن، کو پروگرامێ کارکرنا مێشکییە.

ب - ئەو زانستە، کو ڤەکۆلینێ ل پێشکەڤتنا مرۆڤی دکەت... ئەو شیانەیە، کو دڤێت مرۆڤ رەنجەکێ زێدە بۆ بمەزێخیت هەروەسان رێکەکا مەزن و پروسێسەکە کو دبیتە ئەگەرێ گوهۆرینا کەسی. هەروەسان ئەڤی زانستی تەکنۆلۆجیەکا نوو هینایە هەبوونێ. (ابراهیم الفقی، ٢٠٠١، ١٧).

---

(١) پێدڤییە ئاماژێ ب ئەوێ چەندێ بدەین، کو هژمارتنا پرۆگرامێ زمانڤانییا دەماری ب بوارەکێ زمانڤانییا کارەکی بۆ (پ.د. یوسف شەریف سەعیدی) دزڤریت. کو ناڤبری ل کورساتێن دکتورایێ، ل زانکۆیا سۆران (٢٠٠٩ – ٢٠١٠)باس ل ئەڤێ چەندێ کریە.

ج - ئەو زانستە کو بەرسڤێ ل سەر دوو پرسیاران ددەت، ئەوژی: تە چ دڤێت و چەوا دێ گەهییە هندێ، کا بۆچی تە ئەڤە دڤێت.

د - NLP، زانستێ کارتێکرنا ئاخفتنێ و زمانێ لەشییە ل سەر سیستەمێ دەماری، مەبەست ژ زمانێ لەشی گوهورینێن فیزیکی و لڤینا دەست و چاڤ و پێ و.... هتدە. ئەڤ زانستە ڤەکۆلینێ ل چەواتییا کارتێکرنا زمانی و هزران ل سیستەمێ دەماری دکەت. (احمد روستا و علی خویە : ١٣٨٨ : ١١).

ژبلی ڤان پێناسێن ل سەری، هەروەسا پرۆگرامێ زمانڤانییا دەماری ب چەند شێوێن دنژی ژلایێ زانایانڤە هاتییە پێناسەکرن. مینا:

أ - کاریگەرییا زمانییە ل سەر مێشکێ و رەوشتێ مرۆڤی.

ب - ڤەکۆلینەکا رێك و پێکە بۆ رەفتارا مرۆڤی هەروەسان بۆ سەرەدەریکرنێ ل گەل ڤێ رەفتارێ و کاریگەرییا وێ.

بکارهینانا پروگرامێ زمانڤانییا دەماری رۆژ بۆ رۆژێ پێشدکەڤیت، و د بیاڤێن جودا جودایێن کو پەیوەندی ب چالاکیێن مرۆڤیڤە هەبیت بکاردهێت؛ مینا: پەروەردە، خواندن، تەندروستیا دەروونی، جەستەیی، بازرگانی، کارکرن، پروپاکندە، ریکلام، کڕین و فروتن، کارامەیی، راهێنان، لایەنێن تاکەکەسی، خێزانێ، وەرزش، هونەر و نواندنێ.... (امتیاز نادر : ٢٠٠٧ : ٣).

- پشکێن پێکهێنەرێن (NLP):

تیۆرا پروگرامێ زمانڤانییا دەماری دابەشی سێ پشکان دبیت:

١ - پروگرام: بریتییە ژوان کارلێکرنێن (تفاعلات)، کو رێ ددەتە مە، ب هووری و ب گرنگیڤە ئەوێ رێکێ هەلبژێرین، ئەوا ئەم هزر تێدا دکەین و هەست پێدکەین.

٢ - زمانڤانی: ئاماژێ ب رێکا بکارهینانا پەیڤان ددەت، کا چەوان زمان کارتێکرنێ ل سەر هزرا مە بۆ جیهانا ژدەرڤە و پەیوەندییا مە ب وێ جیهانێڤە دکەت.

٣ - دەماری: ئەڤ پەیڤە وان پرۆسێسان ب خوەڤە دگریت، کو دناڤ مێشك و کۆئەندامێ دەماریدا روو ددەن. (اندرو و برادیری : - : ٩٧).

- دەستنیشانکرنا چەمك و کارکرنا (NLP) ب رێکا سمینارەکا سێ خۆلەکی:

ئەگەر مە بڤێت چەمك و کارکرنا (NLP) د سیمنارەکا سێ خۆلەکیدا کورت بکەین، دێ ب ڤی شێوەی بیت.

سمیناربێژ دکەڤیتە بەرامبەر جەماوەری و دبێژیت: (گەلی خوشك و برایان، بۆ سەرکەڤتنێ د ژیانێدا ب تنێ پێدڤییە سێ خالان ل بەرچاڤ بگرن:

١ - بزانن کا هەوە چ دڤێت و ئارمانجا هەوە چییە.

٢ - هشیار بن، کو دەرگەهێن هەستکرنا هەوە (درککرن) د ڤەکری بن، دا ئاگەهدارییا وان تشتان بن یێن هوون ب دەستڤە دهینن.

٣ - گوهۆڕین، هند گوهۆڕینێ د رەفتارێن خوەدا بکەن، هەتا ئەو تشتێ هەوە دڤێت بدەستڤە دهینن. واتە بەردەوام خوە بگوهۆڕن.

پاشی سمیناربێژ ڤان سێ پەیڤان ل سەر سەبورەی دنڤیسیت و هۆلێ ب جه دهێلیت.

١ - ئەنجام (ئارمانج)

٢ - هوور هەستی (هشیارییا هەستی)

٣ - خوە گوهۆڕین (جوزف اوکوونور : ١٣٨٧ : ٢٢ - ٢٣).

بۆ نموونە هەوە دڤێت ب ترۆمبێلێ بچنە کانی ماسێ. کەواتە ئارمانجا هەوە یا دەستپێکێ (چوونا کانی ماسێ)یە. دێ ترومبێلێ هاژوون و بەرێ خوە دەنە دەوروبەران و وێ رێکا تێرا دچن، ب هاریکارییا وان زانیارییێن هەوە هەین و ب پرسیارکرن دێ بەرەڤ ئارمانجێ چن، (هشیارییا هەستی) ئەگەر هەوە ل دویڤ هشیارییا هەستی دیت هوونێن ب شاشی دچن دێ رێکا خوە گوهۆڕن و رەنگە ئەڤ گوهۆڕینا رێرەوا چوونێ چەند جاران روو بدەت هەتا هوون دگەهنە (ئارمانجێ).

کەواتە (ئارمانج = چوونا کانی ماسێ)یە، (هوور هەستی = باش هەوە ئاگەهـ ژ رێکێ هەبیت) و ئەگەر هەوە ل دویڤ هوور هەستییێ زانی کو هوونێن ب شاشی دچن رێکا خوە بگوهۆڕن، (گوهۆڕینا رێکێ = گوهۆڕین).

- بابەتێن پروگرامێ زمانڤانییا دەماری:

پروگرامێ زمانڤانییا دەماری زانستەکە پشت ب سەربۆر و تاقیکرنان دبەستیت، ب رێکا وان سەربۆر و تاقیکرنان دێ گەهینە ئەنجامێن هەست پێکری، ئەوژی د بوار و بابەتێن جوراوجوردا؛ مینا:

١ - ناڤەرۆکا درککرن (ادراك)ێ ل دەڤ مرۆڤی و سنوورێ وێ درککرنێ: جه، رۆژگار، تشت، روودان، ئارمانج، گونجاندنا مرۆڤی ل گەل خوە و کەسێن دن.

٢ - حالەتێ هۆشی (الحالة الذهنية): چەوانییا دەستنیشانکرن و نیاسین و گوهورینا حالەتێ هۆشی هەروەسان دیارکرنا رۆلی هەستان د دروست کرنا حالەتێ هۆشیدا.

٣ - شێوێن هزرکرنێ و رۆلێ وێ د پروسێسا بیرهینان و داهینانێدا و دیارکرنا پەیوەندییا زمانی ب هزرکرنێڤە و چەوا ئەم هەستێن خوە د پرۆسێسا هزرکرنێدا بکاردهینین. هەروەسان چەوا ب رێکا هزرکرنێ کەسێن دن دنیاسین.

٤ - چەوانییا ب دەستڤەهینانا خۆشەویستیێ و رۆلێ کاریگەرییا خۆشەویستیێ ل سەر کەسێن دن.

٥ - چەوانییا زانینا بیروباوەرێن کەسی و چەوانییا گوهۆڕینا بیروباوەرێن نەرێنی، کو دبنە رێگر ل بەر چالاکیێن مرۆڤی.

٦ - چەوانییا بکارهینانا زمانی بۆ گەهشتنا مێشك و دلێ کەسێ بەرامبەر بۆ هندێ دا گوهۆڕینێن ئەرێنی دروستبکەت.

٧ - چارەسەرکرنا حالەتێن تاکی، مینا ترس، وەهم، ململانێیا دەروونی، وەسواس، کونترۆلکرن ل سەر نەریتان و گوهۆڕینا وان. (امتياز نادر : ٢٠٠٧ : ٥ - ٦).

- گرنگییا پروگرامیٚ زمانڤانییا دەماری:

ژلاییٚ پراکتیکیڤە، ئەڤ زانستە هاریکارییا خەلکی دکەت بۆ هندیٚ داکو د کارێن خوەدا سەر کەڤتی بن، ئەوژی ب رێکا:

١ - دەستنیشانکرنا هندەك ئارمانجێن کاریگەر، کو دڤێت ئەم هووربین بین د جهـ هیانینا وان ئارمانجاندا.

٢ - دروستکرنا پەیوەندییێن نوو ل گەل هەڤال و هەڤالێن کاری، ژبۆ هندیٚ داکو هەڤکاری، جهیٚ ململانیٚ د کاریدا بگریت.

٣ - د ڤێت د بەرسڤدانا خەلکیدا نەرمیەکا زۆر بهێتە بکارهینان.

٤ - کونترۆلیٚ ل سەر دیتن و هزرا خوە بکەین، ژبەر کو ب ڤیٚ چەندیٚ ئەم دیٚ زێدەتر شێین کونترۆلیٚ ل سەر خوە بکەین. (اندرو و برادیری : - : ١٨).

- چاکی و کێماسییێن پروگرامیٚ زمانڤانییا دەماری:

بیر و شێوازێن تایبەت ب پرۆگرامیٚ زمانڤانییا دەماری هێز و چالاکیێن خوە ژ سەربۆرێن پراکتیکی وەردگریت، کو سەرکەڤتنا خوە د هەلوستێن جودا دا سەلماندییە. چێدبیت هندەك کەس بکارهینانا وان چەمك و هزران ب خرابی بزانن. (اندرو و برادیری : -: ١٩).

گومان تێدا نینە ئەڤ چەمکە چەکەکیٚ دوو لایەنە، هندەك کەس ڤان چەمکان بۆ بجهـ ئانینا هندەك ئارمانجێن ئەرێنی بکاردهینن و هندەکێن دن چێدبیت بۆ مەبەستێن نەرێنی بکاربینن و زیانیٚ بگەهیننە خەلکی. و ئێك ژوان نڤێسەرێن کو بکارهینانا چەمکێن پروگرامیٚ زمانڤانییا دەماری ب نەرێنی ل قەلەم ددەت، باسی ڤان خالێن ژێری دکەت:

١ - هەستکرن ب بێزارییٚ

٢ - تاوانبارکرن ب رێکا بەرسڤدانیٚ

٣ - پەشێمانی

٤ - تولڤەکرن (اندرو و برادیری : - : ١٩).

- واتادارکرنا ئاخڤتنێ - مۆدێلا میتا The meta model :

بریتییە ژ چەواتییا بکارهینانا هوورا پەیڤان ب شێوەیەکی کو دناڤ هۆشێ گوهداریدا واتادار بیت، هەروەسان شرۆڤەکرنا نێرینا گوهداری ل دویڤ ئاخڤتنا وی. ئەڤ دوو کارامەییە ب دوو کارامەیێن گرنگ د بیاڤێ پەیوەندیکرنێدا دهێنە هژمارتن. (جوزف اوکوونور : ١٣٨٧ : ١٤٥).

مۆدێلا میتا رێکەکە بۆ پەیوەندیکرنا سەرکەفتی و هاریکارییا مە دکەت کو د گەهشتنا وان پەیڤاندا تووشی ئاستەنگان نەبین. (مۆدێلا میتا) زمانی ب ئەزموونانڤە گرێددەت. د مۆدێلا میتادا زمان ژ دوو ئاستان پێکدهێت:

مرۆڤ دەمێ د ئاخڤێت، دزانیت کا چ دبێژیت، ئەڤە ب ئاستێ کوور دهێتە نیاسین، ئەگەر ئەم ڤی ئاستێ کوور کورت نەکەین ئەڤە ئاخڤتنا مە دێیا درێژ بیت. (جوزف اوکوونور : ١٣٨٧ : ١٤٦) ئەڤ ئاستێ کو دهێتە کورتکرن و ب لێڤکرن ب ئاستێ (سەرڤە) دهێتە نیاسین.

دەمێ ئاخڤتنکەر ژ ئاستێ کوور بۆ ئاستێ سەرڤە دچیت، بێیکو ئاگەهدار ببیت، سێ پێنگاڤان دهاڤێژێت:

١ - ب تنێ رێژەیەکا کێم ژ زانیاریان ژ ئاستێ کوور بۆ ئاستێ (سەرڤە) دهێتە هەلبژارتن، و گەلەك زانیاری هەر ل وێرێ دمینن.

٢ - دۆخەکێ سادە دهێتە هەلبژاردن کو ب ناچاری واتا دهێتە هنگاڤتن.

٣ - گشتگیر دکەین. گرنگیدان ب هەموو ئەگەران گفتگویێ بێزار دکەت.

(مۆدێلا میتا) کۆمەکا پرسیارانە کو بۆ هەلسوکەوت کرن ل گەل ژبێرن، هنگاڤتن و گشتیگر کرنێن زمانی بکاردهێت. ئارمانج ژوان پرسیاران ئەڤەیە کو زانیارییێن ژ ناڤچووی تەواو بکەت، پێکهاتێ دووبارێ دارێژیتەڤە و هندەك زانیارییان ب دەستڤە بینیت، دا پەیوەندی واتادار بیت. (جوزف اوکوونور : ١٣٨٧ : ١٤٦)

مۆدێلا میتا

پێنگاڤ	جور	پرسیار	نموونه
ژێبرن	ناڤێ نەدیار	کی؟ چ؟	زاروك تووشی روودانێ بوو. کی تووشی رووداني بوو؟
	کارێ نەدیار	چەوا ئەڤە روودا؟	ئازاد چوو هەولێرێ. چەوا چوو؟
	بەراوردکرن	ب بەراورد دگەل چ؟	شامپویا تورکی باشترە. ب بەراورد ل گەل کیژ شامپویێ باشترە.
	ناڤبژێڤان	کی دبێژیت؟	ئەز ب دروستی کار ناکەم. کی دبێژیت تو باش کار ناکەی؟
	گوهۆرینا کاری بۆ ناڤی	چەوا دهێته ئەنجامدان؟	وانه گوتن و رێکخستن و پێگیربوون گرنگن ئەگەر ل گەل رێزگرتنێ د پرۆسا فێرکرنێدا بهێن. رێزگرتن ل کێ ؟ کی، کێ و چ فێردکەت ؟
گشتگیرکرن	کارێن سنووردارکرنێ: شیان	چ دبیته ئەگەر کو...؟	ئەز نەشێم ڤی کاری بکەم. دێ چ روودەت ئەگەر ڤی کار بکەی؟ چ دبیته ئەگەر کو نەشییێ ڤی کاری بکەی؟
	کارێن سنووردارکرنێ: دبیت/نابیت؛ باشترە/باشترنینه	دێ چ روو دەت ئەگەر ڤی کاری بکەی / نەکەی؟	د پۆلێدا نابیت باخڤم. ئەگەر باخڤی دێ چ روودەت؟

	پەیڤێن رەها وەکی (هەمی، هیچ، هەر چ جاران)	هەموو؟ هیچ ؟ چ جاران؟ بەروڤاژی پرسیار بکە....	هەموو خوارنێن هندی نەخۆشن. هەموو نەخۆشن؟ ئەز چ جاران سپێدێ تێشتێ ناخۆم. تە چ جاران تێشت نەخوارییە؟
هنگاڤتن	ئەوێن واتا وان بەرامبەر هەڤ(بۆ نموونە ئەڤ کارە ڤێ واتایێ ددەت)	چەوا ڤێ واتایێ ددەت؟ چەوا گەهشتییە ڤی ئەنجامی؟	ئەگەر دەمێ ئەز د ئاخڤم بەرێ خوە نەدەیە من ب واتا هندێیە، کو گرنگیێ ب ئاخڤتنا من نادەی. چەوا ئەڤە ڤێ واتایێ ددەت؟
	پێشگریمانە	چ دبیتە ئەگەر کو وەسان هزر بکەی؟	تو بۆچی نەشیێی ب باشی چاڤێ خوە بدەیێ؟ (تو چاڤێ خوە نادەیێ) چەوا تو گەهشتییە ڤێ چەندێ کو ئەز نەشێم چاڤێ خوە بدەمی؟
	ئەگەر و ئەنجام (Cause and Effect)	چەوا ئەڤە دشێت ببیتە ئەگەرێ وێ؟ ئەگەر من نەڤێت ئەڤە روو بدەت چ بکەم؟	من دڤێت بچمە بهێنڤەدانێ لێ نەشێم چونکی ئەگەر نەبم کار ب دروستی ب رێڤە ناچن. چەوا ئەگەر تو بچی کار ب رێڤە ناچن؟
	هزر خواندن (mind Reading)	ژ کیڤە دزانی کو..... ؟	نازدار ئێدی گرنگیێ ب من نادەت. ژ کیڤە دزانی کو نازدار گرنگیێ ب تە نادەت؟

(جوزف اوکوونور : ١٣٨٧ : ١٧٢ - ١٤٨)

کەواتە مۆدێلا میتا هاریکارییا مە دکەت کا چەوان سەرەدەریێ ل گەل هندەك دۆخێن هەستیار بکەین و ب رێکا هندەك پرسیارێن گرێدای ب وی دۆخیڤە خوە تووشی کێشە و پرسگرێکان نەکەین و د هەمان دەمدا ئاریشا ئاخڤتنکەریژی هەتا رادەیەکی چارەسەر بکەین.بو نموونە:

... ئاحڤتنکەر: تو بۆچی نەشێی ب دروستی دەواما خوە بکەی؟

پیشگریمانا ڤێ رستێ ئەڤەیە کو (تو دەوامێ ناکەی.)، نها پێدڤییە گوهدار خوە ژ ڤی دۆخی رزگار بکەت، ئەگەر بەرسڤەکا ژ جورێ (ئەز دەوامێ دکەم، دوهی بتنێ من دەوام نەکربوو.... هتد) بدەت ئەڤە وی پێشگریمانا سەری پەسەند کرییە، چونکی ئاخڤتنکەری ب زانین ئەڤ پرسیارە ئاراستەی وی کرییە. بۆ هندێ کو خوە ژ ڤێ پرسیارێ قورتال بکەت باشترە ب رێکا پرسیارەکا دن بێژیت:

گوهدار: چەوا تو گەهشتییە ڤێ چەندێ کو ئەز نەشێم / چ دبیتە ئەگەر کو وەسان هزر بکەی ئەز نەشێم (ب دروستی دەواما خوە بکەم)؟

پشکا چارێ:

فەرهەنگسازی

- چەمکێ فەرهەنگسازیێ:

پەیوەندییەکا ب هێز د ناڤبەرا زمان و فەرهەنگێدا هەیە. بێگومان بۆ دەولەمەندکرنا زمانی مە پێدڤی ب دەولەمەندکرنا فەرهەنگا وێ هەیە. لێ ژبەر کو زمان بەرفرەهترە ژ فەرهەنگێ، ژبەر هندێ ب هەمی دانەیێن فەرهەنگێ دهێتە گوتن زمانڤانی، لێ ئەم نەشێین ب هەمی دانەیێن زمانی بێژین فەرهەنگ. (رۆژان نوری عبدالله: ٢٠٠٧ : ١٠) فەرهەنگسازی ئەو زانستە ئەوێ گرنگییێ ب دەستنیشانکرنا واتایێن پەیڤان و چەوانییا درکاندن و بکارهینان و دارشتنا پەیڤان ددەت (سامی عیاد حنا و آخروون: ١٩٩٧ : ٨١) دیسان ڤکۆلینێ ل رێکێن رێکخستنا پەیڤان و هەلبژارتنا دەروازان و ئامادەکرنا پێناسەیان دکەت. هەروەسا هەولددەت وێنە و نموونەیان بۆ پەیڤێن واتایێن وان هاتینە دیارکرن و راڤەکرن بهینیت. (نعمان بوقرة: المسانیات اتجاهاتها و قضایاها الراهنة : ٢٠٠٩ : ٢٧).

- فەرهەنگ نڤێسین د ناڤبەرا زانست و هونەرێدا :

(دیڤێد کریستال) فەرهەنگ نڤێسینێ ب زانست و هونەر دزانیت و دبێژیت: ((فەرهەنگ نڤێسین هونەر و زانستێ دروستکرنا فەرهەنگا زمانییە، فەرهەنگا زمانی پەرتووکەکا مەرجەعە کو پەیڤێن ئێك یان چەند زمانان، ل دویڤ ئەلفابێ و ل گەل

هندەك زانياريێن مينا (رێنڤيس، ب لێڤكرن، دۆخێ رێزمانى، واتا، مێژوو) و بكارهينانا وان روون دكەت.)) (ابراهيم چگنى : ١٣٨٢ : ٢٦٥).

(كوف) دبێژيت: دروستكرنا فەرهەنگێ نەبوويە زانست و رەنگە ل پاشەرۆژێژى هەر نەبيتە زانست، كەواتە فەرهەنگ نڤێسين هونەرەكێ ئالۆزە، هوور و زۆر ب زحمەتە و هندەك جاران پێدڤى ب شيكرن و لێكدانەڤە يێن كەسى و برياردان و تەخمينكرنێ هەيە. (محمد حسن عبدالعزيز : ١٩٩١ : ١٠٢).

زانا ل سەر ڤێ چەندێ كا ئەرێ فەرهەنگ نڤێسين هونەرە يان زانستە هەڤ دەنگ نينن. لێ چونكى د دروستكرنا فەرهەنگێدا فەرهەنگ نڤێس پێدڤى ب لێكدانەڤە و بريارێن كەسى هەيە لەوا ب هونەر دهێتە زانين و چونكى د نڤێسنێدا پێدڤى ب كۆمەكا ميتۆدانە، دا ل بەر چاڤ بگريت، ب زانست دهێتە هژمارتن، لەوا فەرهەنگ نڤێسين ژ لايەكيڤە هونەرە و كارێ هەر كەسەكێ نينە و ژلايەكێ دنڤە زانستە چونكى ل دويڤ هندەك بنەمايان كار دكەت.

- جوداهى د ناڤبەرا زانستێ كەرەستان (ليكسۆكۆلۆجى- علم المفردات) و فەرهەنگێدا :

فەرهەنگ ب بياڤەكێ كاركرنا زمانڤانييا كارەكى دهێتە هژمارتن، كو ب ڤان ئەركان رادبيت:

١ - كۆمكرنا زانيارى و راستييان.

٢ - هەلبژارتنا دەرازينكان.

٣ - رێزكرن ل دويڤ سيستەمەكێ دياركرى.

٤ - نڤێسينا داتايان.

٥ - بەلاڤكرنا ئەنجامێن داويێ، ئەڤ ئەنجامە دبنە فەرهەنگ.

لێ هندی زانستێ کەرەستانە گرنگیێ ددەتە بنەرەتێ دارشتنا پەیڤان، رۆنانا وان، واتایێن مەعنەوی، لایەنێن رێزمانی، واتا ئیدیەمی، هەڤ واتایێ و فرەواتاییا پەیڤان. لەوا ئەڤ زانستە پشکەکە ژ زانستێ زمانڤانییا تیۆری.

ئەڤە ژلایێ سرۆشتێ کارکرنا وانڤە، لێ ئەوا راستی بیت د دروستکرنا فەرهەنگێدا ژبلی ڤان (٥) ئەرکان مفا ژ دەستکەفت و ئەنجامێن زانستێ زمانڤانییا تیۆریژی دهێتە وەرگرتن واتە فەرهەنگنڤیس ئەنجامێن زانستێ کەرەستان (علم المفردات) وەردگریت و ل دویڤ (٥) ئەرکێن سەری و هندەك رێبازێن دن کارێ خوە ئەنجامددەت. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٠٢ -١٠٣).

- پێناسا فەرهەنگێ:

ل ڤێرێ دێ هەولدەین چەند پێناسێن فەرهەنگێ دیار بکەین:

أ - فەرهەنگ: بریتییە ژوێ پەرتووکا، کو ژمارەکا زۆر ژ پەیڤێن زمانەکێ دیارکری تێدا هەنە، کو ل دویڤ ئەلفابێیا وی زمانی پەیڤێن وێ یێن هاتینە رێزکرن و شرۆڤەکرنا واتا وان پەیڤان ب رەخڤە هاتییە نڤێسین. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٠٣).

ب - فەرهەنگ: پەرتووکەکە، کو هەر پەیڤەکا زمانی یا تێدا هاتییە شرۆڤەکرن و دارشتن و شێوێ ب لێڤکرنا وان دیارکرییە.

ج - فەرهەنگ: دیوانەکە بۆ پەیڤێن زمانی، کو ل دویڤ پیتێن هیجائی هاتینە رێزکرن (رجب عبدالجواد ابراهیم : ٢٠٠١ : ١٤٢)

هونەرێ دروستکرنا فەرهەنگان پشت بەستنێ ب هژمارەکا بنەمایان دکەت، کو فەرهەنگنڤیسان دانایننە، گرنگترین بنەماژی ئەڤەنە:

١ - چەوانییا کومکرنا کەرەستێ زمانی (واژە و پێزانین).

٢ - رێکێن هەلبژارتنا چوونا دناڤ فەرهەنگێدا.

٣ - جۆر و قەبارێ فەرهەنگێ.

٤ - وێنە و نموونێن روونکری.

٥ - دەستنیشانکرنا جۆری کاغەزێ، بەرگکرن و دەرهینانێ.

ل ڤان دوماهیکان لقەکێ دنێ فەرهەنگسازیێ پەیدابوویە ئەوژی فەرهەنگسازییا کومپیوتەر (omputational lexicography)یە. ئەڤ جۆرێ فەرهەنگێ، هەر وەکو فەرهەنگا ئاساییە، لێ جوداهییا وێ ژ فەرهەنگا ئاسایی ئەوە، کو فەرهەنگا کومپیوتەری د ناڤ کومپیوتەریدا کاردکەت، ژبەر هندێ ب رێکا کارکرنا کومپیوتەری دشیاندایە واتا پەیڤان بهێنە شروڤەکرن و زانین.

وەکو ئاشکەرا ئەرکێ سەرەکیێ فەرهەنگێ ناساندنا پەیڤێ و شرۆڤەکرنا واتا وێ پەیڤییێ بۆ کەسەکێ کو بڤێت واتا پەیڤەکێ بزانیت.

فەرهەنگا هەر زمانەکی بریتییە ژ:

١ - فەرهەنگا بنەرەتی.

٢ - زاراڤ دروستکرن.

٣ - وەرگرتن:

أ - جیران.

ب - جیهانی (رۆژان نوری عبدالله : ٢٠٠٧ : ١٠). ل ڤێرێ دێ هەولدەین ڤان زاراڤێن ل سەری روونبکەین:

مەبەست ژ فەرهەنگا بنەرەتی ئەو پەیڤن، کو هەر ل دەستپێکێ جڤاك ل سەر رێکەفتییە و د فەرهەنگا خوەدا تۆمارکریە و پەیوەندی د ناڤبەرا فۆرم و واتایێن واندا پەیوەندییەکا خۆ بخۆییە.

زاراڤ دروستکرنژی ئەوە، کو ل دەمێ جڤاکەك ژبەر پێدڤیبوونێ، پەیڤان دروستبکەت، ئەڤجا چ واتایێن پەیڤێن خوە بەرفرەهـ بکەت وەکو پەیڤا (بیر) کو بۆ (بیرا ئاڤێ) و (هزرێ) د زمانێ کوردیدا دهێت یان پەیڤێن نوو ب رێکا دارشتن و لێکدانێ دروستبکەت و د ناڤ فەرهەنگا خوەدا تۆمار بکەت.

لێ وەرگرتنا پەیڤانژی بریتییە ژ وەرگرتنا پەیڤێن بیانی چ زمانێ جیران بیت یان زمانێ جیران نەبیت، بەلێ ب مەرجەکی ئەوان پەیڤان بێخیتە بەر یاسایێن فۆنۆلۆجییێن زمانێ خوە وەکو وەرگرتنا پەیڤێن (رادیۆ، تەلەفزیون.... هتد) د ناڤ زمانێ کوردیدا.

- جورێن فەرهەنگان:

فەرهەنگسازیێ سەمتێن جیاواز د دانا فەرهەنگێدا هەنە. وەکو وان فەرهەنگێن ل سەر بنەرەتێ مێژوویێ دهێنە پۆلینکرن و گرنگیێ ب دیارکرنا گوهۆڕینا واتاییا پەیڤان ددەت. وەکو فەرهەنگا ئکسفوردا مەزن. دیسان فەرهەنگێن بەرامبەریژی هەنە، کو ب دەست نیشانکرنا واتایێن پەیڤێن دوو زمانان یان پتر رادبیت وەکو فەرهەنگێن ئینگلیزی – عەرەبی یان ئینگلیزی - فەرەنسی. دیسان فەرهەنگێن هەڤ واتایان هەنە و فەرهەنگێن دەربڕێنین ئیدیۆمان ژی هەنە، کو ئەڤ فەرهەنگێن ل سەری، پشت بەستنێ ب رێزکرنا ئەلفابێ د نڤێسینا پەیڤاندا دکەن. (سامی عیاد حنا و آخروون : ١٩٩٧ : ٨١).

فەرهەنگسازی جورەکێ دی ژ فەرهەنگان ددەتە نیاسین، کو پەیڤێن وێ ل سەر بنەرەتێ بوارێن واتایی semantic fields دهێنە رێزکرن و ئەڤە و ل گەل وان فەرهەنگێن کو گرنگیێ ب جۆرەکێ تایبەت ژ پەیڤ و زاراڤان ددەن، مینا فەرهەنگێن نوژداری و ئەندازیاری و ئابووری و سیاسی.....

فەرهەنگ ل دویڤ ئارمانجا دانانا وان هەمە جورن، لێ ب شێوەکێ گشتی فەرهەنگ دابەشی دوو جوران دبن:

أ - فەرهەنگا گشتی: ئەڤ جورە فەرهەنگە ب باتەکێ دیارکریڤە گرێدای نینە. وەکو فەرهەنگا (الوسیط).

ب - فەرهەنگا تایبەتمەند: ئەڤ جۆرە فەرهەنگە گرێدایە ب بابەتەکێ دیارکریڤە وەکو فەرهەنگا جوگرافی و فەرهەنگا فەلسەفی و فەرهەنگا بایلۆجی.... هتد.

فەرهەنگ چێدبیت ئێك زمانی بیت یان دوو زمانی بیت یان سێ زمانی بیت. نموونە بۆ فەرهەنگا ئێك زمانی. وەکو فەرهەنگا خالۆ و فەرهەنگا زەبیحی... هتد. ئەڤ هەر دوو فەرهەنگە، (کوردی ب کوردی) نە، لێ بۆ فەرهەنگا دوو زمانی چەند نموونە هەنە وەکو:

١ - فەرهەنگا مەهاباد (کوردی – عەرەبی) یا (گیوی موکریانی)

٢ - فەرهەنگا دەریا (عەرەبی – کوردی) یا (رزگار کریم)

٣ - فەرهەنگا هەمبانە بۆرینە (کوردی – فارسی) یا (هەژار) ی

فەرهەنگا سێ زمانیژی مینا (فەرهەنگی کوردی - عەرەبی - فارسی) یا عەلائەدین سوجادی.

فەرهەنگا گشتییا ئێك زمانی ب ڤی رەنگێ ل خوارێ چارەسەرییا پەیڤان دکەت:

١ - رێکا خواندنا پەیڤێ.

٢ - چەوانییا درکاندنا پەیڤێ.

٣ - دیارکرنا پشکێن ئاخڤتنێ (ناڤ ، کار ، ئامراز.... هتد).

٤ - شێوێ دارشتنێ (ناڤێ بکەری ، ناڤێ بەرکاری).

٥ - دیارکرنا ئەوان زێدەهیێن ب پەیڤێڤە دمینن وەکو مۆرفیمێن دارشتنێ و رێزمانی.

٦ - هندەك ژ فەرهەنگان ئاماژێ ب واتایێن نوویێن پەیڤان ددەن.

٧ - هندەك ژ فەرهەنگان ئاماژێ ب وان پەیڤان ددەن، کو ژ زمانەکێ بیانی هاتینە د ناڤ وی زمانیدا.

٨ - هندەك ژ فەرهەنگان واتا بنەرەتییا پەیڤان دیار دکەت، هەروەسان ئاماژێ ب وان گوهورینان ددەن، کو ب سەر پەیڤاندا د قۆناغەکا دیارکریدا هاتین.

٩ - هندەك ژ فەرهەنگان چێدبیت ئاماژێ ب بکارهینانا پەیڤان بدەت، کو د زارەکێ دیارکریدا دهێتە بکارهینان یان ل دەڤ چینەکا دیارکری (زارێ جڤاکی) یان ل جهەکێ دیارکری د هەلویستەکێ دیارکریدا دهێتە بکارهینان. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٠٣ - ١٠٤).

کورد د بیاڤێ فەرهەنگ دانانێدا ل چاڤ نەتەوێن دن هەتا رادەکی پاشکەڤتییە ئەڤەژی ڤەدگەرێتەڤە بۆ هۆکارێ سیاسی، نەتەوەیی، ئاینی، زمانەوانی... هەروەسان فەرهەنگ دانان ل دەڤ کوردان ل چاڤ نەتەوێن دن ب کارەکێ گران دهێتە دانان، چونکی:

ئێك: کورد خودان دەولەتا خوەیا نەتەوەیی نینە، لەوا دەزگەهەکێ کەلتووری و ئەکادیمیا تایبەتژی نینە، ب ڤی رەنگی نەشێت، هەم کادرەکێ ئەکادیمی دروستبکەت و هەم بودجەیەکا باش بۆ تەرخانبکەت، داکو کارێن خوە وەك پێدڤی ئەنجام بدەت.

دوو: زمانێ کوردی ژ چەند ((دیالێکت و شێوەزار))ێن ژێکجودا پێکهاتییە. ڤێ دابەشکرنێ، ئاریشە بۆ زمانڤان و بسپۆران دروستکرییە، ژبەر هندێ، دانانا فەرهەنگەکێ بۆ هەموو دیالێکتێن زمانی کوردی، ب کارێکی ب زەحمەت دهێتە زانین. رەنگە، فەرهەنگدانان بۆ دیالێکتەکا ب تنێ ب ساناهیتر بیت.

سێ: د ماوەیەکێ کێمدا ئەڤ کارە ب جە ناهێت. بەلکو پێدڤی ب ماوەیەکێ درێژ هەیە؛ و مە ئەڤ شیانەژی نینە.

چوار: د بیاڤێ زمانڤانییێدا، شارەزا و پسپۆر کێمن، ئەوێن هەینژی یان د ئاستێ ب جە ئانینا ڤی ئەرکێ نەتەوەییدا نینن، یان دەلیڤا ئەنجامدانا ڤی کاری بۆ دەست نەدایە. (حوسێن محەمەد عەزیز : ٢٠٠٥ : ٤٨٩). ل گەل ڤێ چەندێ هەتا ئەڤرۆ، گەلەك فەرهەنگ و فەرهەنگۆك ب شێوێ نامیلکە یان پەرتووك، یان ل پاشکۆیێ بەرهەمان، ژلایێ دۆستێن کوردانڤە هاتینە بەلاڤکرن. دیسان هندەك ژ شارەزایێن کوردانژی، د ڤی بورایدا کارکرینە، لێ ئەڤ فەرهەنگە پرانییا وان فەرهەنگێن دوو زمانینە و ژ زمانەکێ دن بۆ زمانێ کوردینە، نەکو ژ زمانێ کوردی بۆ زمانەکێ دن هاتینە نڤێسین، ژبەر هندێ ئەو فەرهەنگێن ژ زمانەکێ دن بۆ کوردی هاتینە نڤیسن پتر ل سەر فەرهەنگێن وی زمانی دهێنە هژمارتن وەکو فەرهەنگا (عەرەبی - کوردی)، (فارسی - کوردی).... هتد (رۆژان نوری عبدالله : ٢٠٠٧ : ٢٩٩).

هۆزانڤانێ مەزنێ کورد (ئەحمەدێ خانی) ئێکەم فەرهەنگ ب زمانێ کوردی (دیالێکتا ژووروو) دانایە.

ل دوماهیکا سەدێ نوزدێ هەتا ئەڤرۆ بزاڤا فەرهەنگ دانانێ چ فەرهەنگا ئێك زمانی یان دوو زمانی.... هتد ژلایێ فەرهەنگ نڤێسین کورد و بیانیڤە وەکو (جەلادەت بەدرخان). (گیوی موکریانی)، (شاکر فەتاح)، (شێخ محەمەدی خالّ)، (ئەلیکسەندەر ژاپا)، (یەگیزارۆف)... هتد پێنگاڤەکا باش هاڤێتییە و ژمارەکا زۆر ژ فەرهەنگان دانایینە، کو ل خوارێ دێ ناڤێ هندەك ژوان فەرهەنگان نڤێسین:

١ - فەرهەنگا (کوردی - فەرەنسی) ، ئەلێکسەندەر ژاپا، ١٨٧٩.

٢ - فەرهەنگا (کوردی - روسی و روسی - کوردی)، یەگیزارۆف، ١٨٩١.

٣ - فەرهەنگی مەهاباد (کوردی - عەرەبی)، گیوی موکریانی، ١٩٦١.

٤ - فەرهەنگا کوردی ، ب ١ - ٢، جەگەر خوین، ١٩٦٢.

٥ - فەرهەنگۆك ، شاکر فەتاح (ئینگلیزی - کوردی و کوردی - ئینگلیزی) ، ١٩٣٤.

٦ - فەرهەنگۆك ، جەلادەت عالی بەدرخان، گوڤارا (هاوار)، شام.

٧ - ..... هتد.

– هونەرێ رێکخستنا فەرهەنگێ (ئەو رەحمان حاجی مارف : ١٩٨٧: ١١٧ - ١٢٣)

١ - پەیڤ ل دویڤ ئەلفابێ دهێنە رێزکرن.

٢ - پەیڤێن هەڤ بێژ - Homonyms.

دەمێ دوو پەیڤ ژلایێ خواندن و نڤیسنێ وەکهەڤ بن، ب ڤی رەنگی دهێتە نڤێسین:

(ئاراز) ١ ئێشا ئەندامەکی

(ئاراز) ٢ هەیڤا (مارت)

(شیر) ١ گیانەوەرەکە

(شیر) ٢ ڤەخوارنەکە

(سیر) ١ ئێکە ژ تامان

(سیر) ٢ رووەکەکە، خەزرەواتە

٣ - پەیڤێن فرەواتا - polysemantic:

هندەك پەیڤان پتر ژ رامانەکێ هەیە، ب ڤی رەنگی دهێنە نڤێسین:

(بەردان) ١ - بەردانا ئاڤەکا گرتی

٢ - هاڤێتنا تشتەکی ژ بلنداهیەکی

٤ - پەیڤێن هەڤ واتا - synonym:

دەمێ دوو پەیف رامانا وان وەکهەڤ بیت، رامانا ئێکێ دهێته نڤێسین و یا دووێ ل بەرامبەر دهێته نڤێسین (بەرێ خوە بدە فلان پەیڤێ) و ئەگەر جیاوازییەك ژی ژلایێ بکارهینانێڤە هەبیت دهێته نڤێسین.

جوان: رند، بە دەو قەشەنگ

قەشەنگ: بنێرە پەیڤا (جوان)

رەند: بنێرە پەیڤا (جوان)، لێ رەند بۆ رەگەزێ مێ دهێته بکارئانین.

٥ - هندەك نیشانە بۆ ئاسنكرنا چاپێ:

١ - دەمێ پەیف د ناڤ رستێدا دهێته بکارهینان، ژ بوونا دوبارە نەکرنێ نیشانا (——) دهێته دانان.

دل: ژ —— حەز ژێ کرن.

٢ - مفا ژ پیتان دهێته وەرگرتن و ل پێشییا فەرهەنگێ دهێته باسکرن، بۆ نموونە:

ف ← (فارسی)

ت ← (تورکی)

پشکا پێنج:

وەرگێڕان و وەرگێڕانا ئامیری

- وەرگێڕان:

١ - *چەمکێ وەرگێڕانێ:*

مەبەست ژ وەرگێڕانێ ڤەگوهاستنا واتا دەقییە ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دن، ل گەل بەرچاڤگرتنا هووری و شێوازێ دەقێ رەسەن. (محمد اسماعیل صالح : - : ١).

ژ ئەڤا سەری دیار دبیت، کو ل دەمێ ڤەگوهاستنا دەقەکی ژ زمانەکێ بۆ زمانەکێ دن، دوو پیڤەر هەنە، ئەوژی (هووری) و (شێواز) ن.

١ - هووری: مەبەست ژ هوورییێ ئەوە، کو ل دەمێ وەرگێڕانێدا دڤێت واتا یان ناڤەرۆکا دەقێ رەسەن بهێتەبەرچاڤگرتن.

٢ - شێواز: مەبەست پێ ئەوە ب هووری ئەو باردۆخێ دەق تێدا هاتییە نڤێسین ل بەر چاڤ بهێتە گرتن. ئەڤجا چ هۆزان بیت یان پەخشانە چیرۆك بیت یان دەقەکێ زانستی بیت، کو هەر ئێك ژ ڤان دەقان شێوازێ خوە یێ تایبەت هەیە، و پێدڤییە ل سەر هەر وەرگیڕەکێ باش، وان هۆکاران ل بەر چاڤ بگریت. هەروەسان پێدڤییە ل سەر وەرگێڕی وان هۆکاران ل دەمێ وەرگێڕانێ، ڤەگوهێزیتە سەر وی زمانێ وەرگێڕان بۆ دهێتەکرن، ل گەل بەرچاڤگرتنا تایبەتمەندییێن زمانی و شێوازی یێن وی زمانێ وەرگێڕان بۆ دهێتەکرن. (محمد اسماعیل صالح : - : ١).

ئەم دشێین پرۆسا وەرگێڕانێ د دوو پرۆسێن سەرەکیدا کورتبکەین، ئەوژی:

أ - تێگەهشتنا دەقێ ڕەسەن.

ب - دەربڕین ژ ناڤەرۆك و شێوازی دەقێ رەسەن بۆ سەر زمانێ مەبەست. دەمێ ئەم دبێژین تێگەهشتنا دەقی و وەرگرتنا دەقی، ئەڤە ئەوێ دگەهینیت:

١ - دڤێت وەرگێڕ هێماییێن نڤێسی هەروەسان هێماییێن دهێنە گوتن د وەرگێڕانا سەرزاریدا بزانیت. واتە دڤێت ئەوان دەنگان بزانیت ئەوێن گوهلێدبیت، ئەوژی ئەگەر وەرگێڕان یا سەرزاری بیت یان بشێت هێماییێن نڤێسیێن وی زمانی بخوینیت، ئەگەر ئەو دەق یێ نڤێسی بیت.

٢ - دڤێت وەرگێڕ یەکەییێن فەرهەنگی بزانیت، مەبەست ژ یەکەییێن فەرهەنگی، پەیڤ و زاراڤن، کو تێگەهشتنا واتا ڤان پەیڤ و زاراڤان ل سەر دەوروبەرێ زمانی و نەزمانی دمینیت، ئەوێن تێدا بکارهاتی. هەر وەکو پەیڤا (کێشان) د ڤان رستاندا:

- من جگارە کێشا.
- من ئەو کێشا سەری.
- فێقی ب تەرازیێ دهێتە کێشان.

٣ - زانینا یەکەییێن سینتاکسی و ئەرکێن وان. واتە دەست نیشانکرنا یەکێن (پەیڤ و واژەیان) و زانینا ئەرکێ هەر ئێك ژ وان د ناڤ رستێدا، وەکو بکەر ، بەرکار.... هتد.

٤ - زانینا بیاڤێ دەقی و بسپۆرییا دەقی. بۆ نموونە د وەرگێڕانا دەقەکێ ل دور بابەتێ کیمیایێ، دبینین کو هندەك پەیڤ و زاراڤ تێدا هەنە کو مینا وانن یێن بۆ نموونە د بیاڤێن فێزیاو و ئەلکترۆنیاتاندا دهێنە بکارئانین لێ چەمکەکێ جیاواز دگەهینن. بۆ نموونە پەیڤا (Morphology) ل دەڤ زانایێن رووەکی، ل دەڤ زانایێن زمانی، و ل دەڤ زانایێن جیۆلۆجی دهێتە بکارئانین، لێ ب چەمك و واتایێن ژ هەڤ جیاواز بکاردئینن. کەواتە بیاڤێ دەقی دیار دکەت کا ئەو پەیڤ یان زاراڤ ب چ واتایەکێ بکار هاتییە، چونکی دەق کارتێکرنێ ل واتا پەیڤێ دکەت. ژبەر هندێ هندەك زانا دبێژنێ دەوروبەرێ مەزن – Macro context (محمد اسماعیل صالح : - : ١ - ٢).

پێدڤییە ئاماژە ب وێ چەندێژی بهێتەدان، وەرگێڕان چێدبیت یا پیتی بیت (Literary translation) هەر وەکو د دەقێن دینی و سیاسیدا دیار دبیت و چێدبیت

وەرگێڕان یا ب دەستکاری بیت (Free translation) هەر وەکو د دەقێن ئەدەبیدا،مینا شانۆ و هەلبەستێن شعری و رۆمانانێدا دهێتە ئەنجامدان.ئەڤجا ئەو وەرگێڕان یا کورتکری یان درێژکری بیت.دیسان چێدبیت وەرگێڕان یا ئێکسەر بیت (instant / spot translation)، مینا وەرگێڕان ل کۆنفرانسێن تایبەتدا یان چێدبیت نڤێسی بیت،مینا وەرگێڕانا پەرتووکەکێ.

سەردەمێ نها ب راستی سەردەمێ پێزانین و زانیارییانە، د ڤی سەردەمیدا زانیاریێن هەمەجور پەیدابووینە هەروەسان د وەارا بەردەوامدانێدانە. ئەڤ فرەزانیارییە، ژ پێدڤیاتییێن مللەتانە ب تایبەتی جیهانا سێیێ و پێشکەڤتنا مللەتان بەندە ب رادێ ئاگەهدار بوون ژ ڤان زانیاریێن نوو. ئەڤە بۆ ئەگەر، کو وەرگێڕ پێکولێ بکەت ڤان زانیاریان وەرگێڕیتە سەر زمانێ خوەیێ نەتەوەیی، لێ ئەڤ وەرگێڕانە بەس نینە، چونکی ئەو پەرتووك و رۆژنامە و گۆڤارێن کو ب زمانێن بیانی دەردکەڤن، ژمارا وان زۆرە، هەروەسان هژمارا وەرگێڕێن خودان شیان، گەلەك کێمن دیسان ئەڤ وەرگێڕە پێدڤی ب ماوەکێ درێژ و مەسرەفەکا زۆرن، ژبەر هندێ زانایان هزر د وەرگێڕانا ئامێریدا کرن. (محمد حسن عبدالعزیز: ١٩٩١ : ١٢٥ - ١٢٦).

٢ - *زمانڤانی و وەرگێڕان:*

ڤەکۆلین د بیاڤێ وەرگێڕانێدا بۆ سالا ١٩٥٠ یێ دزڤریتەڤە. ژ سالا ١٩٥٠ وێڤە وەرگێڕان بۆ پیشە و پێکولا وەرگێڕانا ئامیری هاتەکرن. سێ گرۆپێن (زمانڤان، لۆژیکناسی و زانایێن بیرکاری) د ڤی بواریدا کارکرن. لێ وەرگێڕ دناڤ واندا نەبوون چونکی:

١ - زمانڤانییا نوو وەرگێڕان ب لقەکێ زمانڤانییا کارەکی دزانی، کو ئەو ب خوە ژی پشکەك بوو ژ زمانڤانییا گشتی.

٢ - وەرگێڕان هەلسوکەوتێ د گەل زمانیدا دکەت، لەوا زمانڤان پێدڤییە ڤەکۆلینێ لێ بکەت.

ل سالا ١٩٦٠ ێ ل ئەورووپا ئێکەم پەرتووك ل سەر تیۆرا وەرگێڕانێ ب ناڤێ (تیۆرا وەرگێڕانێ ژ لایێ زمانڤانییێڤە) دەرکەڤت. ئەڤ پەرتووکە ژلایێ کونفوردیڤە هاتە

نڤێسین. کونفورد قوتابیێ هالیدای و سەر ب قوتابخانا رێزمانا سیستمیك بوو. وی مفا ژ رێزمانا سیستمیك وەرگرت و زاراڤێن بەرێ ل دویف ڤێ رێزمانێ پێناسەکرن. بۆ نموونە وەرگێڕانا ئازاد، وەرگێڕانەکە کو ژلایێ واتا و چەمکیڤە هند ب واتا دەقێ ئێکێڤە گرێدای و وەفادارنینە لێ ل دەڤ کونفوردی وەرگێڕانا ئازاد گرێدای و وەفاداری رێزبەندییا رێزمانی نینە، واتە ئەگەر پەیڤ ب فرێزەکێ بهێتە وەرگێڕان، یان فرێز ب رستێ بهێتە وەرگێڕان ئەڤە رێزبەندییا رێزمانی ل بەر چاڤ نەهاتییە گرتن. ئەو د ڤێ پێناسێدا و سەرانسەری پەرتووکا خوەدا باس ل واتایێ ناکەت، لێ باسی شرۆڤەکرن و لێکدانا فۆرمی دکەت؛ ئەوژی ژ بەر کو د بنەرەتدا تیۆرا وی بۆ وەرگێڕانا ئامیری هاتییە دانان و چونکی ئامێر واتایێ نزانیت، لەوا ئەو فۆرمی شرۆڤەدکەت، ل دویف ڤێ گریمانێ ب شرۆڤەکرنا هوورا فۆرمی، واتا پەیدا دبیت.

٣ - پێنگاڤێن وەرگێڕانێ ل دەڤ وەرگێڕێ مرۆڤ:

ئەو پێنگاڤێن کو وەرگێڕێ مرۆڤ، د پرۆسا وەرگێڕانێدا دهاڤێژیت، ئەڤەنە: (محمد رضا باطنی : ١٣٧٤ : ١٠٤ - ١٠٦)

١ - هەر وەرگێڕەکی کۆمەکا یاساییێن زمانی د ناڤ هۆشێ خوەدا پاراستینە، دەمێ وی گوهـ ل رستەکێ دبیت دزانیت رستا وی، زمانییە یان نە، ئەگەر زمانییە چەوا دروست بوویە، کەرەستێن پێکهێنەر کیژکن و ئەرکێ هەر ئێکێ چییە. مەبەستا مە ژ یاساییێن زمانی ب تنێ رێزمان نینە بەلکو هەموو ئەو زانیارینە یێن مرۆڤ ئاگەهدار و بێ ئاگەهـ ب درێژاهییا ژیانێ ل سەر زمانێ خوە ب دەست دهینیت. لەوا وێ رستا کو پێدڤییە وەرگێڕ، وەرگێڕیت دێ ل دویف یاساییێن زمانی شرۆڤەکەت و ئەرکێ هەموو کەرەستێن پێکهێنەر دیارکەت.

٢ - هەر وەرگێڕەکی کۆمەکا پەیڤان د ناڤ هۆشێ خوەدا پاراستینە. ئەڤ پەیڤە پشکەکن ژ فەرهەنگا وییا زمانی، کو بریتییە ژ ناڤێن تشت و بوونەوەر و روودانێن دەوروبەرێ وی. دەمێ وی رستە ل دویف خالا ئێکێ شرۆڤەکر، بۆ زانینا واتا پەیڤێن وێ، دێ رابیت وان پەیڤان ل گەل وێ فەرهەنگا د ناڤ هۆشی خوەدا هەی بەراورد کەت.

٣ - پێدڤییە د ناڤ هۆشی وەرگێڕیدا کۆمەکا یاسایان هەبن ،دا ب رێکا وان بشێت ڤەدیتنا بەرامبەریێ بکەت، واتە ب رێکا ڤان یاسایان بۆ رستا ئێکێ، پێکهاتا بەرامبەر ژ زمانێ دووێ هەلبژێریت. ب ڤێ رەنگی پشتی نیاسینا کەرەستێن رستا ئێکێ و دیاربوونا واتا پەیڤێن وێ، ب رێکا خالا سێیێ بەرامبەرێ وێ ژ زمانێ دووێ دهێتە هەلبژارتن.

٤ - پێدڤییە وەرگێڕی هندەك پەیف ژ زمانێ دووێ-زمانێ وەرگێڕان بۆ دهێتە کرن- د هۆشێ خوەدا هەبن ، دا ل دویف خالا سێیێ، کەرەستێن زمانی یێن بەرامبەر پەیدا بکەت.

٥ - وەرگێڕ پێدڤییە رێزمانا زمانێ دووێ بزانیت، دا ل دویف وێ کەرەستان رێز بکەت.

ئامیرێژی کارەکێ وەسان دکەت، وەسان هزر بکەن ئامیر دێ ژ زمانێ کوردی بۆ ئینگلیزی وەرگێڕانی کەت:

١ - پێدڤییە پەیڤێن زمانێ کوردی (فەرهەنگا وێ) د ناڤ بیردانکا ئامیریدا بهێنە تۆمارکرن.

٢ - پێدڤییە پەیڤێن زمانی ئنگلیزی (فەرهەنگا وێ) د ناڤ بیردانکار ئامیریدا بهێنە تۆمارکرن.

٣ - پرۆگرامەك هەبیت کو رێزمانا کوردی ب هەموو هوورکارییێن پێکهاتا وێ باسی کربن.

٤ - پرۆگرامەکێ ڤەدیتنا بەرامبەری هەبیت کو ل دویف وێ پەیڤان ژ زمانێ ئنگلیزی بۆ پەیڤێن کوردی هەلبژێریت.

٥ - پرۆگرامێ رێزمانا ئنگلیزی، کو ئامیر بشێت ل دویف وێ ژ کەرەستێن هەلبژارتی، رستێن پەسەند دروستبکەت. (محمد رضا باطنی : ١٣٧٤ : ١٠٦).

٤ - مۆدێلێن وەرگێڕانی:

ژبوونا سالوخدانا پرۆسا وەرگێڕانێ هندەك مۆدێلێن جیاواز هەنە و هەر ڤەکۆلەرەکی ل دویف نێرینا خوە وەرگێڕان شرۆڤە و سالۆخ دایە. مەبەست ژ مۆدێلا وەرگێڕانێ پێشکێشکرنا مۆدێلەکا گشتی و ڤەگر نینە بۆ وەرگێڕانی، بەلکو ب تنێ باسکرنا چەواتییا ڤێ پرۆسێیە. (نادر حقانی : ١٣٨٦ : ٥٠)

مۆدێلا ژماره (١):

ل ڤێری گرنگی ب هێمایێ دهێته دان و کەتییه ژێر کاریگەرییا سیمیۆلۆژی (هێمالۆژێ)یێ. ب ڤی رەنگی هێما واته یەکەیێن وەرگێڕانێ کو رەنگه (پەیف، فرێز یان رسته) بیت، ژ ناڤ وێ زنجیرا دەقی کو پێدڤییه بهێته وەرگێڕان، دهێته دەستنیشانکرن و بۆ وان پرۆسا (ڤەدیتنا بەرامبەر) ژ زمانێ دووێ دەست پێدکەت.

ئەڤ مۆدێله پێکولێ دکەت د دەمێ وەرگێڕانێدا گرنگییێ ب وەکهەڤ سازییا پەیوەندییا د ناڤبەرا هێمایان د زمانێ ئێکێ و دووێدا بکەت، د هەر زمانەکیدا د ناڤبەرا هێماییێن وێدا پەیوەندی هەیه، لەوا د دەمێ وەرگێڕانێژیدا پێدڤییه ئەڤ پەیوەندییه بهێته پاراستن.

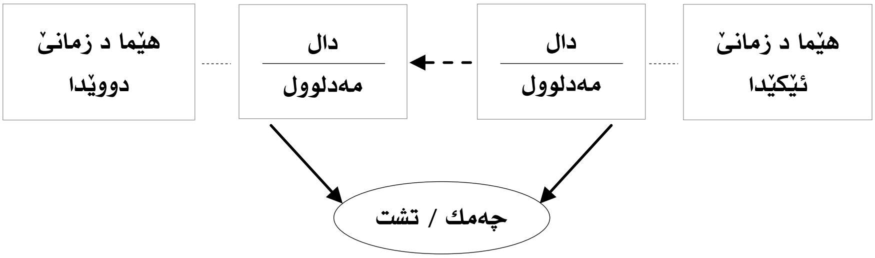

(نادر حقانی : ۱۳۸٦ : ۵۲)

مۆدێلا ژماره (٢):

ئەڤ مۆدێله دەربڕینێ ژ هەلسوکەوتێ د ناڤبەرا دەقێ ئێکێ و دووێدا دکەت، ژ دوو قۆناغێن (شرۆڤەکرن - Analyse) و (ڤەژاندن - synthese) پێکهاتییه. د قۆناغا ئێکێ یا شرۆڤەکرنێدا، دەق بۆ سەر یەکەیێن وەرگێڕانێدا دهێنه پرت پرتکرن، پاشی بۆ هەر یەکەیەکا وەرگێڕانێ یێن دناڤ دەقێ ئێکێدا، یەکەیێن بەرامبەر ژ زمانێ دووێ دهێنه هەلبژاردن. هندەك جاران بەرامبەر ئێك یەکەیا دەقێ ئێکێ، چەند یەکه ژ زمانێ دووێ ب هەمان رامان دهێن، لەوا ل ڤێرێ پێدڤییه وەرگێڕ واتا گونجای و مەبەستدار هەلبژێریت. قۆناغا دووێ ژ پرۆسا وەرگێڕانێ بریتییه ژ دووباره ڤەژاندنا دەقی د زمانێ دووێدا.

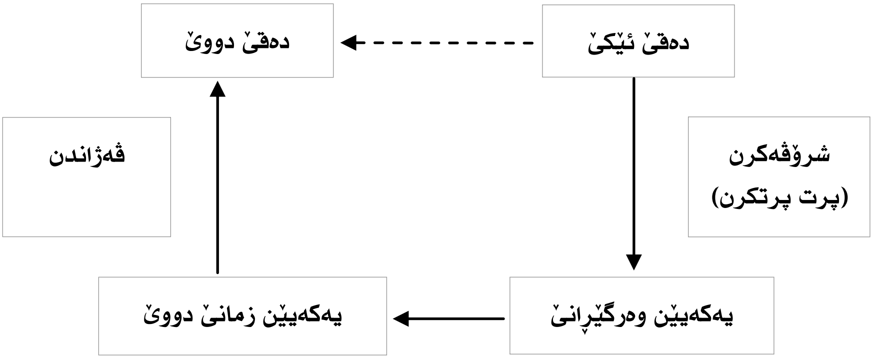

(نادر حقانی : ١٣٨٦ : ٥٢

مۆدێلا ژمارە (٣):

د هندەك مۆدێلێن دندا، ل ژێر کاریگەرییا تیۆر و کەرەستێن پەیوەندیکرنێ، وەرگێڕان مینا فاکتەرەکێ دروستکرنا پەیوەندیکرنێ د ناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداریدا دهێتە پێناسە کرن. د ڤی دۆخیدا وەرگێڕ واتە مرۆڤ یان ئامیر، دبیتە هاریکار ژبۆ دروستکرنا پەیوەندییێ د ناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداریدا. (نادر حقانی : ١٣٨٦ : ٥٣).

ئاخڤتنکەر/فرێکەر ←── وەرگێڕ: مرۆڤ / ئامیر ←────── گوهدار / وەرگر

- وەرگێڕانا ئامیری:

١ - چەمکێ وەرگێڕانا ئامیری:

وەرگێڕانا ئامیری بریتییە ژ بەرهەمهینانا وەرگێڕانا دەقان ژ زمانەکێ بۆ زمانەکێ دن، ب رێکا سیستەمی کومپیوتەری (عبدالله حمد الحمیدان : ٢٠٠١ : ٩) یان ئەنترنێتی یان... هتد.

بۆ زاراڤێ وەرگێڕانا ئامیری د کەڤندا چەند زاراڤەکێن دیژی بکاردهاتن وەکو وەرگێڕانا میکانیکی یان وەرگێڕنا ئۆتۆماتیکی، لێ نها زاراڤێ وەرگێڕانا ئامیری بەربەلاڤترە و جهێ خوە یێ گرتی، ژبەر هندێ باشترە زاراڤێ وەرگێڕانا ئامیری بکاربهینین و خوە ژ زاراڤێن دن دوور بکەین.

ل سالا ١٩٤٦ ز (پ. د. بوث. Both) هزرا بکارهینانا (الحواسیب الرقمیه) بۆ وەرگێڕانا زمانێن مرۆڤی پیشنیارکر، لێ ل سالا ١٩٥٤ ز ئەڤ هزرە بۆ سەربۆرەك ئەوژی ل دەمێ وەرگێڕان ژ زمانێ ئینگلیزی بۆ زمانی فەرەنسی هاتییە ئەنجامدان، ئەڤ سەربۆرە ب رێکا کۆئەندامێن ئەپێکسی بوون، کو ل کۆلیژا بیربێك - Birbek ل زانکۆیا لەندن هاتە ئەنجامدان.

پروسێسا وەرگێڕانا دەقی ب رێکا ئامیری ژ سێ قۆناغان دەرباز دبیت، ئەوژی (شرۆڤەکرن و ڤەگوهاستن و بەرهەمهینان)ن، هەر ئێك ژ ڤان سێ قۆناغانژی پرانییا جاران دابەشی سێ قۆناغێن دن دبن بۆ چارەسەکرنا مۆرفۆلۆجی و سینتاکسی و سیمانتیکێ. (عبدالله حمد الحمیدان : ٢٠٠١ : ١٥).

٢ - گیروگرفتێن وەرگێڕانا ئامیری:

أ - پەیوەندی ب پەیڤانڤە:

١ - هەبوونا (فرەواتا) و (هاوبێژ) ێ، ئەڤ جۆرە پەیڤە واتا وان ب دەستڤە ناهێت، ئەگەر ب رێکا دەوروبەری نەبن، ئەڤەژی بێگومان پێدڤی ب مێشکێ مرۆڤی هەیە و ئامیرێن وەرگێڕانێ نەشێن ڤی کاری بکەن.

٢ - هندەك جاران چەند پەیڤەك هەلگرێ ئێك واتاییێنە، ئانكو هەڤ واتانە. ئەڤ جورە پەیڤە هندەك جاران سەد ژ سەدێ وەكو ئێك نینن؛ ئامیرێن وەرگێڕانێ هەتا نها نەشێن نێزیكترین واتا بۆ وی دەوروبەری هەلبژێرن.

٣ - پەیڤێن زمانی پەیوەندی ب شارستانییا وی مللەتیڤە هەیە ئەوێ وی زمانی بكاردهینیت، چونكی هەر زمانەك دەربڕینێ ژ ژینگەه و كەسایەتی و رەوشەنبیرییا مللەتێ خوە دكەت.

٤ - یا ب زحمەتە واتا وان پەیڤان، ئەوێن ئاماژێ ب تشتێن نەبەرجەستە یان هەستان یان سۆزان یان بیروباوەران دكەن، مینا (ئەڤینی، هەڤالینی و ئازادی...هتد) ب هووری بهێنە دەستنیشانكرن.

٥ - هاوپیت و ئیدیەم و میتافۆر دیسان د بنە گرفت د رێكا وەرگێڕانا ئامیریدا، چونكی نەشێت واتاییێن ئەڤان دیاردان وەرگێڕیت. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٢٨ - ١٢٩)

ب - پەیوەندی ب رێزمانا زمانیڤە هەیە:

ئەو گرفتێن پەیوەندی ب رێزمانا زمانیڤە هەین -واتە پەیوەندی ب پێكهاتا پەیڤان و رستانڤە هەی- ئالۆزترە ژ وی لایەنێ كو پەیوەندی ب پەیڤانڤە هەی، چونكی هەر زمانەكێ سیستەمێ تایبەتێ خوە هەیە. زێدەباری وێ گرفتا دكەڤیتە د رێكا ئامیریدا ل دەمی وەرگێڕانا كارێن ئەدەبی. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٢٩) ب تایبەتی دەمێ دكەڤیتە هەمبەر (ئیدیەم و خواستنان- مجاز)دا ئەڤە بێ شیانییا وێ پتر دەردكەڤیت.

پشکا شەشێ:

پەیوەندیکرن

- چەمکێ پەیوەندیکرنێ:

زمانی گەلەك ئەرکێن هەین، لێ ئەرکێ پەیوەندیکرنێ کارتێکرنەکا پتر ژ ئەرکێن دن هەیە. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٣٠) مەبەست ژ پەیوەندیکرنێ ئەنجاندانا پرۆسێسا تێگەهشتینێە د ناڤبەرا دوو لایەناندا و ئەڤ تێگەهشتنە ل سەر بنەرەتێ هاندان و بەرسڤدانێ د ناڤبەرا فرێکەر و وەرگریدا دروست دبیت. (محسن علي عطية : ٢٠٠٨ : ٦٩).

بنەرەتێ پەیڤا (پەیوەندیکرن – communication)ێ دزڤریتەڤە بۆ پەیڤا لاتینی communis، کو ب واتایا common دهێت، ئەوژی واتا هەڤپشکی یان گشتی دگەهینیت.

پەیوەندیکرن ژ کەڤنترین چالاکیێن مرۆڤییە و هەموو جۆرێن پەیوەندیکرنێ رۆلەکێ مەزن د ژیانا هەر کەسەکیدا دگێڕن. پەیوەندیکرن ژ سیماییێن سەرەکیێن مرۆڤینە. ئەڤجا چ ب شێوێ وێنەیی بیت یان مۆزیکێ بیت یان خوە ئەو پەیوەندیکرنە یا ئاشکەرا بیت یان ڤەشارتی بیت، ناڤخۆیی بیت یان ل گەل کەسانێن دن بیت، ب مەبەست بیت یان رەمەکی بیت.... هتد. (حسن عماد مکاوی و لیلی حسین السید : ٢٠١٠ : ٢٣).

مەبەست ژ پەیوەندیکرنێ ب تنێ ئارستەکرنا پەیامێ ژ کەسەکی بۆ کەسەکێ دن نینە، بەلکو پێدڤییە بەرسڤدانژی هەبیت. ئارستەکرنا پەیامێ ژ کەسەکی بۆ کەسەکێ

دن ب پەخش یان وەشاندن دهێته نیاسین، لێ هەتا کو پەیوەندیکرن دروست بیت دڤێت بەرسڤدان هەبیت، ئەگەر بەرسڤدان نەبوو، ل وی دەمی ئەو پەیامە دێ بیته پەخشەکا ئێك لایەنی. (حسن عماد مکاوی و لیلی حسین السید : ٢٠١٠ : ٢٣).

پروسێسا پەیوەندیکرنێ بۆ مرۆڤی گەلەك یا گرنگه و گرنگییا وێ ل دەڤ مرۆڤی ژ پێدڤییا وی بۆ خوارن و هەبوونا جهی و تەناهیێ کێمتر نینه، ژبەر هندێ مرۆڤی هەر زوو هەولدایه، زمانی ل دەڤ خوه پەیدا بکەت بۆ هندێ داکو پەیوەندیکرنێ دناڤبەرا خوەدا بکەن. چێدبیت ژ پەیوەندیکرنەکا نەتەواو ئاریشه و گرفت چێببن، و کارتێکرنێن نەرێنی بکەته سەر لایەنێن جودا جوداییێن ژیانا مەیا ڕۆژانه.

کریستال بۆ ڤێ چەندێ نموونەیەکێ ل دور نەخۆش و نۆژداری دهینیت، و دبێژیت: نەخۆشێ ژ چینەکا نزم زەحمەتیێ دبینیت، د هەلبژارتنا پەیڤێن دروستدا ژ بۆ وەسفکرنا نیشانێن نەخۆشیێ، دیسان نوژدارژی زەحمەتیێ د تێگەهشتنا ئەوان دەستەواژە و دەربرینانەدا دبینیت. دیسان نوژدار زەحمەتیەکا زێدەتر دبینیت د دارشتنا راپۆرتا پزیشکیدا بۆ تێگەهاندنا نەخۆشی، چونکی پرانییا زاراڤێن پزیشکی هندەك واتاییێن دن هەنه، کو چێدبیت زیانێ بگەهینه نەخۆشی؛ بۆ نموونه د ناڤبەرا پەیڤێن گرێك (ورم – growth) و پەیڤا پەنجەشێر (سرطان – cancer) دا پێکڤه گرێدانەکا پێدڤی نینه، لێ ل گەل هندێ پرانییا خەلکی هەستەکێ ب هێز ل دور پێکڤه گرێدانا وان هەیه. لەوا وەسفکرنا هەرحالەتەکی ژلایێ نوژداریڤه، کو باسی پەیدابوونا گرێکەکێ د لەشێ نەخۆشیدا بکەت، دێ بێزاری و شپرزەبوونەکا مەزن ل دەڤ نەخۆشی پەیدا کەت. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٣٠ - ١٣١).

- شێوێن پەیوەندیکرنێ:

زمان مینا ئالاڤەکێ پەیوەندیکرن و تێگەهشتنێ د ناڤبەرا خەلکیدا دوو شێوەیان ب خوەڤە دگریت، ئەوژی پەیوەندیکرنا زمانی و پەیوەندیکرنا نەزمانینە.

١ - *پەیوەندیکرنا زمانی:*

ئەڤ جورێ پەیوەندیکرنێ هزر و بۆچوونێن فرێکەری ب ڕێکا هێمایێن دهێنە گوتن و هێمایێن دهێنە نڤێسین دگەهینیتە وەرگری. ئەڤجا ئەو پەیوەندیکرنە یا راستەوخۆ بیت یان راستەوخۆ نەبیت.

أ - پەیوەندیکرنا راستەوخۆ:

ئەڤ جورێ پەیوەندیکرنێ ب شێوەکێ ڕاستەوخۆ د ناڤبەرا فرێکەر و وەرگریدا دهێتە ئەنجامدان و چێدبیت پەیام ل ڤێرێ ب شێوێ گوتن، کو وەرگر ب رێکا گوهی وەردگریت یان ب شێوێ نڤێسین بیت، کو وەرگر ب رێکا خواندنێ وەردگریت.

ب - پەیوەندیکرنا نەراستەوخۆ:

ئەو جورێ پەیوەندیکرنێیە ئەوا د ناڤبەرا فرێکەر و وەرگریدا روودەدەت، لێ ل ئێك جه نینن، ئەو پەیامژی چێدبیت ب شێوێ گوتن یان نڤێسین بیت، کو دهێتە بهێستن یان خواندن بێیکو کارلێکرنەکا راستەخۆ دناڤبەرا فرێکەر و وەرگریدا هەبیت.

٢ - *پەیوەندیکرنا نەزمانێ:*

بریتییە ژ نیشانە و ئاماژە و دەربرینێن روو یێن رێکخستی، کو ئاماژێ ب وان واتایان ددەت، ئەوێن مرۆڤ بکارهینانا وان رادبیت. (علاء هاشم مناف : ٢٠١١ : ٥٣) و هندەك زانا زاراڤی زمانێ بێ دەنگ silent language بۆ بکاردهینن. زانا پەیوەندیکرنا نەزمانی دابەشی سێ جوران دکەن:

أ - زمانێ ئاماژێ – silent language:

بریتییه ژ ئاماژێن ساده یان ئالۆز، کو مرۆڤ بۆ پەیوەندیکرنا ل گەل کەسێن دن بکاردهینیت.

ب - زمانێ لڤینێ یان کریارێ - Action language:

ئەوان هەموو لڤینان ب خوەڤەدگریت، ئەوێن مرۆڤ بکاردهینیت بۆ ڤەگوهاستنا وان هەستان یان واتایان ئەوێن وی دڤێت بگەهینیت.

ج - زمانێ تشتی object language:

ئەوان هەموو بکارهینانێن دن ب خوەڤە دگریت ئەوێن ژێدەرێ پەیوەندیکرنێ پێدادبیت، ئەڤەژی ب وێ مەرەمێنە داکو دەربڕینێ ژ واتا یان هەستان بکەت بۆ هندێ دا بگەهینیتە وەرگری. وەکو رەنگێ رەش د پتریا جڤاکاندا، واتا خەمگینیێ دگەهینیت و بەرکرنا جل و بەرگ و ئالاڤێن فرعەونی د شانۆیاندا بۆ هندێیە داکو ئەوی دەمێ بەرێ ل دەمێ پێشکێشکرنا شانۆیێدا ل دەڤ جەماوەری پەیدا بکەن و جەماوەر هەست ب هندێ بکەن کو ئەو یێن ل سەر دەمێ فەراعینانن. (حسن عماد مكاوى و ليلى حسين السيد : ٢٠١٠ : ٢٧).

– وەکهەڤی د ناڤبەرا پەیوەندیکرنا زمانی و پەیوەندیکرنا نەزمانیدا :

پەیوەندیکرنا زمانی	پەیوەندیکرنا نەزمانی
١ - ژبەرهەمی مرۆڤییە. ٢ - هێمایێن ل سەر شێوێ پەیڤێن درکاندی و نڤێسی بکاردهینیت. ٣ - وان هێمایان بکاردهێنت، کو خودان واتا بن.	١ - ژبەرهەمێ مرۆڤییە. ٢ - هێمایێن ل سەر شێوێ ئاماژە و لڤینان بکاردهینیت. ٣ - وان هێمایان بکاردهینیت، کو خودان واتابن.

(ابراهيم ابو عرقوب : ١٩٩٣ : ٢٢)

- جوداهی د ناڤبەرا پەیوەندیکرنا زمانی و پەیوەندیکرنا نەزمانیدا :

پەیوەندیکرنا زمانی	پەیوەندیکرنا نەزمانی
١ - پەیوەندیکرنا زمانی گرێدای ئێك ڕەوشەنبیرییە و واتایێن وێ پەیوەندی ب گرۆپەکا دیارکریڤە هەنە. ٢ - پەیوەندیکرنا زمانی ل قۆناغەکا درەنگ دهێتە فێرکرن، ئانکو ل پشتی پەیوەندیکرنا نەزمانی ب دەستڤە دهێت. ٣. یاسایێن زمانی کونترۆل ب سەر پەیوەندیکرنا زمانی هەیە. ٤ - هژمارەکا زۆر ژ زانایان د وێ باوەرێدانە، کو پەیوەندیکرنا زمانی دشێت دان و ستاندنا سۆزان بکەت.	١ - زمانێ پەیوەندیکرنا نەزمانی جیهانییە هەر وەکو گرنژنیێ کو ل هەمی جیهانێ ئێك واتایێ ددەت. هەر چەندە هندەك هێمایێن نەزمانی هەنە، کو واتایێن وان ژ ڕەوشەنبیرییەکی بۆ ڕەوشەنبیرییەکا دن ژێکجودا دبن. ٢ - پەیوەندیکرنا نەزمانی ل قۆناغەکا زوو ژ تەمەنێ مرۆڤی دهێتە فێرکرن، ئەوژی پشتی زارۆك ژدایکدبیت هەر وەکو بکارهینانا گرنژینێ ژلایێ زارۆکیڤە. ٣ - پێدڤیاتی یان هۆکارێن بیۆلۆجی کونترول و دەستهەلات ب سەر پەیوەندیکرنا نەزمانی هەیە. ٤ - هژمارەکا زۆر ژ زانایان د وێ باوەرێدانە، کو پەیوەندیکرنا نەزمانی تژییە ژ هەست و سۆزان و دشێت ب هێز دان وستاندنا سۆزێ بکەت و پتر دەربڕینێ ژ هەست و سۆزان دکەت.

(ابراهیم ابو عرقوب : ١٩٩٣ : ٢٢)

- تێکەلکرن د ناڤبەرا پەیوەندیکرنا زمانی و پەیوەندیکرنا نەزمانیدا :

١ - بکارهینانا پەیوەندیکرنا زمانی و نەزمانی پێکڤە، هاریکارییا مە دکەت، کو ئەم ب شێوەکێ ب هێز دەربرینێ ژ هەست و هزرێن خوە بکەین.

٢ - چێدبیت پەیوەندیکرنا نەزمانی پەیوەندیکرنا زمانی تەواو بکەت. بۆ نموونە ل دەمێ ئێکێ دەینەك یان قەرەك ل ئێکێ هەبیت و بێژیتێ: (ئەزی موفلسم) و دگەلدا بەریکا خوە بەروڤاژی بکەت و نیشا وی بدەت وەك گرۆڤە و بەلگەیەك بۆ ئاخڤتنا خوە.

٣ - هندەك جاران پەیوەندیکرنا نەزمانی جهێ پەیوەندیکرنا زمانی دگریت یان ب وێ دهیتە ئالوگۆر کرن. کەڕ و لال پرانییا جاران د پیوەندیکرنا خوەدا ل گەل جڤاکی، پشت ب زمانێ ئاماژێ د بەستن.

٤ - چێدبیت ل گەل پەیوەندیکرنا زمانی پەیوەندیکرنا نەزمانی بهێت: ئەم د ئاخڤین و د نڤێسین و د هەمان دەمدا ب دەستێن خوە یان سەرێ خوە یان چاڤان ئاماژێ ب ئەوێ چەندێ ددەین. هەروەسان پێزانینێن بکارهینانا ئامیرێن ژێکجودا زمانەکێ نڤێسی هەیە هەروەسان هێما و ئاماژە بۆ رێکا کارکرن و بکارهینان و مەترسیێن وان دگەلدا هەیە.

٥ - هندەك جاران، پەیوەندیکرنا زمانی بەروڤاژی پەیوەندیکرنا نەزمانییە، چێدبیت تۆ کەسەکی ببینی کو ژبەر ترسەکێ هەر دوو دەستێن وی یێن دلەرزن و تۆ بێژیێ تۆ بۆچی ترسی؟ بێژیتە تە ئەز ناترسم. ل ڤێرێ دژایەتی د ناڤبەرا پەیوەندیکرنا زمانی و نەزمانیدا هەیە. (ابراهیم أبو عرقوب : ١٩٩٣ : ٢٤ - ٢٥).

پشکا حەفتێ:

شێوازگەری

- چەمکێ شێوازگەریێ - stylistic:

شێوازگەری ڤەکۆلینێ ل گونجان و پەیوەندییا د ناڤبەرا رەگەزێن دروستکرنا ئاخڤتنێ و شرۆڤەکرنا وان بۆ پێکهاتێن وێ دکەت ب مەرەما دیارکرنا ئەرك و سەمتێن واتایی. شێوازگەرییا نوو، کومپیۆتەر، ئەنترۆپۆلۆجیا، فەلسەفە، لۆجیك، دەروونناسی، ئەندازیاری و ماتماتیکێ د رێبازێن خوە یێن شیکاریدا بکاردهینیت و شێوازگەری ب خوە ژی پشکەکە ژ زمانڤانییێ. (عبدالقادر عبدالجلیل : ٢٠٠٢ : ٢٠٨) دیسان شێوازگەری ڤەکۆلینێ ل وێ هەمەجورییا زمانی دکەت، ئەوا ژ وی هەلویسیتی پەیدا دبیت ئەوێ زمان تێدا دهێتە بکارهینان و فرێکەر یان نڤێسەر هەولددەت ب رێکا وی شێوازێ زمانی، کارتێکرنێ ل وەرگری بکەت. هەر چەندە شێوازگەری هندەك جاران ڤەکولینێن ل سەر زمانێ درکاندنی ب خوەڤە دگریت، لێ پرانییا جاران ب زمانێ نڤێسی ب تایبەتی دەقێن ئەدەبیڤە گرێددەن. دیسان شێوازگەری گرنگیێ ب هندێ ددەت، کا بۆچی نڤێسەری ئەو شێواز یان دەربرنییێن زمانی هەلبژاتییە. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ٢٧٧).

ب دیتنا حلمی خەلیلی شێوازگەری، ئەو زانستە ئەوێ گرنگیێ ب ڤەکۆلین و شرۆڤەکرنا دیاردێن جوراوجور و جیاوازێن زمانەکی دکەت، ئەو دیاردێن ژ ئەنجامێ بکارهینانا وی زمانی پەیدا دبن، ب تایبەتی ل سەر ئاستێ زمانێ ئەدەبی یان هونەری. هەروەسان ڤەکۆلینێ ل زمانێ نڤێسی دکەت، مینا زمانێ هۆزانڤانەکی یان نڤێسەرەکی

و هەولددەت سیمایێن زمانی یێن تایبەت ب وی نڤیسەری یان ئەوی هۆزانڤانی ئاشکەرا بکەت، زێدەباری ڤێ چەندێ ڤەکۆلینێ ل زمانێ دهێتە گوتن دکەت مینا زمانێ گوتارێ یان رادیۆیێ یان زمانێ ریکلامێ و هەر لایەنەکێ دن، کو جوداهی و هەمەجوریێ د کارهینانا زمانیدا پەیدا بکەت. ئەڤ زانستە هندەك جاران رێکێن ئامارێ بکاردهینیت بۆ دیارکرنا پەیڤان ئەوێن ئاستەکێ زمانی ژ ئاستەکێ دی جودا دکەت و ئەڤە ژی ب زانستێ شێواز گەرییا ئاماری دهێتە نیاسین، کو ئەڤەژی جێگرەکە بۆ رەوانبێژییا کلاسیکی، چونکی کارێن شێوازگەرییا ئاماریژی ئەوە ب شرۆڤەکرن و ڤەکۆلینا بکارهینانێن مەجازییێن زمانی رابیت، بەلێ ئەوژی ب هاریکارییا رێك و رێبازێن پەیوەندی ب زمانیڤە هەین (حلمي خليل : ٢٠٠٥ : ١٧٩).

شێوازژی بریتییە ژ وێ رێکا دەربڕینێ ئەوا تایبەت ب نڤێسەرەکێ دیارکری یان گوتاربێژەکی یان گرۆپەکا ئەدەبی... هتد ڤە.و ڤەکۆلینا شێوازگەرییێژی بازنەکە، کو زمان و ئەدەبی پێکڤەگرێددەت. (نعمان بوقرة: المصطلحات الاساسية في لسانيات...: ٢٠٠٩: ٨٤)

زمانڤان و رەخنەگر هەر دوو ڤەکۆلینێن شێوازی ئەنجامددەن، کو خالێن وەکهەڤ و خالێن جیاواز د ناڤبەرا واندا هەنە، جیاوازییا مەزن د ناڤبەرا زمانڤان و رەخنەگراندا دمینیتە ل دویف جورێ دەقێ ڤەکۆلین لێ دهێتەکرن. زمانڤان ڤەکۆلینێ ل هەموو جورێن دەقان دکەت بۆ هندێ داکو تایبەتمەندییێن وان یێن پێکهاتەیی بزانیت، بێیکو بریارێن زمانی یان جڤاکی یان ئیستاتیکی ل دور وان دەقان بدەت، و زمانڤانێ جڤاکی پەیوەندیێ د ناڤبەرا تایبەتمەندییێن دەقی و ئەو هەلویستێ تێدا دهێتە گوتن گرێددەت، لێ رەخنەگرێ ئەدەبی دیتنا خوە ل سەر سرۆشتی دەقێ ڤەکۆلینێ لێدکەت، دەردبڕیت و پرانییا جاران دەقێ ئەدەبی وەردگریت، دیسان دیتنا خوە ل سەر حوکمی ئیستاتیکیێ دەقی هەیە. (محمد حسن عبدالعزيز : ٢٠٠٩ : ٢٧٦) زمانڤان زێدەتر گرنگیێ ب شێوازێ ئاخڤتنێ ددەن بەروڤاژی رەخنەگران کو پتر گرنگیێ ب شێوازێ نڤێسینێ یێ دەقێ ئەدەبی ددەن.

پشتی دی سوسێری جوداهی دناڤبەرا زاراڤێن (ئاخڤتن – parole) و (ئەزمان – langue) (زمان - language) دا کرین، کو ئەڤ زاراڤێ دوماهیکی (زمان) هەر دوو زاراڤێن ئاخڤتن و ئەزمان ب خوەڤە دگریت و پشتی بەلاڤبوونا هزر و بیرێن بالی – Bally رابەرێن قوتابخانا فەرەنسی ب بەرفرەهی گرنگی ب زانستێ شێوازی (شێوازگەری) هاتەدان.

شێوازگەرییا تاکی – Individual stylistic بەرامبەر هزرا(ئاخڤتن)ێ رادوەستیت، د ڤی جورێ شێوازگەرییێدا گرنگی ب هندێ دهێتە دان کو کەسایەتییا تاکەکەسی ب رێکا زمانێ وی دهێتە دەستنیشانکرن. شێوازگەرییا گرۆپی – Group stylistic، کو بریتییە ژ شێوازێ گرۆپەکا دیارکری، ئەڤەژی ب بیاڤێ(ئەزمان) دهێتە نیاسین، لێ شێوازگەرییا گشتی – General stylistics، کو بەرامبەر هزرا (زمان)ی رادوەستیت، گرنگییێ ب وان هەمبوو رێکان ددەت، ئەوێن شێوێن زمانی دروستدکەن. (میلکا افیتش : ٢٠٠٠ : ١٣٧ - ١٣٨).

- نموونە بۆ هەمەجورییا شێوازی:

هەمە جورییا شێوازی ل سەر هەمی ئاستێن فۆنۆلۆجی و سینتاکسی و فەرهەنگییا زمانی دیاردبیت، ئەڤ هەمە جورییا شێوازی ژ ئەنجامێ مەبەست و جورێ کەسی ئەوێ ئاخڤتن بۆ دهێتە ئاراستەکرن و جورێ بابەتی... دهێتە هەلبژارتن ژبەر هندێ گەلەك جاران دهێتە گوتن : شێواز هەلبژارتنە (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ٢٧٩ - ٢٨٠). بۆ نموونە د زمانێ کوردیدا چەند دەربڕینەك بۆ سلاڤێ هەنە، وەکو (مەرحەبا ، چاوانی ، حالێ تە چییە ، تۆ باشی ، هوین باشن.... هتد) ئەڤجا هەلبژارتنا هەر ئێك ژڤان دەربڕینان دمینیتە ل دویڤ هەلوسیت و کەسێ بەرامبەر.

- جورێن شێوازی:

مارتن جوزی (٥) جورێن شێوازی دەستنیشاندکەت، کو تاکەکەس دشێت بکاربهینیت، ئەوژی بریتینە ژ:

١ - شێوازی هشك: بکارهینانا ئاخفتنێ ل ڤێرێ گەلەکێ فەرمییە، و گرنگی ب هەبوونا وەرگری ناهێتە دان. چونکی وەرگر نەشێت کاریگەریێ ل وێ ئاخفتنێ بکەت ئەوا دهێتە گوتن. وەکو شێوازێ گوتارێن فەرمی زێدەباری هەمی وان نڤێسینێن ب شێوێ پەخشان دهێنە نڤێسین.... هتد.

٢ - شێوازێ فەرمی: د ڤی شێوازیژیدا وەرگری پشکدارییەکا کێم هەیە، هەر وەکو ئەو گوتارێن پێش وەخت ب شێوەکێ باش هاتینە ئامادەکرن دیسان وانێن بۆ قوتابییان دهێنە پێشکێشکرن و ئەو بەرنامێن ب رێکا رادیۆ و تەلەفزیونێ دهێنە پێشکێشکرن.دیسان وەکو وێ ئاخفتنا دناڤبەرا فەرمانبەر و رێڤەربەرێ ویدا یان قوتابی و راگرێ کولیژا ویدا دهێتە ئەنجامدان.

٣ - شێوازێ راوێژکاری: د ڤی شێوازیدا، گەلەك تایبەتمەندیێن شێوازێ فەرمی هەیە، لێ د ڤی جوریدا. پشکدارییا وەرگری یا دیارە. هەروەسان د ڤی شێوازیدا دەربڕینێن ئالۆز ناهێنە بکارهینان. وەکو شێوازێ ئاخفتنێ د ناڤبەرا سەرۆك و جێگر و وەزیر و راوێژکارێن ویدا. هەروەسان د ناڤبەرا راگرێ کولیژێ و مامۆستایاندا.

٤ - شێوازێ نەفەرمی (ئاسایی): ئەڤ جورێ شێوازی، د ناڤبەرا هەڤال و کەسێن ناسیاردا دهێتە بکارهینان، د ڤی شێوازیدا زمانەکێ نزم (گشتی) دهێتە بکارئانین، واتە زمانێ ئاخفتنا رۆژانە دهێتە بکارهینان و دیسان رستێن وێ کێمن و لارستە... گەلەك تێدا دهێنە بکارهینان.

٥ - شێوازێ خۆشتڤییاتیێ: ئەڤ شێوازە ژ هەموو شێوازێن دن کێمتر یێ فەرمییە و پرانییا جاران پێکهاتییە ژ لارستە و واژە و ئامازێن لەشی و ب جورێ نزمێ زمانی دهێتە ئەنجامدان، ئەرکێ ڤی شێوازی پتر دەربڕینا هەست و سۆزانە، نە ڤەگوهاستنا هزر و بیران. وەکو وێ ئاخفتنا د ناڤبەرا هەڤال و کەس و کار و هەڤالێن کاریدا دهێتە ئەنجامدان. (محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ٢٨٠).

پشکا هەشتێ:

زمانڤانییا جوگرافی - Geographical Linguistics

- چەمکێ زمانڤانییا جوگرافی:

ئەڤ لقێ زمانڤانییا پراکتیکی رادبیت ب پۆلینکرنا دیالێکت و زمانان ل سەر بنەرەتێ جوگرافی هەروەسان ڤەکۆلینێ ل دابەشکرنا دیالێکتێن زمانی و جوداهییا د ناڤبەرا ئەوان دیالێکتاندا دکەت. (نادیه رمضان النجار : ٢٠١٠ : ٩٧) ژ بلی ڤان بیاڤێن د پێناسا زمانڤانییا جوگرافیدا دیار بووین، د ڤان بیاڤانژیدا کار دکەت: ڤەکۆلینێ ل زمانێن ناوچەیی و بیاڤێن دەستهەلاتا زمانی دکەت، ڤەکۆلینێ ل زمانێن نیشتمانی و زمانێن داگیرکەران و ئەو زمانێن ژ ئەنجامێ دەربەدەری و وەرگرتنا رەگەزنامێ پەیدابووین دکەت، گرنگییێ ب دانانا زمانەکی ل جهێ زمانەکێ دن و ژیانا د گەل دوو زماناندا ددەت، گرنگییێ ب زانینا زمانێن جیهانی و دیالێکتێن وان و دابەشکرنا وان ل سەر گۆیا ئەردی ددەت، پێکولێ دکەت، ژمارا ئاخڤتنکەرێن هەر زمانەکی و جورێن وان بزانیت، (موسى حامد موسى خليفه : ٢٠٠٩ : ٧٢) ڤەکۆلینێ ل گوهۆڕینێن زمانی دکەت بێیکو ئەگەرێن دیروکی بەرچاڤ وەربگریت دیسان گرنگییێ ب دروستکرنا ئەتلەسێن زمانی ددەت، بۆ هندێ داکو ئەوان گوهۆڕینێن زمانی ئەوێن دناڤ دیالێکتێن زمانیدا هەین دیار بکەت. (عمر خاطر عبد الغني وهدان : ٢٠١٠ : ١٣٩).

هەر چەندە هندەك زمانڤان د وێ باوەرێدانە، کو زمانڤانییا جوگرافی و دیالێکتۆلۆجی ئێکن، ب بەلگێ هندێ کو هەر دوو زانست ڤەکۆلینێ ل دیالێکتان دکەن، لێ هندەك زمانڤانێن دن ڤان هەر دوو بیاڤان ژێکجودا دکەن، چونکی ئەو د وێ باوەرێدانە، کو زمانڤانییا جوگرافی زێدەباری هندێ کو گرنگییێ ب دیالێکتان ددەت

دیسان ڤەکۆلینێ ل پۆلینکرنا زمانانژی ل سەر بنەرەتێ جوگرافی دکەت، کو ئەڤ چەندە دشیانا دیالێکتۆلۆجییێدا نیینە.

زمانڤانییا جوگرافی پەیوەندییەکا ب هێز ب زانستێن جڤاکیڤە هەیە. ب تایبەتی ب زمانڤانییا جڤاکیڤە، لێ دراستیدا زمانڤانییا جوگرافی رەخەکە یان لایەکە ژ زمانڤانییا جڤاکی و جوداهی د ناڤبەرا ئەواندا د ڤان هەر دوو خالێن ژێریدا دیار دبیت:

١ - زمانڤانییا جوگرافی ڤەکۆلینێ ل گوهۆڕینێن زمانی د چارچووڤێ رەهەندێ جوگرافیدا دکەت، لێ زمانڤانییا جڤاکی تەماشەی پەیوەندییا ئەڤان گوهۆڕینان ب جڤاکی و چین و رەوشەنبیرییا جڤاکیڤە.... دکەت.

٢ - زمانڤانییا جوگرافی هەولددەت یاسا و سیستەمان بۆ گوهۆڕینێن زمانی ژ ئالیێ زمانی – جوگرافیڤە بدانیت، لێ زمانڤانییا جڤاکی ب تنێ گرنگیێ ب پەیوەندییا گوهۆڕینان ب گرۆپێن زمانیڤە ددەت، بێیکو گرنگییەکا زێدە ب دانانا یاسا و سیستەمێن زمانی بدەت. (عمر خاطر عبد الغني وهدان : ٢٠١٠ : ١٤٠ - ١٤١).

زمانڤانییا جوگرافی د هندێدا ژ زمانڤانییا وەسفی و دیروکی جودادبیت، کو زمانڤانییا جوگرافی بارودۆخێ نهایێ زمانان وەردگریت و د ژینگەها جوگرافیدا بەراوردێ د ناڤبەرا زمانادا ژڤان ئالییانڤە دکەت:

١ - هژمارا ئاخڤتنکەران.

٢ - دابەشکرنا جوگرافی.

٣ - گرنگییا بازرگانی و زانستی و سیاسی. (محمد حسن عبدالعزیز : ١٩٩١ : ١٥٧)

ئەڤ کارە دشیانا زمانڤانییا وەسفی و دیروکیدا نینە، ژبەر کو هەر ئێك ژ زمانڤانییا وەسفی و زمانڤانییا دیرکی بیاڤەکێ تایبەتێ ڤەکۆلینێ هەیە.

ژبەر کو جوگرافییا زمانی گرنگیێ ب دروستکرنا ئەتلەسێن زمانی ددەت، ژبەر هندێ فەرە ئەم کورتیەکێ ل سەر ئەتلە سێن زمانی باخڤێن:

- ئەتلەسا زمانی:

١ - *چەمکێ ئەتلەسا زمانی:*

ئامادەکرنا ئەتلەسا زمانی پشت ب ڤەکۆلینا وەسفی دبەستیت بۆ هندێ دا کو زمان و دیالێکتێن زیندی روون بکەت و ل سەر نەخشەیا جوگرافی دابەشبکەت. هزرا دروستکرنا ئەتلەسا زمانی ل نیڤا دووێ ژ چەرخێ نوزدێ زاینی دەست پێکر، کو (فنکر - wenker) ل ئەلمانیا و (جیلیرۆن - Gillieron)ی ل فەرەنسا دەست پێکر. ژبەر هندێ هەتا نها دوو رێبازێن ب ناڤ و دەنگ بۆ ئەتلەسا زمانی هەنە، ئەوژی رێبازا ئەلمانی و رێبازا فەرەنسینە. (موسى حامد موسى خليفه : ٢٠٠٩ : ٧٥).

سەبارەت پێناسا ئەتلەسا زمانی، هەتا نها ب چەند رەنگان هاتییە پێناسەکرن، ئەڤێن ل خوارێ، هندەکن ژوان پێناسانن:

١ - ئەتلەسا زمانی کومەکا نەخشانە کو گوهورینێن زمانی ب شێوەیەکێ جوگرافی ل سەر نەخشان تۆمار و دابەش دکەت، هەندەك جاران ب ئەتلەسا شێوەزارانژی دهێتە نیاسین. (یوسف شەریف سەعید : ٢٠١١ : ٦٦).

٢ - ئەتلەسا زمانی، بریتییە ژ کومەکا نەخشەیان، کو دابەشکرنا جوگرافییا رەگەزێن زمانی وەکو دەنگ و واژە و پێکهاتان... هتد د زمانەکێ دیارکری یان د دیالێکتێن وێدا نیشانددەت. (رمزي منير بعلبكي : ١٩٩٠ : ٢٨٥)

٣ - ئەتلەسا زمانی بریتییە ژوێ کارکرنێ ئەوا بۆ پروسێسێن (مەسحا) جوگرافییا دیالێکتێن زمانەکی دهێتە کرن، پێخەمەت ب دەستڤە هینانا ژمارەکا مەبەستان، کو ئەنجامێن وێ د بیاڤێن مینا بریارێن سیاسی و فێرکرنێ و ئابووری و ئستراتیجی...هتد دا مفا ژێ بهێتە وەرگرتن.

(موسى حامد موسى خليفه : ٢٠٠٩ : ٧٣).

٤ - ئەتلەسا زمانی بریتییە ژ پەرتووکەکێ، کو هژمارەکا نەخشەیان ب خوەڤە دگریت کو تایبەتمەندییێن زمانی (دەنگی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکسی و فەرهەنگی) یێن زمانەکی یان دیالێکتەکی نیشانددەت، ئەڤ ئەتلەسە پێخەمەت هندێ یێن هاتینە

دانان داكو دەربڕینێ ژ دیالێكتێن زیندیێن سەر ب زمانەكێ دیاركریڤە بكەن. (احمد دراج : ٢٠٠٩ : ٧٨).

هندەك زمانڤان د وێ باوەرێدانە، كو ژبلی ئەتلەسا زمانی، زاراڤێ ئەتلەسا دیالێكتانژی هەیە و جوداهی دناڤبەرا واندا ب ڤی رەنگییە:

ئەتلەسا زمانان	ئەتلەسا دیالێكتان
بابەتی وێ دابەشكرنا زمانانە، ب رەنگەكی جوگرافی ل دەڤەرەكێ یان زێدەتر ل سەر گویا ئەردی.	بابەتێ وێ دابەشكرنا دیاردێن دیالێكتینە یێن زمانەكێ دیاركری ل دەڤەرەكا دیاركری.

(محمد حسن عبدالعزیز : ٢٠٠٩ : ٢٥١)

٢ - رێكێن كاركرنێ د ئەتلەسا زمانیدا :

١ - دەستنیشانكرنا نەخشێ ئەوێ هەرێمێ ئەوا ڤەكۆلین لێ دهێتە كرن.

٢ - دەستنیشانكرنا گوند و باژێران ئەوێن میناكێن ڤەكۆلینێ ژێ دهێنە وەرگرتن.

كومكرنا كەرەستان ب رێكا پرسیار و بەرسڤانە، ئەوژی:

١ - گرنگترین تشتێن ل ژینگەها گوند و باژێران هەین.

٢ - ئەو پەیڤێن رۆژانە دهێنە بكارهینان.

٣ - بەرسڤدان ل سەر پرسیارێ دێ ب كورتی بیت / ناڤێن پیتان.

٤ - پەیڤ / رستە

٥ - ناڤێن خێرانێ / كەس و كاران / ئەندامێن لەشی.

٣- پێنگاڤێن كاركرنێ:

١ - كومكرن و پۆلینكرنا كەرەستی.

٢ - دابەشكرنا تایبەتمەندیێن دەنگی و مۆرفۆلۆجی.... ل سەر نەخشێن روونكری.

٤ - *سیمایێن ڤەکۆلەری:*

گرنگترین سیمایێن، کو پێدڤییە ل دەڤ ڤەکۆلەری زمانی هەبن بریتییە ژ:

١ - ئەوی زمانی ب باشی بزانیت ئەویٚ ڤەکۆلینیٚ ل سەر دهێتە ئەنجامدان.

٢ - پشت بەستنیٚ ب ئامیرێن تۆمارکرنیٚ بکەت، بۆ تۆمارکرنا کەرەستیٚ ڤەکۆلینیٚ.

٣ - بیٚ لایەنییا زانستی. (احمد دراج : ٢٠٠٩ : ٧٨ - ٧٩).

ڕێبازێن دانانا ئەتلەسێن زمانی:

ب شێوەیەکیٚ گشتی د دانانا ئەتلەسێن زمانیدا دوو ڕێبازێن سەرەکی هەنە، کو هەر ئێك ل جهیٚ دیارکری دهێتە پەیرەوکرن، پاشی ڤان هەر دوو ڕێبازان وەرار کرییە و گوهورین تێدا هاتینە ئەنجامدان و ڕێبازەکا نوو ژی پەیدا بوویە، هەر سیٚ ڕێباز ژی بریتینە ژ:

١ - ڕێبازا ئەلمانی

٢ - ڕێبازا فرەنسی

٣ - ڕێبازا گشتی

<u>١ - ڕێبازا ئەلمانی:</u>

داهێنەریٚ ڤیٚ ڕێبازیٚ، (جۆرج ڤینکەر - Georg wenker)ە، د ڤیٚ ڕێبازێدا ئەتلەسا زمانی ل دویف ڤان پێنگاڤان، دهێتە ئامادەکرن:

پێنگاڤا ئێکیٚ:

هەلبژارتنا چەند رستان، کو دەربڕینیٚ ژ گرنگترین، پەیڤێن ڕۆژانەییێن زمانەکی و دیالێکتێن ویٚ دکەت. ئەڤ رستەیە د لیستەکێدا دهێنە ئامادەکرن، ئەڤ لیستەیە ژبلی ڤان رستان، چەند زانیارییەك ل دور فۆرمانتا زمانی (الراوی اللغوی) و تومارکەری (المسجل اللغوی)ژی ب خوەڤە دگریت. ئەو زانیاریژی بریتینە ژ (ناڤ، تەمەن، پیشە، جهیٚ ژدایکبوونیٚ)ییٚ فۆرمانتا زمانی و تومارکەری.

هندەك ژ وان رستان:

- هندەك رەژیێ بكە ناڤ كوچكی دا شیر بكەلیت.
- چووكێن من گەلەك د ئێشن، رەنگە ژبەر هندێیە كو ئەز گەلەك یێ هاتیم و چوویم.

پێنگاڤا دووێ:

هنارتنا پرسیاران بۆ هەموو وان دەڤەران، ئەوێن دكەڤنە د چارچووڤێ ئەتلەسا زمانیدا.

پینگاڤا سێیێ:

تۆمارکەر، واتە ئەوێن داتا و دیاردێن زمانی ژ زاردەڤێ (فورمانتان) تۆماردکەن، پێدڤیە ئاستەکێ رۆشنبیریێ باش هەبیت، دا بشێن داتا و دیاردێن زمانی ب هووری تۆمار بکەن.

پێنگاڤا چارێ:

پشتی تومارکرنا داتایان، ئەو لیستە دهێنە هنارتن بۆ بنگەهی سەرەکی و دێ هێنە رێزکرن، پۆلینکرن و جوداکرن، پاشی بۆ هەر دیاردەیەکێ نەخشەیەکێ تایبەت دهێتە دانان و داتا و دیاردا زمانی ل سەر نەخشێ دەڤەران دهێتە تومارکرن.

پێگاڤا پێنجێ:

هەموو ئەو نەخشە دهێنە بەراورد و دهێنە پۆلینکرن و جیاوازی و لێکچوونێن دناڤبەرا واندا د نەخشەیەکێ گشتیدا دهێتە نیشاندان. (عبدالمناف رمضان : ٢٠٠٩ : ٩٠ - ٨٨).

<u>٢ - رێبازا فرەنسی:</u>

داهێنەرێ وێ (چیلیرۆن)ە، ئەڤ رێبازە ژڤان پێنگاڤان پێکدهێت:

پێنگاڤا ئێکێ:

ل دەستپێکێ ئەو هەرێما ئەتلەس بۆ دهێتە دانان، دهێتە دەستنیشانکرن. چەند گوند و باژار و باژێرۆك ژ وێ هەرێمێ ئەوا ئەتلەس بۆ دهێتە دانان، دهێنە هەلبژارتن ب شێوەیەکی کو ئەو گوند و باژار و باژێرۆك جیاوازیيا ژینگەها زمانی نیشانبدەن.

پێنگاڤا دووێ:

دانانا پەرتووکەکا تایبەت ب پرسیاران کو نێزیکی (٢٠٠٠ - ٢٥٠٠) پرسیاران ب خوە دگریت.

پێنگاڤا سێیێ:

پشتی چاپکرنا ژمارەیەکا پێدڤی ژ پەرتووکێن پرسیاران، پەرتووك دهێتە پێشکێشکرن بۆ تۆمارکەرێن زمانی ، تومارکەر دچنە دەڤەرێن دیارکری و ٤ - ٥ رۆژان ل وان دەڤەران دمینن و وان پرسیاران دێ بەرسڤ دەن، تۆمارکەران بەری هینگێ راهێنان کرینە.

پێنگاڤا چارێ:

پشتی کۆمکرنا داتایان، دهێنە پۆلینکرن، پاشی تایبەتمەندی و داتا و دیاردێن زمانی ل سەر نەخشەی دهێنە تومارکرن و ل داویێ ب تێکەلکرن و لێکدانا نەخشێن جیاواز، نەخشەیا داویێ دهێتە ئامادەکرن. (عبدالمناف رمضان : ٢٠٠٩ : ٩١ - ٩٠).

٣ - رێبازا گشتی:

مفا ژ خالێن ب هێز و لاوازێن هەر دوو رێبازێن سەری هاتییە وەردگریت. ژبەر ڤێ چەندێ ب گشتی هاتییە ناڤکرن، چونکی پێکولێ دکەت ئەتلەسێ بۆ هەموو لایەنێن زمانڤانی و دیالێکتا دیارکری دانن و چ لایەکی ژبیرنەکەن. (عبدالمناف رمضان : ٢٠٠٩ : ٩٢).

- خێزانێن زمانی:

نیشاندانا پەیوەندییا خزماتییێ د ناڤبەرا زماناندا:

دوو رێك هەنە بۆ نیشاندانا پەیوەندیا خزماتییێ د ناڤبەرا دوو زمانان یان دناڤبەرا دوو گروپێن زماناندا:

١ - نیشاندانا درەختی: ژ داهێنانا (ئوگست شلایخەر)ییە و بۆ سالا (١٨٦٦)ێ دزڤریتە ڤە. ئەڤ جۆرە پتر بكار دهێت و ژ جۆرێ دووێ چونكی ئاسانترە. ل ڤێرە هەموو زمان ژ قورمەكی پەیدا دبن و هندی ژمارا زمانان چەق و تا ژێ دچن. ڤێ نیشاندانێ هندەك كێماسی هەنە:

- دیالێكت ناهێنەنیشاندان و دیار نامینن.
- پەیوەندی و كاریگەرییا وان ل سەر هەڤ ناهێتە دیاركرن.

٢ - نواندنا پێلی: چونكی د جۆرێ ئێكێدا هندەك كێماسی هەبوون، ژبەر هندێ ئەڤە زمانڤان بەرەڤ خواندنا پێلیڤە چوون. ئەڤ رێكە ل سالا (١٨٧٢)ێ ژلایێ (یۆهانس شمیت)ێ ئەلمانیڤە هاتییە دانان، د ڤی جۆریدا دیالێكت دهێنە دیاركرن واتە ل هەر دەمەكێ دیروكیدا ڤەكۆلینێ ل هەر زمانەكی بكەین ئەڤە دبینن كو ژ چەند دیالێكتان پێكهاتییە و ئەڤ دیالێكتە ژی د هندەك جهاندا دچنە د ناڤ ئێكدا، هەروەسان دەمێ دیالێكت دبنە زمان و گوهۆڕین پەیدا دبیت ئەڤە هەر پەیوەندی دناڤبەرا واندا دمینیت و كاریگەری ل سەر هەڤدوو هەیە، ب تایبەتی ل دەڤەرێن سنووری، چونكی گوهۆڕین د شێوێ پێلاندا ژ سەنتەری دەست پێدكەت. ب ڤی رەنگی ئەڤ جۆرە پتر ژ جۆرێ ئێكێ پرۆسا گوهۆڕینێ نیشانددەت، لێ دگەل ڤێ چەندێ ژی كێمتر بكار دهێت. (محمد معروف فتاح: ١٩٩٠ : ١٥٥).

دروستبوونا زمانان:

ئەگەرێ زێدەهییا زمانان ل جیهانێ، بۆ پێكهاتا جیاوازا جڤاكییا د ناڤبەرا خەلكیدا و گوهۆڕینا بەردەواما زمانی د درێژاهییا دیروكێدا دزڤریتەڤە. زمان بەردەوام د گوهۆڕینێدانە و ئەوێن ل بووریدا ب ئێك زمان دئاخڤتن، بەردەوام ژ هەڤ جودا دبن و

ئەڤ چەندە دبیتە ئەگەرێ دروستبوونا جڤاکێن جیاواز و دئەنجامدا ب زمانێن جیاواز دئاخڤن. ئەنجامێ ڤێ جوداهی و ژێکڤەبوونا جڤاکی و گوهۆڕینا زمانی ل دەستپێکێ دیالێکتان دروستدکەت و ئاخڤتنکەر ل هەڤدوو دگەهن، لێ ب بوورینا دەمی کو جوداهییا پترا جڤاکی د ناڤبەرا ئاخڤتنکەرێن دیالێکتێن جیاوازدا دروستدبیت هەروەسان ل گەل فاکتەرێ گوهورینا بەردەواما زمانی، ئەڤە زمانێن نوو دروستدبن، واتە ئەو جور هەڤدوو ناگەهن. (گرور هادسن: ٤٩٧ : ١٣٨٣).

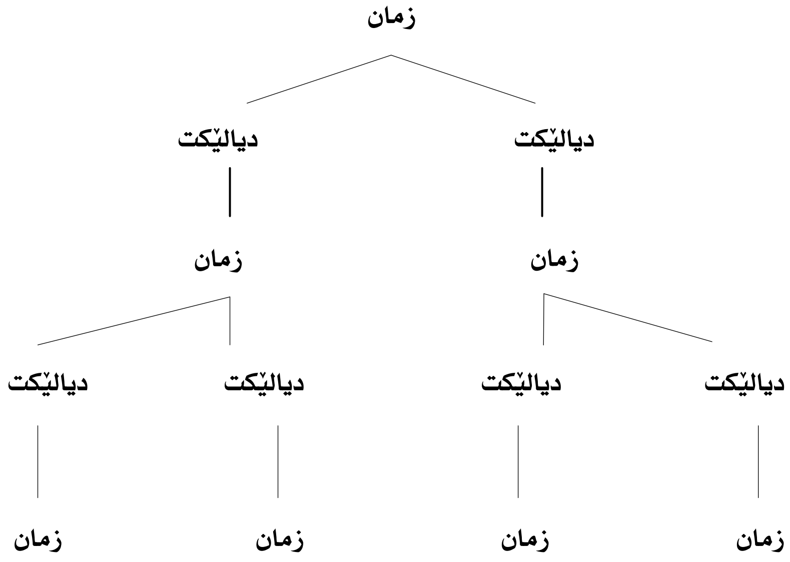

ئەنجامێ ڤێ پرۆسا ژێکڤەبوونێ، کو ب درێژاهییا هزاران سالان روو ددەت هەر ئەڤ دروستبوونا هزاران زمانێن جیهانێیە. ژمارەکا زۆرا ڤان زمانان دخێزانێن زمانیدا دابەش دبن و هەر ئێك ژ وانان ژی چەندین زمانان ب خوەڤە دگریت کو هەموو ژ زمانێ ئێکێ جودا بووینە. (گرورهادسن: ١٣٨٣ : ٤٩٨).

پولینکرنا زمانان ل دویڤ زمانڤانان:

١ - پۆلینکرنا گرێدای تایپۆلۆژی: د ڤێ پۆلینێدا زمان ل دویڤ پێکهاتا وان دهێنە پۆلینکرن، واتە ل دویڤ رێزکرنا پەیڤان د رستێدا،رۆنانا پەیڤان، یان سیستەمێ فۆنیمی یێ وەکهەڤ دهێنە پۆلینکرن. بۆ نموونە زمانێ ئنگلیزی و چینی کو هەر دوو رێزکرنا پەیڤان ل دووڤ یاسا (بکەر، کار، بەکار)ـە دکەڤنە د ئێك گرۆپدا. (ویلیام اگرادی: ١٣٨٤: ٣٧١).

٢ - پۆلینکرنا جینی genetic، د ڤی شێوەیدا زمان ل دویڤ جورێ دروستبوون و ل سەر بنەمایێ دیروکی دهێنە پۆلینکرن. ئەڤ شێوەیە گەلەك ئالۆزتر و زانستیترە ژ جۆرێ بەرێ. د جۆرێ جینیدا، گرۆپەك ژ زانستان مینا کەڤنارناسی، گەلناسی، دیروك هاریکارییا زمانڤانان دکەن.

تایپۆلۆژییا زمانان:

زمان ل دویڤ مۆرفۆلۆژییا وان (پیکهاتنا پەیڤێ) دابەشی (٤) جۆرێن سەرەکی دبن: کت (راڤەیی)، نووسەك، رۆنانی (گەردانی) و زمانێن(ب سەرێکڤە).

پۆلینکرن ل دووڤ سێ پیڤەران دبیت:

١ - ئەرێ پەیڤ دابەشی پشکێن واتا دارێن بچوکتر دبیت (مۆرفیم).

٢ - ئەگەر وەسان بیت ئەرێ سنوورێ د ناڤبەرا واندا دیارە.

٣ - ئەرێ هەر پشکەك واتایەکا ب تنێ دگەهینیت.

ئەگەر بەرسڤا پرسیارا ئێکێ نەرێ بیت ئەڤە ئەو زمان (زمانێ کت)ـە، کو د ڤان زماناندا هەتا چەمکێن رێزمانیژی ب هاریکارییا پەیڤێن جۆدا کو دابەشی یەکەیێن بچووکتر نابن دهێنە دەربڕین. چینی و ڤێتنامی ژ ڤی جۆرینە. د ماندەریدا ta bui yogdao chifan کو وەرگێڕانا پەیڤ ب پەیڤ دبیتە he no can use knife eat rice.

د زمانێن نووسەکدا پەیڤ دابەشی یەکەیێن بچوکتر (مۆرفیم) دبیت کو سنوورەکێ دیار دناڤبەرا واندا هەیە و هەر واتایەکا رێزمانی ب هاریکارییا مۆرفیمەکا جۆداڤە دهێتە دەربڕین. بۆ نموونە ژاپونی tabe - rarera - sase کو وەرگێڕانا وێ دبیتە eat-

- ru و **شیان** = rare **، ئەگەریّ** **بوونە** = sase **، خوارن** - tabe can cause to someon - **نیشانا زمانیّ نهایە.**

د زمانێن گەردانکریدا، سنووریّ دناڤبەرا مۆرفیمان دیار نینە و مۆرفیم دشێن پتر ژ واتایەکا ڕێزمانی بگەهینن، بۆ نموونە د لاتینیدا plaribus**، پاشگریّ** ibus - **د ئێك دەمدا نیشانا (کوم)یّ و دۆخیّ کومپلیمنت** - complement **(ب، بۆ، ژ) ـە (وەکی د دروشمیّ** e plaribus anam - **د ناڤ کۆمێدا ئێك کەسدا دهێتە دیتن).**

دزمانێن (ب سەرێکڤە) دا چەند مۆرفیم بۆ دروستکرنا پەیڤێن لێکدای دکەڤنە ب ڕەخ ئێکڤە، و دشێن وەکی ڕستەیەکا تەواو کاربکەن. بۆ نموونە د زمانیّ چوچکیدا ta - mey - na - levta - tɒpa - arkan **(کەسیّ ئێکیّ - مەزن - سەر - ئیشان - کرن)، (من سەرئێشەکا مەزن هەیە).**

ئەڤ دیاردەیە ب تنیّ د زمانێن ڕۆژهەلاتا دووردا ناهێتە دیتن بەلکو ئەڤ دیاردەیە د زمانێن ئەمریکی و ئوسترالیایی ژیدا دهێتە دیتن، واتە ئەوا د ئێك ڕستەدا دهێتە گوتن د شیاندا هەیە، ب پەیڤەکا لێکدایژی بهێتە گوتن. (برنارد کمری: ١٣٨٧: ٦٨).

ژمارا زمانێن جیهانیّ:

دهێتە تەخمێنکرن کو نێزیکی (٤) هزار هەتا (٦) هزار زمانان ل جیهانیّ هەنە، لێ هەتا نها ڕێککەفتنەکا تەواو ل سەر ژمارا زمانان نینە. ئەگەر ژی ئەڤەنە کو پرانییا ڤان زمانان ڕێزمان و فەرهەنگ بۆ نەهاتینە نڤێسین، هەتا جودا کرنا زمانەکی ژ زمانەکێ دن بزحمەتە، هەروەسان ئێك زمان دشێت چەندین ناڤ هەبن، کو ئەڤە ژی بریتییە ژ ناڤیّ دیالێکتێن ویّ. هەر وەسان دشێت چەندین زمانانژی ئێك ناڤ هەبیت. (گرور هادسن٤٩٦ : ١٣٨٣).

زێدەباری هندیّ کو زانیارییێن مە ل دور هەموو زمانان گەلەك کێمن و مە زانیاری ل سەر هەموویان نینن. بۆ نموونە هەتا ڤیّ داوییّ زمانڤانان زانیارییەکا زۆر ل سەر زمانێن ڕەسەنێن ئەفریقی و ئەمریکا باکوور نەبوون و هەتا نها ژی مە زانیاری یێن تەواو ل سەر زمانێن ئەمریکا باشوور و ئوسترالیا و گینا نوو نینن. (ویلیام اگرادی: ١٣٨٤: ٣٦٩).

ب تایبەت سیّ دۆخ هەنە کو دبنە ئاستەنگ د ڕێکا دیارکرنا ژمارا زماناندا ل جیهانیّ:

١ - دۆخێ ژ جورێ چینی:

چەندین زمانێن جودا دشێن ب ئێك زمان بهێنە هژمارتن. ئەڤە ئەو جورێن زمانینە كو د هەڤدوو دگەهن و ئەم ب دیالێكتێن ئێك زمان دهەژمێرین. بۆ نموونە ئنگلیزییا ئەمریكی و ئنگلیزییا بریتانی. لێ ئەو جورێن كو هەڤدوو ناگەهن زمانێن جیاوازن. بۆ نموونە چینیا ماندەرین و كانتۆنی كو پرانییا جاران ب (زمانێ چینی) دهێنە نیاسین، ئەڤەژی ژبەر وێ ئیكگرتنا سیاسییە، كو ئەڤە ماوەیەكێ درێژە دناڤبەرا ئاخافتنكەرێن ڤان زماناندا هەیە، هەروەسان ژ بەر ڤێ راستییێ كو ئەو سیستەمەكێ رێنڤیسێ یێ وەكهەڤ بكاردهینن، لەوا چینییا ماندەرین و كانتۆنی و ژمارەكا زمانێن دنێن تەواو جیاواز كو هندەك ژ وانان ئاخڤتنكەرێن زۆر ژی هەنە، بۆ نموونە شانگهای وتایوانی ب (زمانێ چینی) دهێنە هژمارتن.

٢ - دۆخێ ژ جۆرێ سوئیدی/ نورویژی:

جورێن كو د هەڤدوو دگەهن هندەك جاران مینا زمانێن جیاواز دهێنە هژمارتن، ب تایبەتی ئەگەر ئاخڤتنكەرێن ڤان جوران ژلایێ سیاسیڤە ژ هەڤدوو جودا بن؛ بۆ نموونە زمانێ سوئیدی و نورویژی دیالێكتێن ئێك زمانن. نموونەكا دن زمانێ هندی (هندستان) و ئوردو (پاكستان)یە كو د بنەرتدا ئێك زمانە ب دوو ناڤان و ل وەلاتێن جیاواز و ب مفا وەرگرتنا ژ رێنڤێسین جیاواز دهێتە بكارهینان. زمانێ هندی ب رێنڤیسا (دوانا گاری) دهێتە نڤێسین و زمانێ ئوردو كو پرانییا وان موسولمانن، ب رێنڤیسا عەرەبی دهێتە نڤێسین.

٣ - دۆخێن ژ جۆرێ عەرەبی:

هندەك جاران تێگەهشتن د ناڤبەرا جورێ (فەرمی یان ستاندەر) و جورێ (ناوچەیی یان ئاسایی) یێ زمانەكیدا دروست نابیت. ئەڤ جورە ب (diglossia دوو شێوە زمانی) دهێتە نیاسین، و ل پرانییا وەلاتێن جیهانێ هەیە. بۆ نموونە پارێزەرەكی

ل بەر چاڤ بگرن ،کو ئاخفتنێن وی گرێدای حقوقینە و ل گەل پارێزەرێن دن دئاخڤیت، ئەگەر زارۆکێن وی گوهێ خوە بدەنێ ئەڤە تێناگەهن و ئەو ب خو ژی ئەگەر زارۆکێن وی یێن گەنج ب هەڤرا بپەیڤن ب تەواوی د وان ناگەهیت. (دوو شیوە زمانی) ل جیهانا عەرەبیدا د بەرزترین ئاست دایە، واتە جیاوازی هەیە دناڤبەرا زمانێ رۆژانە و زمانێ فەرمی یێ رادیو و تەلەفزیونێدا. ئەڤە وەسان دهێتە بەر چاڤ کو دوو زمانێن جیاواز بن. ل گەل ڤێ چەندێژی، ئاخفتنکەرێن عەرەب ب هەر دوو جورێن زمانی دئاخڤن، و د ئەنجامدا هەڤدوو دگەهن و تێکنەگەهەشتن د ناڤبەرا وان دوو جوراندا کێمە. (گرور هادسن: ١٣٨٣: ٤٩٧).

- خێزانێن زمانی - family of languages :

کۆمەکا زمانانە کو ژ (دایک)ـەکا هەڤپشك جودا دبن، زمانێن جودا بووی ب (زمانێن کچ) و (خوشکێن) هەڤ دهێنە نیاسین. نیشاندانا ڤان زمانان ل سەر هێلکاریێ ب دارا خێزانی (family tree) دهێتە نیاسین. (ابراهیم چنگی :١٣٨٢: ١٥٦).

١ - *خێزانا زمانێ هند و ئەوروپی:*

خێزانا زمانێ هندو ئەوروپی مەزنترین خێزانا زمانییە کو پرانییا زمانێن ئەوروپی، ئەمریکی و پشکەکا مەزن ژ ئاسیایێ ب خوەڤەدگریت. شارستانییا هندو ئەورۆپییا دەستپێکێ نێزیکی ٣ هزار سالان بەری زایینێ ل رۆژهەلاتا ئەورورپایێ بەلاڤ بوویە و (٥٠٠) سالان پشتی هینگێ ژ هەڤ بژالە بوویە و خەلکێ وێ کوچبەری جهێن جودا جودا بووینە. زێدێ دەستپێکیێ وان ل دەڤەرەکێ بوو یا کو دکەڤیتە دەڤەرا قەفقازیا ل باشورێ ئەرمەنستان، ئازەربایجان و گورجستانێ. وێنێ ژێری ڤێ کۆچێ نیشانددەت:

لێ بۆچوونەکا دن هەیە کو زێدێ دەستپێکییا وان هەتا باکوورێ دەریا رەش دبەتە سەری. وێنێ ژێری زێدێ گەلێن هندو ئەوروپی ل ٣٥٠٠ سالن بەری نها ل دویڤ نێرینا دووێ نیشانددەت.

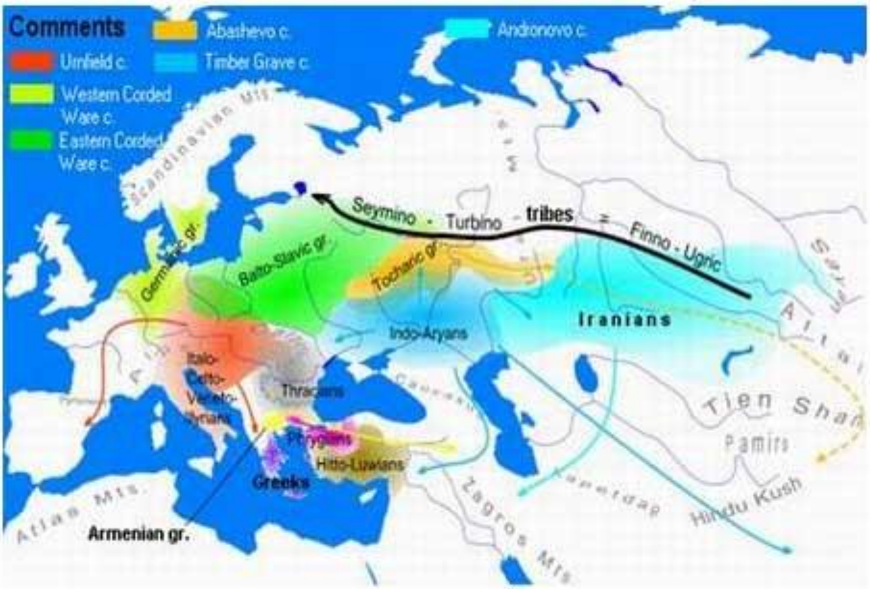

ئەڤ گەلە ژبەر کێمبوونا ژێدەرێ ژیانێ و رەنگەژی ژبەر هێرشا گەلێن جیران ب نەچاری کۆچکرینە. ڤی خەلکی د گوتنە خوە ئارییایی[1] (واتە شەریف، خوەشناڤ و ب هەیبەت) چونکی وان بۆ هەر جهێ کۆچدکر، ئەڤە زمان و کەلتوورێ وان زالدبوو.

خێزانا زمانێ (هندو ئەوروپی) یان ئاری دابەشی (٤) ژێر خێزانێن دن دبیت، ئەوژی:

١ - ژێر خێزانا زمانێن ئەوروپی

٢ - ژێر خێزانا زمانێن هیندی

٣ - ژێر خێزانا زمانێن ئیرانی

٤ - ژێر خێزانا زمانێن هیندو هیتی (رەفیق شوانی : ٢٠٠٨: ١٨).

کۆمەلا زمانێ ئاری هند و ئەوروپی لدویڤ خزماتییێ)

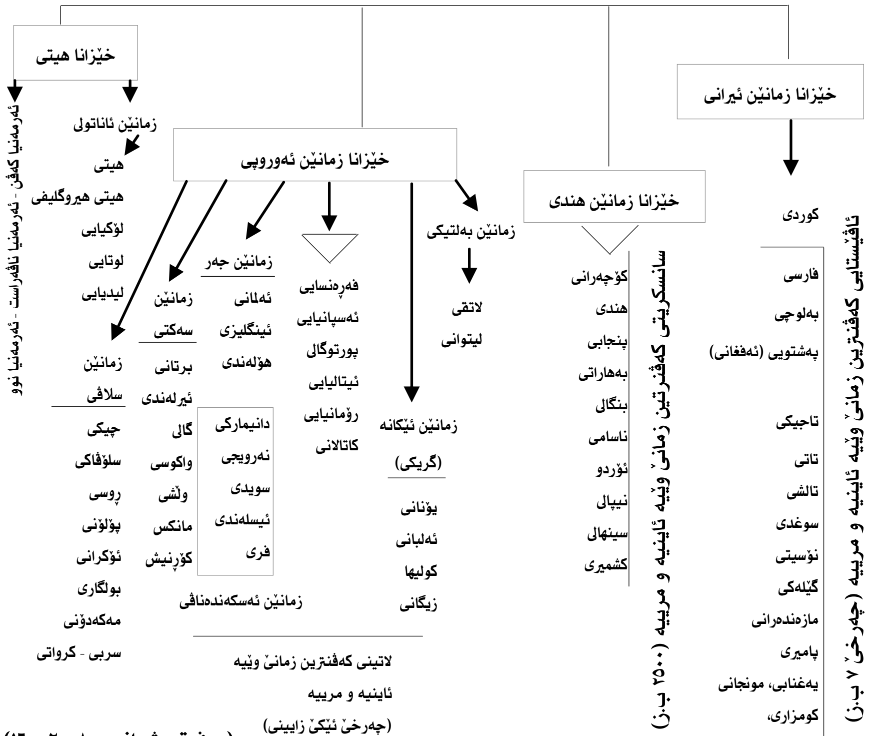

(رەفیق شوانی : ٢٠٠٨ : ١٦).

---

(١) د هندەك ژێدەراندا هاتییە، کو پەیڤا (ئاری) ب واتا (جوان) دهێت.

١ - ژێر خێزانا زمانێن ئیرانی:

د کەڤیتە دەڤەرەکا بەرفرەهـ ل رۆژئاڤا ئاسیا و باشوورێ ئاسیا، هەروەسان دەڤەرەکا بەرفرەهـ ژ هیندێ هەتا سریلانکا و مالداڤیا ڤەدگەریت. ئەڤ ژێر خێزانە هەروەسان ل وەلاتێن (کوردستان، ئیران، ئەفغانستان، ئازربایجان و سۆڤیەتا بەرێ و ئەرمەنستان، تاجیکستان، کوردێن گورجستانێ، دەوروبەرێن قەفقازیا) بکاردهێت. (رەفیق شوانی : ٢٠٠٨ : ٢٦)

ئەڤ خێزانە د سێ قۆناغاندا دەرباز بوویە، واتە (زمانێن ئیرانییێن کەڤن، ناڤەڕاست ونوو).

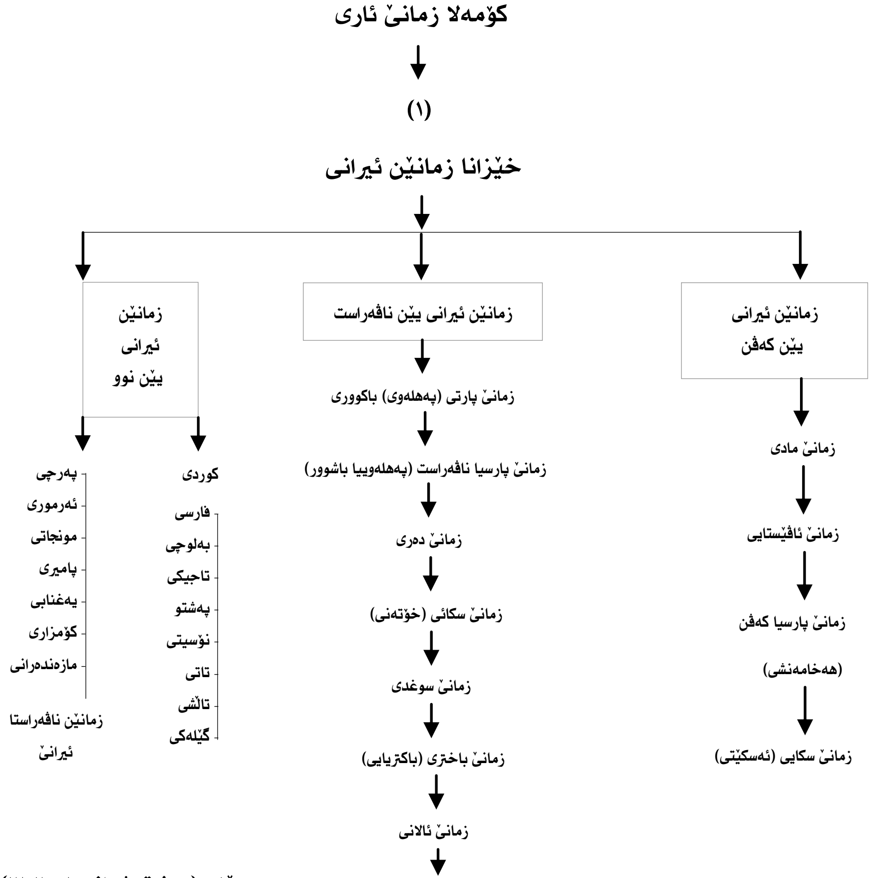

وێنە (رەفیق شوانی:٢٠٠٨:٢٨)

٢ - ژێر خێزانا زمانێن هیندی:

ئەڤ خێزانە ژی د سێ قۆناغێن دیروکیدا دەرباز بوویە. واتە قۆناغا (کەڤن، ناڤەراست، نوو) قۆناغا کەڤن بریتیبوو ژ زمانێن هیندی یێن کەڤن و زمانێ سانکریتی کو دگەل زمانێن ئیرانییێن کەڤندا دوو لقێن بنەرەتیییێن خێزانا زمانێن ئاری پێکدهینین.

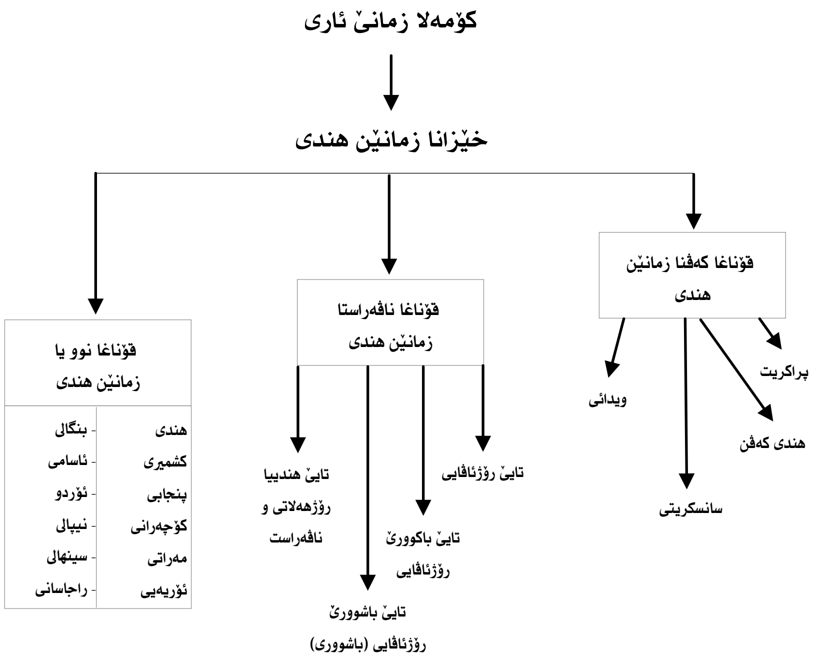

(رەفیق شوانی : ٢٠٠٨:٣٢)

٣ - ژێر خێزانا زمانێن ئەوروپی:

پرانییا وەلاتێن ئەوروپی ڤەدگریت، ئاکنجییێن ئەوروپاییێ، ئەمریکا، ئوستڕالیا و باشوورێ ئەفریقا ژبلی ژمارەکا کێم ژ خەلکێ ئەوروپاییێ مینا (باسك فین (فینی)، مەجەر و تۆرکیا پێ دئاخڤن. هەروەسان ئەڤ ژێر خێزانە شییایە جهێ زمانێ رەسەنێ هندیێن سوورێن ئەمریکا و زمانێ ئاکنجییێن رەسەنێن ئوستڕالیا و باشورێ ئەفریقیاییێ بگرن، هەروەسان ل روسیا (ل سوڤیەتیا بەرێ)، ل وەلاتێن بەلکان (چیك، سلوڤاك، سربیا، کرواتیا، ئەلبانیا، یونان، پولونیا، ئوکرانیا، بولغاریا نوی، مەکدونیا) وەلاتێن پشتی دەریا بەلتیك (لاتڤیا، لیتۆنیا، بروسیا کەڤن) ئەوروپا رۆژئاڤا (هولەندا، ئەلمانیا، ئینگلتەرا، ولاتێن ئسکەندیناڤی) ل وەلاتێن لاتینی زمان (فرەنسا، ئیسپانیا، پورتۆگال، ئیتالیا، رومانیا) ل وەلاتێ (ئیرلەندا،گالی، ولش، واکوس.... ئەرمەنستان ئەناتۆلیا) بکار دهێت. (رفیق شوانی: ٢٠٠٨:٣٣)

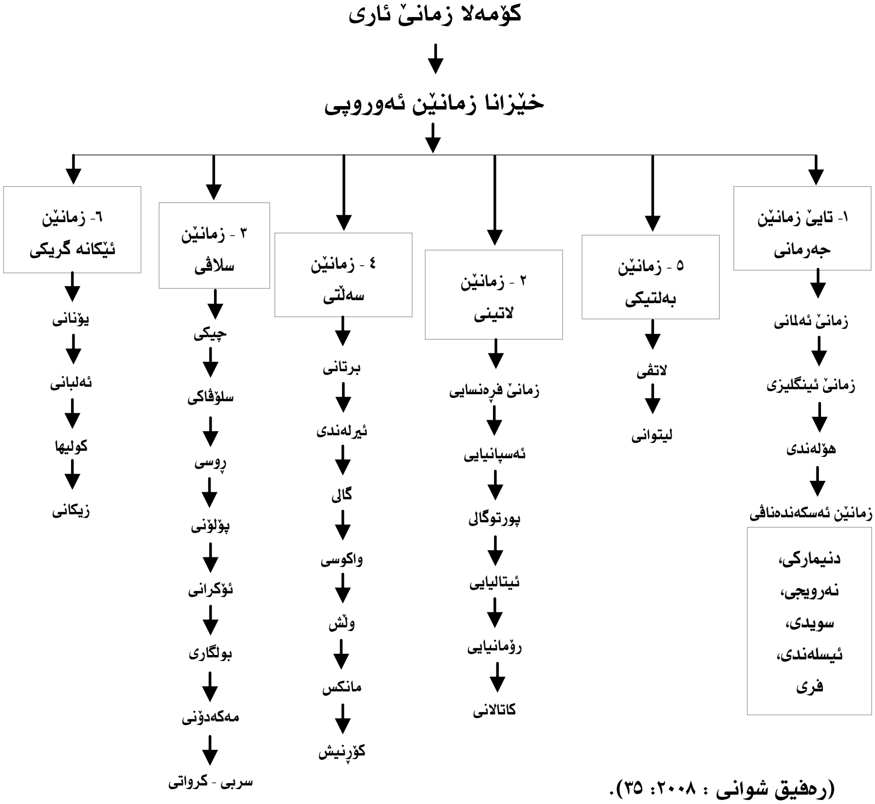

(رەفیق شوانی : ٢٠٠٨: ٣٥).

٤ - ژێر خێزانا زمانێن هیندو هێتی:

ئەڤ ژێر خێزانە زمانێن ئەناتۆلی و ئەرمەنی ڤەدگریت، هەر ئێكێژی زمانێن دن ژێڤە دبن. ئەڤ دوو زمانە پاشمایێ زمانێ هیتینە و مللەتێ هیتی وەكی نەتەوە و مللەتێن دنێن ڤێ خێزانێ ئاری نەژادن. (شوانی: ٢٠٠٨: ٣٦).

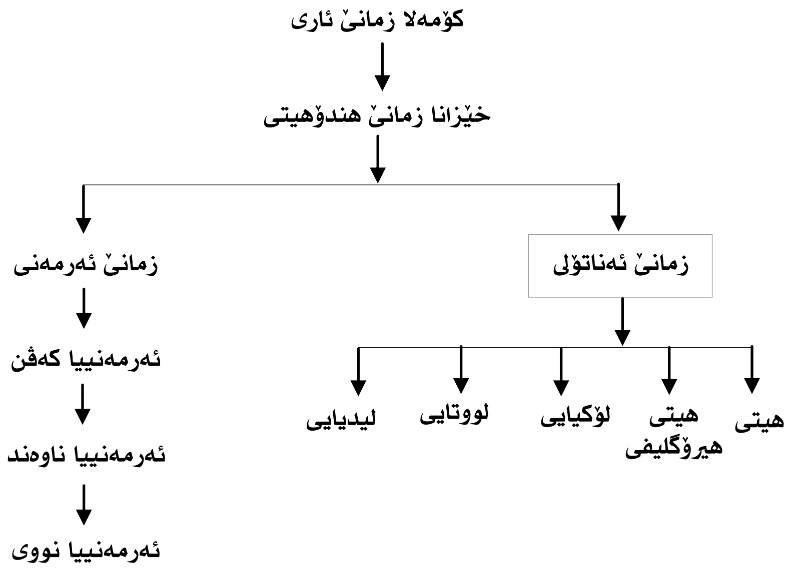

(رەفیق شوانی : ٢٠٠٨ : ٣٨).

تایبەتمەندییێن زمانێن هندو ئەوروپی:

١ - ژمارا پەیڤ کەرەستێن نەگور مینا(بەند، ئامرازین خستنەرسەر....) کێمترە ژ وان پەیڤان یێن دهێنە گەردانکرن مینا (ناڤ، جهناڤ، کار)ان.

٢ - ئەڤ جۆرێن گەردانکرنێ مینا (نیشانێن کۆمکرنێ، گەردانکرنا کاری و هتد....) هندەك جاران رەگێ پەیڤان هند دگوهۆڕن کو ناهێنە نیاسین.

٣ - کەرەستێ ڤان گەردانکرنان رەنگە د ئێك دەمدا هەلگرێ چەندین ئەرکێن رێزمانی بن. بۆ نموونە د زمانێ فرەنسیدا، ئەو کارێ کو داوی ب (ons) دهێ، نیشاندەرێ (کەسێ ئێکێ) هەروەسان (کۆم)ێ یە.

٤ - ئەڤ جۆرە گەردانکرنە هەموو جارێ دکەڤنە داوییا پەیڤێ و چ جاران ل دەستپێکا پەیڤێ ناهێن.

٥ - کار ب تنێ ل دویڤ بکەری دهێتە گەردانکرن و بەرکاری چ رۆلەك د گەردانکرنا کاریدا نینە.

٦ - پەیڤ هەتا رادەیەکی د رستێدا خودان سەربخۆییا خوەنە، رێزکرنا پەیڤان ب نەچاری و هەلگرێ چەمکەکێ تایبەت نینە. پرانییا جاران ئەو پەیڤا کو مەبەستە و جەخت ل سەر دهێتە کرن ل دەستپێکا رستێ دهێت و هەڤالناڤ و تەواوکەر بەری تەواوکراوی دهێن.

٧ - د شیاندا هەیە نیشانا پرسیارێ بکار نەهێت و پرسیارکرن ب تێکدانا رێزا پەیڤان دروستدبیت.

٨ - ژلایێ پێکهینان و دروستکرنا پەیڤێن جودا ژ رەگەکی ب تنێڤە گەلەکا زەنگینە.

٩ - هندەك جاران د ناڤبەرا پەیڤێن خودان رەگەکێ هەڤپشکدا، جیاوازییا دەنگی هەیە. بۆ نموونە، کارێن ناوێزەییێن (sung - sang - sing) د زمانێ ئنگلیزیدا یان پەیڤێن clef (کلیل)، clavier (دوگمە، پیانو)، inclure (گونجاندن)، د زمانێ فرەنسیدا، ژ رەگێ لاتینییێ (claudere) ب واتا (گرێدان) هاتینە وەرگرتن. (میشل مالرب:١٣٨٢ : ١٥٧ - ١٥٨).

چ ژڤان تایبەتمەندییان ب تنێ تایبەت ب زمانێ هندو ئەوروپی نینن، لێ هەبوونا هەموو ڤان تایبەتمەندییان د زمانەکیدا، پیڤەرەکێ باشە بۆ سەلماندنا هندێ کو هەڤ خێزانا زمانیێن هندو ئەوروپییە.

ئەڤ تایبەتمەندییە هەموو جاران ب تەواوی ناهێتە دیتن و هندەك تایبەتمەندی تایبەتن ب زمانێن کەڤنێن هندو ئەوروپی و ب تەواوی یان پشکەك ژێ ژناڤچووینە. د زمانێن کەڤنێن هندو ئەوروپیدا (٨) دۆخێن دارشتنێ هەبوون کو د زمانێن سلاڤیدا هەموو و د زمانێ ئەلمانیدا نیڤەك هاتینە پاراستن، لێ د زمانێن نوو یێن لاتینیدا ب تەواوی ژناڤچووینە.

ئەڤ گوهۆڕینە بوویە ئەگەرێ جێگیربوونا جهێ سترێسێ د پەیڤێدا و بوویە ئەگەرێ پەیدابوونا هندەك کەرستێن دنێن رێزمانی بۆ نموونە د زمانێ فرەنسیدا، دۆخی پرێپۆزیشن ب (de) دهێتە نیشاندان.

زمانێن هندو ئەوروپی خودان دوو گرۆپێن ناڤان بوون (زیندی و نە زیندی) کو یا ئێکێ بوویە نێر و مێ و یا دووێ ژی بوویە (بێ لایەن) کو د ڤی گرۆپێ زمانیدا ژبلی د زمانێن سلاڤی و جێرمەنیدا، هێدی هێدی یا ژناڤدچیت. (میشل مالرب: ١٣٨٢ : ١٥٨).

٢ - *زمانێن دراڤیدی:*

تابەتمەندیێن گرێدای رێزمانا زمانێ دراڤیدی، بریتینە ژ:

١ - بکارهینانا پریپوزیشنێن ل داویێ دهێن ل شوونا پریپوزشینێن ل پێشیێ دهێن.

٢ - ناڤ دهێتە دارشتن و هەر ناڤەکی (٨) دۆخ هەنە.

٣ - هەبوونا سێ نڤشێن (نێر، مێ، بێ لایەن) کو د جهناڤێ کەسیدا ب تەواوی دیارن. ئەڤ سیستەمە ژ زمانێ سانسکریت هاتییە وەرگرتن.

٤ - هەبوونا پاشگرەکی بۆ کۆمکرنا ناڤ و جهناڤان.

٥ - هەبوونا دوو جهناڤێن کەسێ ئێکێ کۆ، کو ئێك (وەرگرە) و یێ دن نە.

٦ - هەبوونا سیستەمەکێ دەولەمەند بۆ گەردانکرنا کاری.

٧ - کار ل داویا رستێ دهێت و هەڤالناڤ بەری ناڤی دهێت.

٨ - نەبوونا ئاوازان.

٩ - نەبوونا پێشگر و ناڤگران.

١٠ - نەبوونا (ژمارا جووت - مثنى) بەروڤاژى زمانێن هندو ئەوروپى.

١١ - جهـ گوهۆڕینا رستێن پارستە ل گەل دۆخى وەسفى.(میشل مالرب: ١٣٨٢ : ٢٤٥).

هەموو ڤان تایبەتمەندییان ژبلی هەبوونا دوو جهناڤان بۆ کەسێ ئێکێ کۆ و نەبوونا (ژمارا جووت - مثنى)، د زمانێن هندو ئەوروپى یێن هندا باکوور ژیدا د هێنە دیتن.

نها پرسیار ئەڤەیە ئەرێ زمانێن دراڤیدی گەلەك ژ زمانێن هندو ئەوروپى دوورن؟

زمانڤان هەبوونا خزمایەتیێ دناڤبەرا واندا رەتدکەن، چونکی ژ لایێ پەیڤانڤە گەلەك ژ هەڤ دوورن. لێ ژ لایێ پێکهاتا هزریڤە لێکچوونەك دناڤبەرا هەر دوویاندا هەیە و رێزمان ڤێ چەندێ نیشانددەت، لێ ژلایێ پەیڤانڤە جیاوازییەکا بنەرەتی د ناڤبەرا واندا هەیە. (میشل مالرب: ١٣٨٢ : ٢٤٦).

ئەڤە ماوەیەکە ب تایبەتی ژ لایێ لایەنگرێن ئاینێ برەهماییڤە پەیڤ ژ سانسکریتی دهێنە وەرگرتن و بکارهینانا ڤان پەیڤان نیشانا چینا خویندەوارە. (میشل مالرب: ١٣٨٢ : ٢٤٦).

چوار زمانێن هندا باشوور کو خزمایەتییەکا نێزیك ل گەل هەڤدوو هەیە، بناغێ گرۆپێ زمانێن دراڤیدی پێکدهینن: (تامیل، تلوگو، مالایالم و کەناری). ئەڤ چوار زمانە ژ زمانێن یاسایی یێن هندێ دهێنە هژمارتن. هندەك زمانێن دنێن دراڤیدی هەنە مینا (گوندی و کویی) کو (٥) میلیۆن کەس پێ دئاخڤن و بەرەڤ نەمانێ دچن.

برەهمایی (تاك زمانێ) پاکستانێ کو ب تنێ چەند سەد هزار کەس پێ دئاخڤن، ژ ڤی گرۆپییە. (میشل مالرب: ١٣٨٦ : ٢٤١).

ئەڤە نیشانددەن کو سنوورێ زمانێن دراڤیدی بەری کۆچکرنا گەلێن هندو ئەوروپى هەتا باکوورێ هندێژی چوویە یان (برەهمایی) زمانێ کۆچبەران بوویە. رەگێ گەلەك پەیڤێن زمانێ برەهمایی خودان رەگێن فارسییە. (میشل مالرب: ١٣٨٦ : ٢٤١).

تایبەتمەندییێن زمانێن دراڤیدی:

رێزمان و پەیڤێن دراڤیدی گەلەك نێزیکی هەڤن، پەیوەندییا زمانی د ناڤەرا ئاخڤتنکەرێن زمانێن دراڤیدیدا ب فێر بوونەکا کێم یا بساناهییە. بۆ ڤێ چەندێ ئەو کەسێ کو ئێك ژ زمانێن دراڤیدی بزانیت دشێت بساناهی ب زمانێن دنێن ڤی گرۆپی باخڤیت. بکارهینانا ئەلفابێیێن جیاواز د ڤان زماناندا بوویە ئەگەرێ ئاستەنگان. ئەلفابێیێن (تلوگو و کەناری) نێزیکی هەڤن و ئەلفابێیا (مالایالم) نێزیکی ئەلفابێیا (تامیل)ـە. هەموو ئەڤ ئەلفابێیە ل دویڤ بنەماییێن ئالفابێیێن هندییا باکوور دروستبووینە. ژ لایێ فۆنەتیکێڤە زمانێن دراڤیدی هنەك ب زەحمەترن ژ زمانێن هندا باکوور. زمانێن دراڤیدی ب تەواوی ناهێن ب لێڤکرن و ئاخڤتنکەرێن ڤان زمانان ب لەز دئاخڤن.

هندەك دەنگێن دراڤیدێ د زمانێ فرەنسیدا بەرامبەر نینن و ناهێنە ب لێڤکرن، بۆ نموونە دزمانێ (تامیل) دا زێدەباری (r)و (z)، پیتەکا دن هەیە کو ب شێوێ (zz) دهێتە نڤێسین و ب لێڤکرنا وێ دکەڤیتە دناڤبەرا وان دوو دەنگاندا. هەر وەسان سترێسا ب هێزا ل سەر پیتا (r) کو ب شێوێ (rr) و هەتا رادەیەکی (trr) دهێتە ب لێڤکرن. ب شێوەیەکی گشتی سیستەمێ دەنگیێ زمانێن دراڤیدی جیاوازییەکا مەزن دگەل سیستەمێ دەنگیێ زمانێن هندو ئەوروپیدا نینە. (میشل مالرب: ١٣٨٦: ٢٤١).

خێزانا زمانێن دراڤیدی

تلوگو
مالایالم
تامیل
کەناری
گوندی
کویی

برەهمایی

(برنارد کمری:١٣٨٧: ٧٥)

٣ - *زمانێن نووسەك:*

زاراڤێ نووسەك چەمكەكێ زمانڤانی هەیە و پێشگر ب رێز ل سەر بناغێ پەیڤێ دهێنە زێدەكرن، د ڤان زماناندا ب مشەیی مفا ژ پەیڤێن دوو یان چەند مۆرفیمی دهێتە وەرگرتن (رەگەك و یەك یان چەند گیرەكان). د ڤان زماناندا گیرەك ب ساناهی دهێنە نیاسین و ب تنێ بهایەكێ رێزمانی نیشانددەن. (ویلیام گرادی: ١٣٨٤ : ٣٧٨).

زمانێن نووسەك دكەڤنە هەمبەری زمانێن گەردانكری، چونكی د ڤان زماناندا پێشگر چ گوهۆڕینەكێ ل بناغەی ناكەت. لێ د زمانێن گەردانكریدا مینا زمانێن هندو ئەوروپی و ب تایبەتی د زمانێ فرەنسیدا هندەك پێشگر مینا كەرەستێن گەردانكرنا كاری، ڤان گوهۆڕینان دروستدكەن (ferai،fis،airef) لێ ئەڤ تایبەتمەندییە بۆ دیاركرنا خزماتیێ دناڤبەرا واندا بەس نینە. (میشل مالرب: ٢٦٧ : ١٣٨٦). ژلاییێ پێكهاتێڤە د ناڤبەرا ڤان زماناندا هندەك لێكچوون هەنە (نەبوونا ئاوازان، هەبوونا سیستەمەكێ كارییێ بەرفرەه، بكارهینانا بەرفرەها پێشگران، نووسەك بوونا زۆربە یان....). ئەڤ لێكچوونە خزماتییا دناڤبەرا واندا نیشانددەت، لێ ئەڤ خزماتییە ژلاییێ دەمیڤە هند دوورە كو بەلگێن هەی ڤێ چەندێ نەشێن بسەلینن، لێ ب تنێ دشێین بێژین د سیستەمێ ڤان جورە زماناندا، هەماهەنگییەكا بنەرەتی هەیە. ئەڤ چەندە بیرۆكا دیارنەبوونا (زێدێ هەڤپشك) دووپاتدكەن. (میشل مالرب: ٢٦٨ : ١٣٨٦).

خێزانا زمانێن نووسەك

- تۆركی
- باسكی
- زمانێن رەسەنێن ئەمریكەی
  - ئسكیمۆیی
  - ناهوئاتل یان ئازتەكی
  - كیچوایی
  - ئایمارا
  - گوارانی
- مەگولی
- زمانێ فەنلەندی - ئوگریایی
  - فەنلەندی
  - مەجارستانی
- ژاپۆنی
- كۆری

٤ - *زمانێن (سامی، حامی و کوشی):*

ناڤێ سام و حام ژ داهێنانا زمانڤانان بوویه، و ژ ناڤێ سام و حامێ کوڕێن نوحی هاتینه وەرگرتن. ئێك ژ کوڕێن سامی ژی ب ناڤێ ئارام ناڤێ خوە دایە ئارامیان و زمانێ وان زمانێ مەسیحی دهینیتە هزرا مە. زمانێ ئارامی نها ب تنێ چەند هزار ئاخڤتنکەر هەنە، کو ل گوندێن باکوورێ دیمەشقێ دژین.

ناڤێ (ئیبر)ێ کورێ ئارامی ژی رەنگە ژێدەرێ ناڤێ عبری بیت. (کوش) ژی ئێکە ژ کوڕێن حامی و نەڤیێن وی رەنگە ل باشوورێ مسرێ د ئاکنجی بوونە و ناڤێ خوە ب زمانێن کوشی دایە. کوش ناڤەك بوویە کو مسریان دگوتنە ئیتیوپیان. (میشل مالرب: ٢٤٥ : ١٣٨٦).

تایبەتمەندیێن زمانێن (سامی، حامی و کوشی)

١ - سیستەمەکێ گەلەك تەواوێ کونسۆنانتان هەیە، گەلەك ژ کونسۆنانتان ل گەورییێ دهێنە ب لێڤکرن، هەروەسان کونسۆنانتێن (جەختکرنێ) ژی هەنە کو ل دەمێ ب لێڤکرنێدا هەوایێ پتر ژ دەڤی دەردکەڤیت.

٢ - دروستکرنا پەیڤان پتر ب رێکا دەولەمەندکرنا رەگەکێ سی پیتی دهێتە ئەنجامدان.

٣ - مێ پرانییا جاران ب هاریکارییا پیتا (t) چ وەك پێشگر یان چ وەك پاشگر ژ نێر دهێتە وەرگرتن.

٤ - جهناڤێن بەرکاری و خاوەنی کو وەکی پێشگران ل سەر کاری یان ناڤی دهێتە زێدەکرن، گەلەك وەکی جهناڤێن کەسی یێن سەربخۆنە.

٥ - جهێ کاری پتر ل دەستپێکا رستێیە و رستێن پارستە دکەڤنە پشتی رستا سەرەکی.

هەروەسان زمانێن سامی خودان ژێدەرەکێ گرنگن ژ پەیڤێن هەڤپشك، لێ دیارکرنا ژێدەرێ ڤان پەیڤان کا ئەرێ ژ زمانێ دایکێنە یان ژی ژ زمانێن دنێن ڤی گرۆپینە کارەکی ب ساناهی نینە. (میشل مالرب: ٢٥١ : ١٣٨٦).

خێزانا زمانێن (سامی، حامی و کوشی)

- عیبری
- عەرەبی
- بەرەبری
  - هۆزی
  - چلۆ - تاشك
  - ریفی یان تاماژی
  - بەبەری یێن مەراکش
  - تەوارقی یێن سەحرایێ
- مالتی
  - زارەکێ عەرەبی یە
- ئەمهەر

٥ - زمانێن ئاوازەدار:

تۆن یان ئاوازەداری واتە چالاکبوونا بەرز و نزمی (بەرز و نزمییا فشارا هەوایێ ژ سیهان دەردکەڤیت) یا زمانی د ئاستێ پەیڤێدا. تۆن ل دویڤ رەوتا (بەرزی و نزمی) و (ئاراستا بەرزی و نزمیێ)، (رابوون ل هەمبەر کەفتنێ)، و (زنجیرێن ئالۆزتر مینا(رابوون - کەفتن)) دهێتە پۆلینکرن. تۆن د زمانێن ئاوازەداریدا (Tone language) ئێکە ژ وان تایبەتمەندییێن کو واتا پەیڤێ دیاردکەت. (ابراهیم چگنی: ١٣٨٢ : ٤٥٤).

تایبەتمەندییێن زمانێن ئاوازەدار ل ئاسیایێ:

پشتی زمانێن هندو ئەوروپی کو نیڤەکا خەلکێ جیهانێ پێ دئاخڤن گرۆپێ زمانێن ئاوازەدار دهێت کو پتر ژ ٤/١ ئاکنجییێن جیهانێ پێ دئاخڤن. زمانێ چینی ٤/٣ ئاخڤتنکەرێن ڤی گرۆپی پێکدهینیت و یێن دن ب زمانێن تای، ڤێتنامی و زمانێن گرۆپێ(تیبتی و بورمای) دئاخڤن.

هەبوونا خزماتیێ د ناڤبەرا واندا یان هەبوونا (زێدێ هەڤپشك) ناهێتە سەلماندن، لێ هەبوونا تایبەتمەندییا (تاك بڕگەیی بوون و سیستەمێ ئاوازەداری) ژ سیمایێن ڤان زمانێن ئاوازەدارە ل ئاسیایی. د ڤان زماناندا، سیستەمێ مۆرفۆلۆژی (گەردانکرن و دارشتن) وەکی ئەوا د زمانێن گەردانکریدا هەی (د زمانێن هندو ئەورووپی و زمانێن نووسەکدا) د ڤان زماناندا نینە. ئەڤ زمانە ب زمانێن (تاك پەیڤی) دهێنە نیاسین.

ئاوازە د ڤان زماناندا گرێدای وێ بڕگێیە ئەوا دکەڤیتە سەر و نەگورە. بەروڤاژی هندەك زمانێن ئەفریقی، ئاوازا وان بهایێ رێزمانی نینە، واتە دۆخەکێ کو گوهۆڕینا ئاوازێ چەمکەکێ رێزمانی هەبیت، بۆ نموونە دزمانێ (پول)یدا ل دویڤ ئاوازا کو دکەڤیتە سەر بڕگا داوییێ (owara)چەمکێ رستێ دهێتە گۆرین (ئەو دکوژیت)، (ئەو ناکوژیت)، (وی کوشتیە). (میشل مالرب: ٣٠٩ : ١٣٨٦).

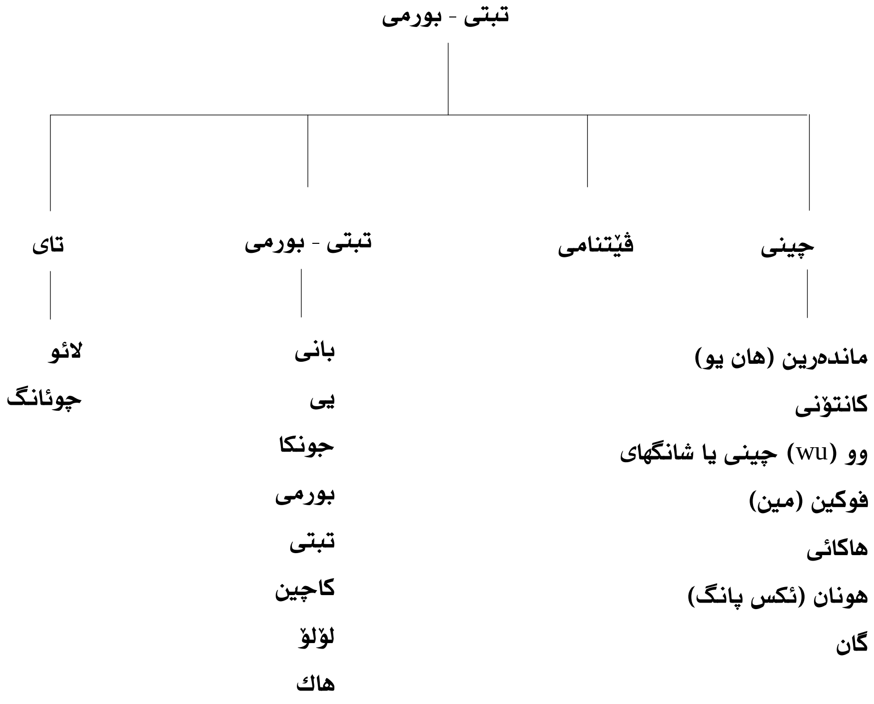

٦- زمانێن ئەندونزيايى و گرۆپێ مالزيايى - پولينزيايى:

ئەڤ زمانە رووبەرەکێ باش ژ گۆيا ئەردى داگيرکرييە. د راستيدا ئەڤ زمانە ژ (مادا گاسکار) هەتا (گزيرتا پولينزى) ڤەدگريت و ئەندونيزيا، ماليزى، فيليپين و سەنگاپوور خودان زمانێ فەرمينە. شوينەوارێن ڤى گرۆپێ ل عەشيرەتێن فورموزى، هندەك چيانشينين ڤێتنامێ وەکى (جارەيان) گزيرتا چينى يا هاينان و هەتا ل گزيرتا گووام ب ناڤێ چامورو، دهێتە ديتن.

ژمارا ئاخاڤتنکەران پتر ژ (٢٠٠) مليۆن کەسانە کو (١٤٠) مليۆن ل ئەندونزى، (٤٠) مليۆن ل فيلى پينێ، (٧)مليۆن ل ماداگاسکار، (٦) مليۆن ل ماليزى و سەنگاپوور دژين، ل ماليزى و سەنگاپوورێ کەمەنەتەوێن دن ب زمانێن کانتۆنى و تاميل دئاخڤن. پولينزى نيڤ مليۆن کەسن کو ژ وان، نێزيکى (١٠٠) هزار کەسان ئاکنجيێن پولينزييا فرەنسينە.

زمانێن پولينزيايى يێن گزيرتا ئوقيانووسا ئارام مينا (تاهيتى، ساموا، فيجى، واليس، فوتۆنا، هاوايە، و هتد....). بێ دوو دلى خزمێن مالايايى و ئەندنزيايى و ماداگاسى نە، لێ ب تەواوى ژ وان جودا بووينە و نها ب تنێ ب خزمەکا دوورا ڤان زمانان دهێتە هژمارتن.

زمانێن مالزيايى - پولينزيايى

زمانێن ئەندونزى	زمانێن پولينزى
زمانێ جاڤێيى	تاهيتى
سوندانى	ساموا
باتك	فيجى
منيانکاباو	واليس
مادورى	فوتۆنا
باليايى	هاوايى
تاگولوگ	مائورى
	هاوانيايى

٧- زمانێن دەستپێكی یێن ئوقیانووسیێ:

چ خزماتییەكا ئاشكەرا یان پەسەندكری د ناڤبەرا زمانێن ملانزیایی، پاپوایی و زمانێن رەسەنێن ئوستڕالیایێ نینە. هژمارا ڤان زمانان هند زۆرە كو هێشتا ب تەواوی نەهاتینە نیاسین.(میشل مالرب : ٣٤٩ : ١٣٨٦).

زمانێن سەرەتایی یێن ئوقیانووسیێ

ملانزیایی

پاپوایی

زمانێن رەسەنێن ئەستڕالیا

٨ - زمانێن ئەفریقا رەش:

ژمارا زمانێن وان (١٠٠٠) هەتا (٢٥٠٠) زمانانە. ئەگەرێ نەئاشكەرایی یا وان بۆ نەبوونا ڤەكۆلینان هەروەسان بۆ هەبوونا دیالێكێن زۆر دزڤریتەڤە.

ب شێوەیەكێ رێژەیی دناڤبەرا (١٠٠) هزار هەتا (٢٠٠) هزار كەسان ب هەر زمانەكی دئاخڤن، هندەك زمانان ملیونان كەس پێ دئاخڤن و هندەك ژی ب تنێ چەند هزار كەسەك پێ دئاخڤن. ب تنێ هژمارەكا كێما وان نڤێسین هەیە و زۆربەیا وان ل ژێر مەترسییا ژ ناڤچوونێنە. (میشل مالرب : ٣٥٣ : ١٣٨٦).

بۆ ڤەكۆلینا ل ڤان زمانان دوو رێك هەنە:

١ - زمانڤانی، واتە دابەشكرنا زمانان ل دووڤ لێكچوونێن زمانی كو ناهێنە ئینكاركرن، هندەك گرۆپ رەنگە ژ وان زمانان پێك بهێن كو هند گرنگ نەبن.

٢ - ڤەكۆلینا وان زمانان، كو ئاخڤتنكەرێن زۆر هەبن، و گرنگ بن. لێ ل ڤی دەمی مە بیرۆكەیەكا گشتی ل سەر زمانێن ئەفریقی نابیت. (میشل مالرب : ٣٥٦ : ١٣٨٦).

دابەشكرنا زمانڤانی

- زمانێن سوانا رۆژئاڤا و گینە: هندەك زمانێن كەنداڤێ گینەیژی ل گەل ڤی تای دهژمێرن.

- زمانێن بانا ناڤەڕاستا ئەفریقەی کو ژ ناڤەراستا نیجیریا و باکووریَ کامیروون هەتا کۆمارا ئەفریقا ناڤەڕاست بکاردهێت.
- زمانێن باکووریَ رۆژهەلاتا سوودان.
- زمانێن باشووریَ رۆژهەلاتا سوودان (باشووریَ کۆمارا سوودان)، ئەو زمانێن ب (نیلی) دهێنە نیاسین.
- زمانێن (بانتۆ): هندەك ژیَ زمانێن (چاد و خویین) کو ناکەڤنە ناڤ (٥) تایێن سەریدا د ناڤ دوو تایێن جودادا پۆلیندکەن. (میشل مالرب:١٣٨٦:٣٥٧).

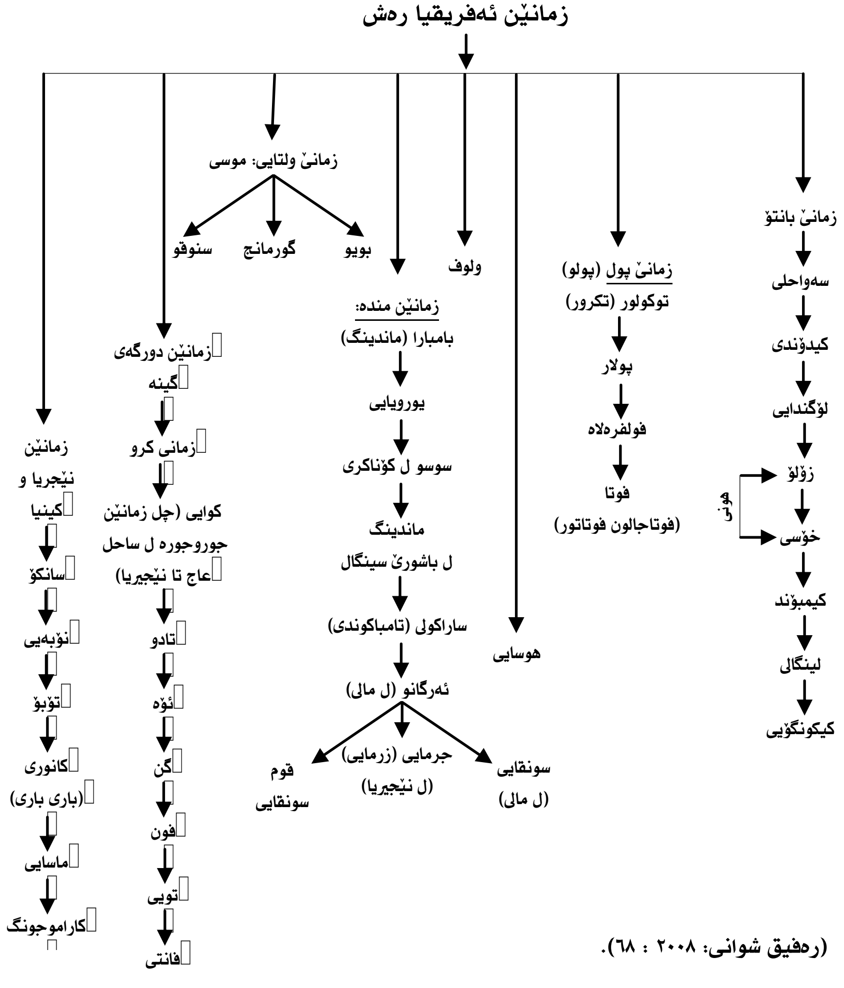

(رەفیق شوانی: ٢٠٠٨ : ٦٨).

پشكا نەهێ:

چەند بياڤێن دنێن زمانڤانييا پراكتيكى

- زمانڤانييا پەروەردەيى - Educational Linguitics :

ئەڤ زاراڤە هندەك جاران ل وەلاتێن ئێكگرتييێن ئەمريكى، وەكو لقەك ژ لقێن زمانڤانييا كارەكى دهێتە بكارهينان، زمانڤانييا پەروەردەيى ڤەكۆلينێ ل پەيوەندييا د ناڤبەرا زمان و پەروەردێ يان فێركرنێدا دكەت.(أحمد شفيق الخطيب : ٢٠٠٦ : ٤٨ - ٤٩) هەروەسا زمانڤانى هاريكارييا مامۆستايان دكەت بۆ پێشكێشكرنا پرۆگرامەكێ ژبۆ وانە گوتنا زمانى، ئەوژى ب ڤى رەنگى:

١ - وەسفەكا زانستييا دروست يا دەنگيێن زمانى، پێشكێشى مامۆستاى دكەت، ئەو دشێت مفاى ژێ وەربگريت بۆ راهينانا قوتابييێن خوە ل سەر ب لێڤكرنەكا دروست بۆ زمانى؛ ديسان بەهايێ هندەك دياردێن دەنگيێن گرنگ مينا هێز و ئاواز و راوستانێ نيشانددەت.

٢ - ڤێ بۆچوونێ ل دەڤ مامۆستايێ زمانى دروستدكەت، كو سيستەمێ دەنگى و مۆرفۆلۆجى و سينتاكسى و سيمانتيكيێن زمانى، پەيوەندى ب هەڤدووڤە هەنە، و ئەڤەژى دشێت هاريكارييا مامۆستايى بكەت، كو زمانى ب شێوەكێ رێك و پێك و پێكڤە گرێداى پێشكێشبكەت، پشتى كو يەكەيێن زمانى ب شێوەكێ دروست بەرجەستەدكەت.

٣ - ڤێ بۆچوونا نوو ل دور زمانى و پەيوەندييا وى ب جڤاكيڤە پێشكێشى مامۆستايێ زمانێ نەتەوەيى دكەت، كو زمان ب جڤاكيڤە گرێدايە، مينا داب و نەريتان.... هتد.

ئەڤەژی دبیتە ئەگەر، کو تێگەهشتنا دەڤی گرێدای بیت ب وی دەمی و دەوروبەریڤە، ئەوێ تێدا هاتییە گوتن و نڤێسین.

٤ - وێ هزرێ ل دور سروشتێ زمانێ ئالۆز دیاردکەت، کو پێدڤییە مامۆستا پێنگاڤ پێنگاڤ هزرا وی بابەتی پێشکێشی قوتابی بکەت، ئەوژی ژبەر وێ ئالوزییا زمانێ بابەتی هەی.

٥ - دیاردکەت کو زمان دیاردەکە دهێتە وەرگرتن، لەوا بۆ ماموستایان دیار دبیت، کو پێدڤییە ب وی رەنگی تەماشەی زمانی بکەن، کو دیاردەکە ب رێکا ئەزموون و راهینانەکا زێدە ب دەستڤە دهێت، ژبەر هندێ پێدڤییە ل سەر مامۆستایێ زمانی راهێنانان ل گەل قوتابیێن خوە ل دور وەرارکرنا کارمەیی یێن زمانی بکەت، وەکو ئاخفتن و گوهلێبوون و خواندن و نڤێسنێ. (نادية رمضان النجار : ٢٠١٠ : ٩٩ - ١٠٠).

- زمانڤانییا بیۆلۆجی - Biolingnitics:

زمانڤانییا بیۆلۆجی ڤەکۆلینێ ل وێ پروسێسا مێشکی دکەت، ئەوا کونترۆل ل سەر دروستکرن و بەرهەمهینانا زمانی هەی. ئەڤ لقێ زمانڤانیێ ل سەر دەستێ زانا لینبرغی پەیدابوو، ئەڤی زانای کارتێکرنەکا مەزن هەبوو بۆ گەشەکرنا تیۆرا جومسکی یا ب ناڤ و نیشان: تیۆرا دەستهەلات و بەستنێ Government and binding theary. زمانڤانییا بیۆلۆجی ل سەر ڤێ هزرێ هاتییە دامەزاندن، کو زمان چالاکییەکە ژ وان چالاکیێن سرۆشتییێن ل دەڤ مرۆڤی هەین.(نعمان بوقرة : اللسانيات اتجاهاتها و قضاياها المعاصرة: ٢٠٠٩ : ٣٠) دیسان زمانڤانییا بیۆلۆجی ڤەکۆلینێ ل وێ پەیوەندییا د ناڤبەرا لایەنێ بیۆلۆجیێ زمانی و رەفتارا مرۆڤی د پرۆسێسا پەیوەندیکرنێدا هەی دکەت. (أحمد شفيق الخطيب : ٢٠٠٦ : ٤٢).

- زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی - Ethno - Linguitics:

زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی (ئیتنی) پشت ب دەرئەنجامێن زانستێ ئەسنۆگرافیا – Ethnography دبەستیت، ئەڤ زاستە وەسفەکا ئاشکەرا و دیار بۆ رەوشەنبیرییا جڤاکەکێ دیارکری پێشکێشدکەت، بۆ ڤێ چەندێژی ل دەستپێکێ دێ فۆرمان بەلاڤکەت و دێ ب کومکرنا پێزانینان رابیت، ل قۆناغا پشتی وێدا دێ ب راڤەکرن و شرۆڤەکرنا وان پێزانینان رابیت و ئەنجامان ژ وان پێزانینان دەردئێخیت. (عبدالقادر عبدالجليل : ٢٠٠٢ : ١٩٠).

زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی ب وێ پەیوەندییا ل گەل زمانڤانییا وەسفی و زمانڤانییا تیۆریڤە هەی، جەختێ ل سەر رۆلێ زمانی د ئاراستەکرنا رەوشەنبیرییا جڤاکیدا دکەت. (عبدالقادر عبدالجليل : ٢٠٠٢ : ١٩١) دیسان جەختێ ل ڤەکۆلینا زمانی و پەیوەندییا وی ب رەفتارا ئیتنێ (العرقی) و جورێن وێ دکەت. هەروەسا ئاماژێ ب گرفتێن گرۆپێن ئیتنی ددەت و ب راڤەکرنا گرفتێن زمانی یێن وان گرۆپێن ئیتنی رادبیت. ڤی زانستی پەیوەندی ب زانستێ ئیتنی (ethnology) و ئەنترۆبۆلۆجیا (anthopogy) و جڤاکناسیێ (sociology) ڤە هەیە. لەوا ژ ئەنجامی وێ پەیوەندییا ئەسنۆلۆجی ب جڤاکناسییێڤە هەی، هندەك زمانڤان دبێژن، زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی ناڤکرنەکا دنە بۆ زمانڤانییا جڤاکی. لێ ئەوێن زمانڤانییا ئەنترۆبۆلۆجی و زمانڤانییا جڤاکی ژێکجودا دکەن دبێژن: زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی ڤەکۆلینێ ل رەوشەنبیرییا دەستپێکییا جڤاکان دکەت، لێ زمانڤانییا جڤاکی گرنگیێ ب رەوشەنبیرییا پێشکەڤتییا جڤاکان دکەت. هندەکێن دنژی دبێژن، زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی لقەکە ژ لقێن زمانڤانییا ئەنترۆپۆلۆجی.

- زمانڤانییا ئەنترۆپۆلۆجی - Anthropological Linguitics
یان ئنترۆپۆلوجیا زمانی - anthropology Linguitics :

زمانڤانییا ئەنترۆپۆلۆجی، لقەکە ژ لقێن زمانڤانییا کارەکی، ڤەکۆلینێ ل وێ پەیوەندییا د ناڤبەرا زمانڤانی و رەوشەنبیرییا جڤاکەکێ دیارکریدا دکەت. واتە باسی پەیوەندییا زمانی ل گەل داب و نەریت، بۆچوون و سیستەمێ خێزانی د ناڤ ئەوی زمانیدا دکەت. (أحمد شفيق الخطيب : ٢٠٠٦ : ٤٠) بیاڤێن کارکرنا وێ:

١ - زمانڤانییا ئەنترۆپۆلۆجی ڤەکۆلینێ ل سەر زمانێ وان جڤاکان دکەت، کو سیستەمێ نڤێسینی نینە و بەرهەمێ ئەدەبی تۆمارنەکرییە.

٢ - ڤەکۆلینێ ل وان شێوازان دکەت، ئەوێن جڤاکێن ژ لایێ رەوشەنبیرییێڤە ژ هەڤ جودا ب رێکا وان دەربرینێ ژ پەیوەندیێن خزمایەتیێ دکەن. مەبەست پێ ئەو زاراڤن، کو خزمایەتییا بیۆلۆجی د ناڤ ئەندامێن خێزانێدا ب هەڤ گرێددەت، وەکو (باب، دایک، برا، پسمام، دوتمام، پسخال، مەت، خالەت، خال... هتد.)

٣ - ڤەکۆلینی ل وێ چەندێ دکەت، کا خەلك چەوان پەیوەندیێ ب هەڤدوو د بۆنە و هەلکەڤتێن جیاوازدا دکەن.

٤ - زمانڤانییا ئەنترۆبۆلۆجی ڤەکۆلینێ ل گرفتێن دیالێکتێن جوگرافی، جڤاکی و رێکێن کارتێکرنێ د ناڤبەرا زمان و جڤاکیدا دکەت.

٥ - ئاماژێ ب وان دیاردان ددەت، ئەوێن ژ ئەنجامی جووت زمانییێ پەیدا دبن.

ژ هەژییە بێژین زمانڤانییا ئەنترۆبۆلۆجی تێکەلیەك د گەل زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی و زمانڤانییا جڤاکیدا هەیە و هندەك زمانڤان د وێ باوەرێدانە کو زمانڤانییا ئەنترۆبۆلۆجی ناڤکرنەکا دنە بۆ زمانڤانییا جڤاکی.

- زمانڤانييا فولكلۆرى - Folk linguistics:

زمانڤانييا فولكلۆرى ڤەكۆلينىٰ ل چەمكێن بەربەلاڤێن زمانى ل دەڤ گشت خەلكىٰ نەپسپور ب زانستێن زمانى دكەت. ب واتايەكا دن ئەڤ لقە تەخمينەكە و دەنگ دانەكە ل دور نەژادىٰ زمانى ب گشتى يان زمانەكىٰ ديارکرى. هندەك جاران زمانڤانييا فولكلۆرى بهايىٰ هندەك دياليێكت يان زمانان كێمدكەت. ژ هەژييە بێژين كو گەلەك جڤاكان ل جيهانى هندەك ئەفسانە هەنە، كو ئەفسانێن وان هەولددەن نەژادىٰ زمانى ديار بكەن، ئەڤە هەمى دچنە دبن چارچۆڤىٰ زمانڤانييا فولكلۆريدا. (أحمد شفيق الخطيب : ٢٠٠٦ : ٥٢).

- زمانڤانييا ماتماتيكى - Mathematical linguistics:

زمانڤانييا ماتماتيكى، ئەو زانستە ئەوىٰ پشت ب ئارستەيىٰ ماتماتيكى وەكو بنەرەتەك بۆ ڤەكۆلين و شرۆڤەكرنا زمانى دبەستيت، گرنگيپێدان ب ڤى زانستى هەر ل دەمىٰ تيۆرا رێزمانا بەرهەمهينان گەشەكرى پەيدابوو. ئەڤ زانستە چارەسەرييا زمانى ژ دوو ئاليانڤە دكەت:

أ - ئامارا زمانى بۆ دياردێن زمانى دكەت. وەكو دياركرنا رێژا بكارهينانا دياردەكا زمانى د ناڤ دەقەكيدا يان گوتارەكيدا.

ب - ئاڤاكرنا نموونێن ماتماتيكى وەكو نەخشێن بەيانى و شێوێن ئەندازەيى و هاوكێشێن چەندى و چەوايى بۆ پێكهاتێن زمانى د ئاستێن فۆنۆلۆجى و مۆرفۆلۆجى و سينتاكسى و سيمانتيك و رەوانبێژى و شيوازگەرييێدا ل دەڤ هندەك زمانڤانان؛ زمانڤانييا ماتماتيكى هەر (زمانڤانييا جەبرى Algeber Linguistics) يیە. (عبدالقادر عبدالجليل : ٢٠٠٠ : ٢٠١).

- زمانڤانییا دادوەری - Forensic Linguistic:

زاراڤێ زمانڤانییا دادوەری ب زمانڤانییا یاسایی و زمانڤانییا دادگەهیژی دهێتە نیاسین. زمانڤانییا دادوەری لقەکێ نوویە د زانستێ زمانڤانیێ و حقوقێدا. زمانڤانییا دادوەری هاریکارە بۆ چارەسەرکرنا هندەك کێشێن تایبەت ل دادگەهان. ب ڤی رەنگی دشێین بێژین زمانڤانییا دادوەری زانستەکە کو ئاگەهداری هەمود کارکرنێن زمانی و ئاستێن وێیە، مینا دەنگسازی(دیارکرنا ناسنامێ)، هونەرێن دارشتنا دەقێن یاسایی و حقوقی، واتاسازی، شرۆڤە و راڤەکرنا گوتار و دەقی ب تایبەتی ئەو یاسایێن ل دادگەهان دهێنە بکارهینان و دەقێن یاساییبە. ب واتایەکا دن بیاڤێ کارکرنا زمانڤانییا دادوەری ژ لایەکیڤە زانستێ زمانییە و ژ لایەکێ دنڤە پێدڤیاتییێن دادگەهێن یاسایی و حقوقیە. (اڤا گولزادە: ٢٠١١/٨/٥).

زمانڤانییا دادوەری ڤەکۆلینێ ل وان بابەتان دکەت، کو پەیوەندی ب یاسا (Law) یڤە هەبیت. ب واتایەکا دن ڤەکۆلینێ ل کارهینانا بەلگێن زمانی د ڤەکۆلینا تاواندا دکەت. (Guy cook : 2003 : 7- 8).

زمانڤانییا دادوەری د بیاڤێن جوارجورێن دادوەریدا کاردکەت، مینا(بکارهینان و جێبەجێکرنا یاسایێ)، (بابەت و پرسگرێکێن یاسایی)، (دانانا یاسایان)، (دانان و دارشتنا بەلگەنامە و یاسایێن حقوقی) و (چارەسەرکرنا سکالایێن حقوقی و بادەکێن دادگەهی) و...هتد. (اڤا گولزادە: ٢٠١١/٨/٥).

زمانڤان ب مفا وەرگرتن ژ بنەمایێن زمانڤانیێ و بکارهینانا تەکنیکێن مینا(شرۆڤە کرنا گوتارێ)، (شروڤەکرنا دان وستاندنێ) و ب مفا وەرگرتنا ژ (تیۆرێن گشتی یێن زمانی) و (کردەییێن ئاخڤتنێ) نێرین و بوچوونێن خوە پێشکەشی دادگەهێ دکەن داکو دادگەه د چارەسەرکرنا بادەیەکا دیارکریدا مفای ژێ وەربگریت.

بیاڤێن کارکرنا زمانڤانییا دادوەری:

١ - پرسگرێکێن زمانڤانییێن گرێدای بکارهینانا ناڤ و هێمایێن بازرگانی یێن ب ناڤ و دەنگ ژ لایێ هندەك کۆمپانیانڤە.

٢ - شروڤە و راڤەکرنا یاسایی بۆ دەستنڤیس یان دەستخەتان - Forensic Handwriting Analysis.

٣ - زارناسیيا دادوەری - دەنگ ناسین، د کارێن تیرۆریستی و رەڤاندنا مرۆڤاندا گەلەك جاران دەنگ دهێته تۆمارکرن لەوا ژ بوونا دیارکرنا دیالێکت و دەنگێ وان کەسان کا سەر ب کیژ نەتەوە و دەڤەرکێنە، زمانڤان ب ئەرکێ خوە رادبیت و ناسناما وان ئاشکەرا دکەت. زمانڤان مفای ژ تایبەتمەنییێن ئاکوستیکییێن دەنگێن تۆمارکریێ وەردگریت.

٤ - شرۆڤە و راڤەکرنا گوتارێ و بکارهینانا بوارێن پراگماتیکێ مینا پێشگریمانە، کردەییێن ئاخڤتنێ و...هتد د پرۆسا لێپرسینا تاوانباراندا کا ئەرێ دان ب تاوانا خوە ددانن یان نە؟ تشتەکی دڤەشێرن یان نە و...هتد.

٥ - شروڤە و راڤەکرنا زمانڤانی بۆ زمانێ مەبەست، دەستنیشانکرنا زمانێ دایکێ یێ کەسان ب تایبەتی د وان داخوازییێن بۆ پەنابەرییا سیاسی دهێنە پێشکێشکرن. گەلەك نێزیکی زارناسییا دادوەرییە.

٦ - شروڤە و راڤەکرنا پەیمان و گرێبەست و یاسایان ل دویف شروڤە و بنەماییێن زمانڤانییا دەقی.

بۆ هندێ کو باشتر د ئەرکێ زمانڤانییا دادوەری بگەهین دێ چەند نموونەکان هینین: گەلەك جاران کۆمپانیەك رادبیت مفای ژ ناڤ ودەنگییا کۆمپانییەکا دن وەردگریت و ناڤەکێ نێزیك ناڤێ بەرهەمێ ئۆرجینال بکار دهینیت، ب ڤی رەنگی بکڕی سەردا دبەت:

بۆ نموونە:

ناڤێ بەرهەمی (سەختە)	ناڤێ بەرهەمی (ئۆرجینال)
Citizem	Citizen
SIKO	SEKO
Monilex	Moulinex
Argopal	Arcopal

نها دێ باسی بادەکەکا دادگەهەکێ کەین:

کۆمپانیەکا ب ناڤ و دەنگ ب ناڤێ (Aveda) ل بازارێن ئەمریکا و ئەوروپایێ کاردکەت. کۆمپانیەکا دن هەر وی بەرهەمی و ب ناڤەکێ نێزیك ل وی واتە (Avita) ددەتە بازاری. لەوا کۆمپانیا ئێکێ (Aveda) سکالایەکێ دژی کۆمپانییا دووێ تۆمار دکەت و دبێژیت زیانەکا مەزن گەهاندییە مە و داخوازا قەرەبوکرنێ دکەت.

زمانڤان ل ڤێرێ دشێت هاریکار بیت و ب مفاوەرگرتن ژ تایبەتمەنییێن زمانی، راستیێ دیاربکەت، دەنگێن [d] و [t] هەر دوویان جهێ دروستبوونا وان (پدییە) و شێوێ دروستبوونا بوونا هەردوویانژی (پەڤییە)، هەروەسان هەر دوو د ناڤبەرا دوو ڤاولاندانە. لەوا هەر دوو ناڤ ل گەل هندێ کو جیاواز دهێنە نڤێسین لێ ژ لایێ (بەرهەمهینان، درکاندن و وەرگرتنێ)ڤە وەکهەڤن. لەوا ژ لایێ زمانڤانیڤە دشێین بێژین هەڤ دەنگن. لەوا رەنگە بکڕ ڤی بەرهەمی ب شاشی بکڕیت و ئەڤە کۆمپانییا ئێکێ تووشی زیانێ دکەت. لەوا دادگەهێ بریار دا، کو ناڤێ کۆمپانییا دووێ - (Avita) بهێتە گوهۆڕین و قەربویا کۆمپانییا ئێکێ بهێتە کرن.

نموونەکا دن:

کۆمپانیا مەك دونالد - MCDonald سکالایەك دژی هوتێلەکا ئەرزان بهایێن سەر رێکێ ب ناڤێ MCsleep رادەستی دادگەهێ کر. ئەڤەژی نموونەکا دنا مفا وەرگرتنا ژ زمانڤانییێە د دادگەهاندا ب تایبەتی د ئاستێ پەیڤسازی و رۆنانێدا. کۆمپانییا MCDonald دوو داخواز هەبوون، یا ئێکێ دگوت کو ئەو ناڤە تایبەتە ب وێ و یا دووێ دگوت، کو ئەو خودانێ تایبەتیەکا زمانڤانینە د بیاڤێ پەیڤسازیێ یان د بیاڤێ رۆنانێدا، واتە(ڤەنیساندنا پێشگرەکێ تایبەت ل سەر ناڤی). سەرەرای هندێ کو زمانڤانێن بادەکێ (لێنتاین) و (راجر شای) دیارکری، کو پێشگرێ /MC/ د رۆنانا ئنگلیزیدا، پێشگرەکێ گشتییە و بەری نها ڤێ کۆمپانیێ ل دور بکارهینانا وێ چ سکالا تۆمارنەکریە؛ لێ ل داویێ دادگەهێ د بەرژەوەندا MCDonald بریار دا و کۆمپانییا MCsleep نەشیا ڤی ناڤی بکار بینیت.

نموونەکا دن:

هەر مرۆڤەکی ڕێنڤیسەکا تایبەت (دەستخەت) ب خوە هەیە و مینا شوین تلانە. لەوا ب ڤەکۆلینا هوورا دەستخەتی، ناسناما نڤیسەری دیار دبیت. ب تایبەتی دەمێ کەسەك هاتییە کوشتن و دەستخەتەك ژێ مایە. د دەستخەتێدا باسی خوە کوشتنێ هاتییەکرن، ل ڤێرێ دهێتە دیارکرن، کا وی ب خوە و ب حەزا خوە ئەو نامە نڤێسییە و پاشی خوە کوشتیە یان ل ژێر ترس و هەرەشا بکوژی ئەو نامە نڤیسییە و پاشی بکوژی ئەو کوشتییە. (اڤا گولزادە: ٢٠١١/٨/٥).

- شرۆڤەکرنا گوتــارا رەخنــەیی - Critical Discourse Analysis (CDA):

د هەر پرۆسەکا پەیوەندیکرنێدا ب نەچاری هەلبژارتن و ژێبرنا زانیارییان دهێتە دیتن. ئەڤە ئەرکێ رۆژنامەڤانانە کو دەست ب هەلبژارتنێ بکەن و دیاربکەن کا چ روودانەکێ ڤەگوهێزن، چەند جهی بدەنە هەر ئێکێ، چ روودانەکێ بپارێزن یان ژێببەن. (Guy cook : 2003 :64) بۆ نموونە رەنگە کۆڤارەکا سیاسی پرۆسا هەلبژرتنێ ل وەلاتی هەلبژێریت و د بەرپەرێ ئێکێدا باسبکەت و پشکەکا مەزن ژ بەرپەری بدەتێ و دەنگوباسێ کێشەکا جڤاکی ژێببەت یان ب کورتی و د جهەکێ بچووکدا باسبکەت. لێ کۆڤارەکا جڤاکی وێ کێشا جڤاکی بکەتە مانشێتێ بەرگی و ب درێژی راپۆرتەکێ ل سەر دروستبکەت و پرۆسا هەلبژرتنێ ل وەلاتی ژێببەت.

ئەوا زمانڤانێ کارەکی گرنگیێ پێددەت ئەڤەیە، کو راستی ب شێوەیەکی دهێتە پێشکێشکرن کو ب هیچ رەنگەکی بەروڤاژی راستیێ نینە و بێ درەوە، لێ ب شێوەیەکی دهێتە پێشکێشکرن کو کاریگەریێ ل سەر خوینەری دکەت. بۆ نموونە ئەگەر بێژین (پەرداخ نیڤ ڤالەیە) یان (پەرداخ نیڤ تژییە) کاریگەرییا جیاواز هەیە ل سەر وەرگری. هەروەسان دەمێ فرۆشیارەك د ریکلاما خوەدا دبێژیت: (٩٠٪ ژ کلوسترۆلی

ڤالەیە) یان (١٠٪ كلوسترۆل تێدا هەیە)، هەر دوو راستن لێ بۆ وی بكرێ كو كلوسترۆلا وییا بلندە، دارشتنا ئێكێ كاریگەرترە. ب ڤی رەنگی شرۆڤەكرنا گوتارا رەخنەیی - (CDA) ((ڤەكۆلینێ ل پەیوەندییا د ناڤبەرا هەلبژارتنێن جودا جوداییێن زمانی و كاریگەرییا وان هەلبژارتنان ل سەر بجھ هینانا ئەركێ هاندانێ و گوهورین و سەردابرنان دكەت(بۆ نموونە د سیاسەت و ریكلاماندا) یان پێكۆلێ دكەت كو ب هاریكارییا شرۆڤەكرنا گوتارا رەخنەیی - (CDA) كاریگەرییا وان ژناڤ ببەت)).(Guy cook : 2003 : 65).

كەواتە شرۆڤەكرنا گوتارا رەخنەیی – (CDA) بیاڤەكە كو ژ چەندین شێوازێن جوراوجور پێكهاتییە بۆ مەبەستا تێكەلكرنا باوەر و راستیێ. ئاشكەراترین نموونە كو هەلگرێ برپار و نێرینەكێنە پەیڤێن(رژێم) بۆ (دەولەتێ)، (ترۆریست) بۆ (شەركەری) و (شەهید بوون) بۆ (كوشتنێ) نە. هەروەسان ئەم گەلەك جاران دەولەتەكێ ب ناڤێ وێ و دەولەتەكێژی ب ناڤێ ئاكنجییێن وێ دنیاسن، بۆ نموونە (جوهی دێ هێرشێ كەنە سەر ئیرانێ).

بیاڤەكێ دن كو گرنگیێ پێددەت هەلبژارتنا مۆدێلێن رێزمانییە. بۆ نموونە هندەك رۆنان دهێنە دیتن كو روخسەتێ ددەنە ئاخڤتنكەری یان نڤیسەری، بكەری نەبێژن. بۆ نموونە ئێك ژ وان رۆنانان مۆدیلا بكەر نادیارە، ب ڤی رەنگی (پێنج زارۆك د هێرشا ئەسمانیدا هاتنە كوشتن.) ب پەسەندتر دهێتە وەرگرتن ژ(فرۆكەڤانان پێنج زارۆك كوشتن).

لیستا ژێدەران

أ - ژێدەر ب زمانێ کوردی:

١ - ئەورەحمانی حاجی مارف، لە بورای فەرهەنگ نووسیی کوردیدا، لە چاپکراوەکانی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، بەغدا، ١٩٨٧.

٢ - بێریڤان محەمەد شەریف، جوراوجورییا زمانی ل دەڤەرا بەهدینان، زمانێ پیشەیی وەك نموونە، ناما ماستەرێ، کولیژا ئادابێ، زانکۆیا دهوکێ، ٢٠١٠.

٣ - حوسێن محەمەد عەزیز، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی کارۆ، سلیمانێ، ٢٠٠٥.

٤ - دیار عەلی کەمال، گوتاری سیاسی کوردی لە ڕوانگەی پێشگریمانەکانەوە، نامەی دکتۆرا، کۆلیژی زمان، زانکۆی سەلاحەددین، ٢٠١٠.

٥ - رەفیق شوانی، زمانی کوردی و شوێنی ل ناو زمانەکانی جیهاندا، هەولێر، ٢٠٠٨,

٦ - رۆژان نوری عبدالله، فەرهەنگی زمان و زاروەسازی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی چاپ و بلاوکردنەوەی چوار چرا، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٧ - سەلوا فەریق، وەرار زمانێ دایکێ ل نك زارۆکی، کۆڤارا پرێز، ژمارە٢، ٢٠٠٩,

٨ - عبدالمناف رمضان، زمانێ دایکێ، کوڤارا زمانێ دایك، ژمارە٢، شواتا ٢٠١١.

٩ - عەبدولمەناف رەمەزان ئەحمەد، ئەتلەسی زمانی (هەرێمی کوردستانی عیراق وەك نموونە)، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین، کۆلیژی زمان، ٢٠٠٩.

١٠ - عەبدالواحد مشیر مەحمود دزەیی، ڕۆلی زمان لە دەستنیشانکردنی کەسایەتی تاك، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی(B)، ژ(٣٠)، ٢٠١٠,

١١ - عەبدولوەهاب خالید، دەسپێکەك بۆ زمانڤانییا پراکتیکی، چاپخانەی رۆشنبیری، وەزارتی رۆشنبیری و لاوان، هەولێر، ٢٠١٠,

١٢ - مەحەمەد مەعروف فەتاح، رستەسازی، محازەراتێن خواندنا بلند، دکتۆرا، کولیژا پەروەردە، زانکۆیا سۆران، ٢٠٠٩ - ٢٠١٠.

١٣ - مەحەمەد مەعروف فەتاح، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، کۆرکردنەوە و ئامادەکردنەوە: شیروان حسێن خۆشناو و شێروان میرزا قادر، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٠.

١٤ - محمد معروف فتاح، سنوور و بنەما و ئەرکەکانی کۆ زمانەوانی، گوڤاری رۆشنبیری نویٚ، ژ (١١٢)، بەغدا، ١٩٨٦.

١٥ - مەحەمەد مەعروف فەتاح، زمانەوانی، مطبعة دار الحكمة، اربيل، ١٩٩٠,

١٦ - هۆگر مەحموود فەرەج، بوارە واتاییەکان، لیکۆلینەوەیەکی واتاسازیی بەراوردە، نامەی ماستەر، کولێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٣.

١٧ - یوسف شەریف سەعید، زمانەوانی، کۆکردنەوە: نەریمان خۆشناو، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١١.

١٨ - یوسف شەریف سەعید، زمانڤانییا کارەکی، موحازراتێن خواندنا بلند (دکتورا) زانکۆا سۆران، کولیژا پەروەردە، ٢٠٠٩ — ٢٠١٠.

ب — ژێدەر ب زمانیٚ عەرەبی:

١ - إبراهيم أبو عرقوب، الاتصال الإنساني و دوروه في التفاعل الاجتماعي، دار مجدلاوئي عمان، ١٩٩٣.

٢ - إبراهيم الفقي، البرمجة اللغوية وفن الاتصال اللامحدود، مركز الكندي للتنمية البشرية، كندا، ٢٠٠١,

٣ - أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في لغة الاتصال السياسي، مجلة عالم الفكر، العدد (١)، المجلد (٣٢)، الكويت، ,٢٠٠٣

٤ - أحمد دراج، ملكة اللسان، الطبعة الثانية، الناشر مكتبة الاداب، القاهرة، ٢٠٠٩.

٥ - أحمد سر الختم، ازمة الخطاب الاعلامي السياسي في فترة الانتخابات، دار الأمة - ٨ يوليو ٢٠٠٨م، ٢٠٠٨.

٦ - احمد شفيق الخطيب، قراءات في علم اللغة، الطبعة الأولى، دار النشر للجامعات، القاهرة، ٢٠٠٦.

٧ - احمد محمد المعتوق، الحصيلة اللغوية، أهميتها و مصادرها و وسائل تنميتها، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٩٦.

٨ - أحمد مختار عمر، اللغة و اللون، الطبعة الثانية، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٩٧.

٩ - اف. ار. بالمر، علم الدلالة، ترجمة: مجيد عبد الماشطة، مطبعة العمال المركزية، بغداد، ١٩٨٥.

١٠ - إمتياز نادر، البرمجة اللغوية و العصبية، الطبعه الاولى، دار حمورابي للنشر و التوزيع، عمان، ٢٠٠٧.

١١ - اندرو براديرى: البرمجة اللغوية العصبية، ترجمة: دار الفاروق.

١٢ - تؤفيق عزيز عبدالله البزاز، علم اللغة المعاصر - نظرية و تطبيق، الطبعة الأولى، دار زهران للنشر و التوزيع، عمان، ٢٠٠٩.

١٣ - جاسم محمد العبود، مصطلحات الدلالة العربية، دراسة في ضوء علم اللغة الحديث، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، بيروت، ,٢٠٠٧

١٤ - جمعة سيد يوسف، سيكولوجية اللغة و المرض العقلي، سلسلة عالم المعرفة، سلسلة (١٤٠) كويت، ١٩٩٠.

١٥ - حسين عماد مكاوي و ليلى حسين السيد، الاتصال و نظرياته المعاصرة، الطبعة التاسعة، الدار المصرية اللبنانية، ٢٠١٠.

١٦ - حلمي خليل، مقدمة لدراسة علم اللغة، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، ٢٠٠٥.

١٧ - رحيمة الطيب عياني، مدخل إلى الإعلام و الاتصال، الطبعة الأولى، عالم الكتب الحديث، اربد، ٢٠٠٨

١٨ - رجب عبد الجواد إبراهيم، دراسات في الدلالة و المعجم، دار غريب للطباعة و النشر و التؤزيع، القاهرة، ٢٠٠١.

١٩ - رمزي منير بعلبكي، معجم المصطلحات اللغوية، الطبعة الأولى، دار العلم للملايين، بيروت، ,١٩٩٠

٢٠ - سامي عياد حنا و اخروون، معجم اللسانيات الحديثة، مكتبة لبنان ناشروون، لبنان، ,١٩٩٧

٢١ - شحدة فارغ و آخروون، مقدمة في اللغويات المعاصرة، الطبعة الثالثة، دار وائل للنشر، عمان، ,٢٠٠٦

٢٢ - صابر الحباشة، التداولية و الحجاج، مداخل و نصوص، صفحات للدراسات و النشر، دمشق، ,٢٠٠٣

٢٣ - عبد القادر عبد الجليل، علم اللسانيات الحديثة، الطبعة الأولى، دار صفاء للطباعة و النشر و التؤزيع، عمان، ٢٠٠٢.

٢٤ - عبدالقادر عبدالجليل، المعجم الوظيفي لمقايس الأدوات النحوية و الصرفية، دار الصفاء للنشر والتوزيع، عمان، الاردن، ٢٠٠٦.

٢٥ - عبد الله بن حمد الحميدان، مقدمة في الترجمة الآلية، الطبعة الأولى، مكتبة العبيكان، الرياض، ٢٠٠١.

٢٦ - عزمي اسلام، مفهوم المعنى دراسة تحليلية، حوليات كليةالاداب، الحولية السادسة، كويت، ١٩٨٠.

٢٧ - علاء هاشم مناف، فلسفة الإعلام و الاتصال، الطبعة الأولى، دار صفاء للنشر و التؤزيع، عمان، ٢٠١١.

٢٨ - علي عبد الواحد وافي، اللغة و المجتمع، الطبعة الثانية، دار أحياء الكتب العربية، قاهرة، ١٩٥١.

٢٩ - علي ناصر كنانة، اللغة و علائقياتها، الطبعة الأولى، منشورات الجمل، بغداد - بيروت، ٢٠٠٩.

٣٠ - عمرو خاطر عبد الغني وهدان، فصول في علم اللغة العام، الجزء الأول، الطبعة الأولى مؤسسة حورس الدولية للنشر، الإسكندرية، ٢٠١٠.

٣١ - عيسى عودة برهومة،تمثلات اللغة في الخطاب السياسي، مجلة عالم الفكر، العدد(١)، المجلد(٣٢)، الكويت، ,٢٠٠٧

٣٢ - كمال بشر، علم اللغة الاجتماعي، مدخل، دار غريب للطباعة و النشر و التوزيع، القاهرة، ,١٩٩٤

٣٣ - ليلى شحرور، فن التواصل و الإقناع، الطبعة الأولى، مطابع الدار العربية للعلوم، بيروت، ٢٠٠٩.

٣٤ - ماريو باى، لغات البشر أصولها و طبيعتها و تطورها، ترجمة: صلاح العربي، الناشر قسم النشر بالجامعة العربية، القاهرة،,١٩٧٠

٣٥ - محمد بن سعود البشر،مقدمة في الاتصال السياسي، مكتبة العبيكان، الرياض، ,١٩٩٧

٣٦ - محمد حسن عبدالعزيز، مدخل الى علم اللغة، دار النمر للطباعة، القاهرة، ,١٩٩١

٣٧ - محمد حسن عبدالعزيز، علم اللغة الاجتماعي، الطبعة الاولى، الناشر مكتبة الاداب، القاهرة، ,٢٠٠٩

٣٨ - محمد الجزار، الفكر الانساني، الطبعة الاولى، مركزالكتاب للنشر، القاهرة، ,٢٠٠٦

٣٩ - محسن علي عطية، مهارات الاتصال اللغوي و تعليمها، الطبعة الأولى، دار مناهج للنشر و التوزيع، عمان، ٢٠٠٨.

٤٠ - محمد سعيد احديد، المعجم الاكاديمي في علم اللغة والصوتيات، الطبعة الاولى، دار شموع الثقافة، بنغازي، ,٢٠٠٧

٤١ - محمد علي الخولي، الحياة مع لغتين (الثنائية اللغوية)، الطبعة الأولى، مطابع الفرزدق التجارية، الرياض، ١٩٨٨.

٤٢ - محمد علي الخولي، دراسات لغوية، الناشر دار الفلاح للنشر و التوزيع، عمان، ١٩٩٨.

٤٣ - محمد علي الخولي، مدخل إلى علم اللغة، دار الفلاح للنشر و التوزيع، عمان، ,٢٠٠٠

٤٤ - محمد محمد داود، العربية وعلم اللغة الحديث، دارغريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ,٢٠٠١

٤٥ - موسى حامد موسى خليفة، مدخل إلى اللغويات، الطبعة الأولى، مكتبة الرشد ناشروون، الرياض، ٢٠٠٩.

٤٥ - محمود إسماعيل صالح، الحاسوب في خدمة الترجمة و التعريب، انترنيت: (www. emro. who. int / ahsn/meeting).

٤٧ - محمود السعران، اللغة والمجتمع، المطبعة الاهلية، بنغازي، ,١٩٥٨

٤٨ - نادية رمضان النجار، اللغة و علم اللغة قديما و حديثا، تقديم: عبده الراجحي، الناشر دار الوفاء لدنيا الطباعة و النشر، الإسكندرية، ,٢٠١٠

٤٩ - نوري جعفر، اللغة والفكر، الرباط، المغرب، ,١٩٧١

٥٠ - ميلكا افيتش، اتجاهات البحث اللساني، ترجمة: سعيد عبدالعزيزمصلوح ووفاء كامل فايد، الطبعة الثانية، الهيئة العامة لشؤن المطابع الاميرية،,٢٠٠٠

٥١ - نعمان بوقرة، المصطلحات الاساسية في اللسانيات النص و تحليل الخطاب، الطبعة الاولى، عالم الكتب الحديثة، اربد، ٢٠٠٩.

٥٢ - نعمان بوقرة، اللسانيات اتجاهاتها و قضاياها المعاصرة، عالم الكتب الحديثة، اربد، ٢٠٠٩.

٥٣ - هارالد هارمان، تاريخ اللغات و مستقبلها، ترجمة: سامي شمعون، مراجعة: محمد عرب فرزات، الطبعة الأولى، الدوحة، ٢٠٠٦.

٥٤ - هدسون، علم اللغة الاجتماعي، ترجمة: محمود عبدالغني عياد، مراجعة و تقديم: عبدالامير الاعسم، بغداد، ١٩٨٧.

ج – ژێدەر ب زمانی فارسی:

١ - جورج یول، نگاهی به زبان، ترجمه نسرین حیدری، چاپ چهارم، نشر سمت، تهران، ١٣٨٤,

٢ - سیما وزیر نیا، زبان شناخت، چاپ اول، نشر قطره، تهران، ١٣٧٩.

٣ - گرورد هادسن، مباحث ضروری و بنیادین در زبانشناسی مقدماتی، ترجمه علی بهرامی، چاپ اول، نشر رهنما، تهران، ١٣٨٣,

٤ - محمد رضا باطنی، پیرامون زبان و زبانشناسی (مجموعه مقالات)، چاپ سوم، انتشارات آگاه، تهران، ١٣٨٥.

٥ - محمد رضا باطنی، پیرامون مسائل زبانشناسی نوین، چاپ چهارم، انتشارات آگاه، تهران، ١٣٧٤,

٦ - ولیام اگرادی و سایرین، درآمدی بر زبانشناسی معاصر، ترجمه علی درزی، جلد دوم، چاپ دوم، انتشارات سمت، تهران، ١٣٧٤.

٧ - ویکتوریا فرامکین و رابرت رادمن، درآمدی بر زبانشناسی همگانی، ترجمه علی بهرامی، چاپ دوم، نشر رهنما، تهران، ١٣٨٠.

٨ - ابراهیم چگنی، فرهنگ دائره المعارف زبان و زبانها، نشر بهنام، لرستان، ١٣٨٢.

٩ - آدریان اکماجیان و سایرین، زبان شناسی، ترجمه علی بهرامی، نشر رهنما، تهران، ١٣٨٢.

١٠ - دنی استاینبرگ، درآمدی بر روانشناسی زبان، ترجمه ارسلان گلفام، نشر سمت، تهران، ١٣٨١.

١١ - نادر حقانی، نظرها و نظریه های ترجمه، نشر امیر بیر، تهران، ١٣٨٦.

١٢ - جوزف اکونور و دیگران، برنامه ریزی عصبی - کلامی، ترجمه مهدی قراچه داغی، چاپ پنجم، نشر البرز، تهران، ١٣٨٥.

١٣ - سید محمد چیاو حسینی، مبانی زبان شناسی، نشر رهنما، تهران، ٢٠١٠.

١٤ - سید محمد چیاو حسینی، درآمدی بر روان شناسی زبان، نشر رهنما، تهران، ٢٠٠٦.

١٥ - لرت تاد، مدخلی بر زبانشناسی، ترجمه سید اکبر میر حسینی، نشر کتاب، تهران، ١٣٧٥.

١٦ - حسن خواجه ئی، روانشناسی زبان، نشر دانش ارا، تهران، ١٣٨٥.

١٧ - برنارد کمری و سایرین، اطلس زبانها، ترجمه ارسلان گافام و اکبر حسابی، تهران، ١٣٨٢.

١٨ - میشل مالرب، زبانهای مردم جهان، ترجمه عفت ملانظر، تهران، ,١٣٨٢

١٩ - نیك لاند، زبان و تفکر، ترجمه داود کرمی، چاپ دوم، نشر ساوالان، تهران، ١٣٨٨.

٢٠ - کورش صفوی، ١٣٨٠، گفتارهایی در زبان شناسی، چاپ اول، چاپ و صحافی معراج، تهران.

٢١ - اندره مارتینه، ١٣٨٠، مبانی زبانشناسی عمومی اصول و روشهای زبانشناسی نقشگرا، ترجمه: هرمز میلانیان، چاپ اول، چاپ و صحافی مازیار، تهران.

٢٢ - پیتر ترادگیل، ١٣٧٦، زبان شناسی اجتماعی درآمدی بر زبان و جامعه، ترجمه: محمد طباطبایی، چاپ اول، چاپ و صحافی فارسی (فاروس ایران)، تهران.

٢٣ - ج. ب. پراید، ١٣٧٣، جامعه شناسی یادگیری و تدریس زبان، ترجمه: سیداکبر میر حسنی، چاپخانه سپهر، تهران.

٢٤ - آقا گولزاده، زبانشناسی حقوق، ٢٠١١/٨/٥، http://lingoistica.com .

د - ژێدەر ب زمانێ ئینگلیزی:

1 - aitichison. J, linguistics , first edition, alejtehad publish, 2008.

2 - Crystal. D, The cambridge encyclopedia of language, second edition, cambridge university press, 1997.

3 - Cook. G, Applied linguistics, first published, Oxford, Oxford university prees, 2003.

4 - Finch.G, Key concepts in language and linguistics, salman farsi, tahran, 2006.

5 - levinson s. C , Pragmatics, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Applied Linguistics